ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКА ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Орзиев М.З. Эргашев Ж.Ю.

Жаҳон цивилизациялари тарихи

(Ўқув-услубий қўлланма)

Бухоро-2018

Ушбу ўқув-услубий қўлланма Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2015 йил “2” февралдаги “32” - сонли буйруғи билан маъқулланган “Жаҳон цивилизациялари тарихи” фанининг ўқув дастури асосида тузилди.

Масъул муҳаррир: *Қурбонова Манзила Боқиевна*
БухДУ “Тарих” кафедраси доценти,
тарих фанлари номзоди

Тақризчилар: *Ж.Ш. Ҳайитов*
БухДУ “Тарих” кафедраси ўқитувчиси

Ю. А. Шукруллаев
БМТИ “Тарих” кафедраси доценти,
т.ф.н.

ушбу рисола Тарих факультет илмий кенгашининг - сон йиғилишида кўриб чиқилиб, нашрга тавсия этилган.

К И Р И Ш

Цивилизация – энг юксак тартибдаги маданий муштараклик, кишиларнинг маънавий - маданий қиёфасининг кенг кўламли даражаси, тараққиёти десак адашмаймиз. Олимлар ҳисоб китобларига қараганда ер юзида йигирмадан ортиқроқ цивилизация ва ундан ҳам кўпроқ субцивилизациялар вужудга келган емирилган ва давом этмоқда. Жумладан, ғарб, шарқ, ислом, конфуцийлик, япон, провослав-славян, лотин Америкаси (мая, инк, ацтек) Африка (Миср, Ғарбий Судан, мономатапа) цивилизациялари, шунингдек, Европа, Шимолий Америка, Турк, Араб сингари субстанциялар ҳам мавжуд. Ғарб ва Шарқ асрлар давомида икки йирик суперцивилизация ҳисобланади. Цивилизация – кишилик муштараклигининг энг юқори чўққиси экан, бугунги кунда ҳам тил, тарих, дин, урф-одат сингари умумий мутлақо объектив жиҳатлари билан цивилизациялар бир-биридан ажралиб туради. аксарият цивилизацияларнинг йўқ бўлишига, унитилишига маънавий инқироз сабаб бўлишини тарихдан яхши биламиз. Зеро Президентимиз И. А. Каримов ўзларининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарларида бу борада: “Шунинг учун ҳам Шарқ ёки Ғарб мамлакатлари бўладими, олис Африка ёки Осиё қитъаси бўладими – жаҳоннинг қайси бурчагида бўлмасин, маънавиятга қарши қандайдир таҳдид пайдо бўлган бўлса, ўзининг бугунги куни ва эртанги истиқболини ўйлаб яшайдиган ҳар бир онгли инсон, ҳар бир халқ ташвишга тушиши табиий, албатта” – деган эдилар. Ҳақиқатдан ҳам мстақилик шароитида нафақат ўз тарихимиз балки, дунё халқлари тарихи, уларнинг цивилизацион жараёнлардаги иштирокини ўрганар эканмиз, энг аввало ўтмиш цивилизацияларининг вужудга келиши, ривожланиши ва инқирози масалаларига тўхталиб, уларнинг сабаблари ва оқибатлари хусусида тегишли хулосаларга эга бўлинади.

Жаҳон цивилизациялари тарихини ўрганиш орқали дунё ҳамжамияти билан яқиндан алоқа боғлаш, ҳамкорлик қилишда бошқа халқларнинг урф – одат, аньаналарини билишга ва маънавий – маданий ривожланиш

даражасини ўрганиш орқали муносабатларни умуминсоний манфаатлар асосида ўрнатишга хизмат қилади.

Шуни унитмаслик керакки, турли цивилизацияга мансуб кишилар жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий жараёнларда, халқларнинг шаклланишида ўзига хос урф-одат, анъаналарга эга бўлиб, улар юз йиллар давомида шаклланади. Бу тушунчалар сиёсий тартиблар, мафкураларга қараганда бардошли бўлади. Шунинг учун жаҳон цивилизациялари тарихи фанининг асосий мақсади талабаларга дунё цивилизациялари, уларнинг умуминсоний асослари, тараққиёт даражаси ва ютуқларидан чуқур билим ва кўникмалар ҳосил қилиш, уларни ватанпарварлик, умуминсоний ғояларга садоқат руҳида маданиятли қилиб тарбиялашдан иборат бўлиши лозим деб ҳисоблаймиз.

1-мавзу: Цивилизация тушунчаси. Унинг таърифи ва ўзига хос сифатлари.

Режа:

1. Жаҳон цивилизациялари тарихи фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.
2. XVIII-XIXасрларда цивилизация тушунчасига муносабат.
3. Цивилизация ва маданият.

Цивилизация – энг юксак тартибдаги маданий муштараклик, кишилар маданий қиёфасининг кенг кўламли даражаси, тараққиёт демакдир. Олимлар фикрича, инсоният тарихида 20 дан ортиқ цивилизация ва ундан ҳак кўпроқ субцивилизациялар ўтган. Улар ғарб, шарқ, ислом, конфуцийлик, япон, провослав-славян, Лотин Америкаси (мая, инк, ацтек) Африка (Мономатапа, Ойо, Ифе) ва бошқалар. Цивилизацияларнинг айримлари ҳозирда ҳам тараққий этиб бормоқда. Шунингдек, Европа, Шимолий Америка, Турк, Араб сингари субстанциялар ҳам мавжуд. Ғарб ва Шарқ икки суперцивилизация ҳисобланади. Цивилизация – кишилик муштараклигининг энг юқори чўққиси экан, бугунги кунда ҳам тил, тарих, дин, урф-одат сингари умумий мутлақо объектив жиҳатлари билан цивилизациялар бир-биридан ажралиб туради.

Турли цивилизацияга мансуб кишилар жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий жараёнларда, халқларнинг шаклланишида ўзига хос урф-одат, анъаналарга эга бўлиб, улар юз йиллар давомида шаклланади. Бу тушунчалар сиёсий тартиблар, мафкураларга қараганда бардошли бўлади.

Инсоният тобора кўпроқ интеграция ва ассимиляция жараёнига киришсада, уларнинг маданий-маърифий тараққиёти ва урф-одатларида ўзига хослик узоқ сақланиб қолади. Реьярд Киплинг ўзининг “Шарқ ва Ғарб ҳақида Баллада” асарида: “Ғарб-бу Ғарб, Шарқ-бу Шарқ. Улар еру-кўк ҳали қўрқинчли қиёмат кунида кунпаякун бўлмагунча бошлари бир жойда қовушмайди”,-деган фикрларни келтиради. Бу билан цивилизацияларнинг

сиёсий ва мафкуравий тушунчалардан бардошли эканлигини кўрсатмоқчи бўлади.

Жаҳон цивилизациялари тарихи фанининг предмети – ер юзида инсоният ақл заковати ва қўли билан яратган моддий ва маънавий маданият тарихи ва тараққиёт даражасини ўрганишдир. Шунингдек, инсоният тараққиётига турли тарихий даврларда муҳим ҳисса қўшган энг йирик мамлакатлар, давлатлар ва халқларнинг ўша давр тарихий тараққиётини таҳлил қилишдир.

Жаҳон цивилизациялари тарихи фанининг методологик асоси, жаҳон цивилизацияларининг тарихийлик, инсонпарварлик, объективлик принциплари асосида реал ёритиб бериш, ўзга халқларнинг тарихи, маданиятини ва жаҳон халқлари маданиятига қўшган ҳиссасини камситмаслик, тарихий анъаналарни бузмаслик, назариялар ва ғояларга тўғри баҳо бера олишдир.

Ушбу фан методи – тўпланган билимларни умумлаштириб, илмий анализ қилиш, объектив таҳлил асосида холисона хулосага келиш.

Жаҳон цивилизациялари тарихи фанининг асосий мақсади талабаларга дунё цивилизациялари, уларнинг умуминсоний асослари, тараққиёт даражаси ва ютуқларидан чуқур билим ва кўникмалар ҳосил қилиш, уларни ватанпарварлик, умуминсоний ғояларга садоқат руҳида маданиятли қилиб тарбиялашдан иборат.

Цивилизация атамаси – XVIII асрда француз маърифатпарварлари томонидан илк бора қўлланила бошланган эди. Улар дастлаб цивилизацияга мустақиллик, ҳақиқат, ҳуқуқий тизим ҳукмронлик қиладиган фуқаролик жамияти деб таъриф бердилар. Цивилизация атамаси аслида лотин тилидан олинган бўлиб, фуқароликка, давлатга тааллуқли деган маънони беради. Шунинг билан бирга цивилизация сўзининг яна қатор маънолари борки, энциклопедик луғатларда қуйидаги таърифларини учратиш мумкин:

1. Маданият сўзининг синоними;

2. Ижтимоий тараққиёт, моддий ва маънавий маданият даражаси босқичи;

3. Ижтимоий тараққиётнинг варварлик (ваҳшийлик)дан кейинги босқичи.

Француз маърифатпарварлари асосан цивилизацияни маданият тушунчаси билан боғлиқ ҳолда кўрдилар. XVIII-XIXасрлар давомида Европа умуман Ғарб олимлари цивилизация атамаси хусусида ўз тадқиқотларида кўпроқ тўхтала бордилар. Биз Америкалик қадимшунос Лъюис Генри Морган (1818-1881 йй.)нинг изланишларида цивилизацияни маданий тараққиёт синоними сифатида кўришимиз мумкин. Унинг "Қадимги жамият ёки инсониятнинг ёввойиликдан, варварлик орқали цивилизация босқичига ўтиши" деб номланган асарида барча қадимий халқлар ўз тарихи давомида ёввойилик ва варварлик босқичларидан сўнг цивилизация босқичига ўтадилар деб таъкидлайди. Л.Г. Морганнинг фикрича, цивилизация синфларнинг, яъни хусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан бошланган. О.Шпенглер эса, цивилизация атамасини салбий маънода талқин этади, цивилизация маданий-тарихий жараённинг тугаши, унинг чириши, инқирози деб тушунган. Макс Вебер (1864-1920 йй.) фикрича, Ғарбий Европанинг капитализм ва инсоният цивилизацияси марказига айланишига сабаб христиан динининг Ғарбий Европада хўжалик идеологиясини яратганлигида деб қаради. Бу фикрларини Вебер "Протестантлик этикаси ва капитализм руҳи", "Протестантлик секталари ва капитализм руҳи", "Дунё динларининг хўжалик этикаси" каби асарларида асослашга ҳаракат қилди. Бу билан Вебер цивилизацияга хўжалик тараққиёти нуқтаи-назаридан баҳо берди.

Фернан Бродель (1902 й - ?) Вебер фикрини ривожлантириб, "ҳудудий яқин бўлган жамиятлар ўзаро тарихий таъсирда ривожланади", – дейди. Унинг "Филип II даврида Ўрта ер денгизи ва Ўрта ер денгизи дунёси" номли асарида цивилизациялар ривожида географик жойлашув, демография ва аҳоли психологияси каби масалаларни ҳам унутмаслик лозим дейди. Бродель

цивилизацияни ижтимоий хўжалик тараққиёти нуқтаи-назаридан ўрганиш лозим деб ҳисоблайди.

Освальд Шпинглер (1880-1936 йй.) ғояларида Ницше фалсафаси катта таъсир кўрсатган бўлиб, юқорида таъкидлангандек цивилизацияга тарихий маданий жараённинг тугаши сифатида қаради. У тарихни бир қанча мустақил, такрорланмайдиган маданиятлар, индивидуал тарихга эга бўлган туғилиш, равнақ топиш ва ўтмиш даврини келтирадиган алоҳида организмларга бўлади. Икки томлик “Европа қуёшининг ботиши” асарида монархия тарафдори бўлганини ва урушни “Олий инсоний борлиқнинг адабий формаси” эканлигини таъкидлайди. Бу фикри билан цивилизацияга вайрон бўладиган маданиятлар нуқтаи-назаридан қарайди.

Сорокин Питирим Александрович (1889-1968 йй.) фикрига кўра, воқейлик турли маданий-ижтимоий системалар монархиясидир. Маданият типлари ҳуқуқ, санъат, фалсафа, дин ва ижтимоий муносабатлар структурасида ифодаланган ҳукмрон дунёқарашда намоён бўлади. Сорокин капитализм инқирозини материализм ва фаннинг ривожланишида деб қаради. Бундан келажакда диний капиталистик маданият тантанаси билан қутилиш мумкин деб ҳисоблаб, цивилизацияни кенг қамровли йўналишларда ўрганиш билан бир қаторда диннинг устунлигини унутмаслик зарурлигини ҳам уқтиришга ҳаракат қилади.

Карл Ясперс (1883-1969 йй.) эгзистенциализм (лот-эхсистентиа-яшаш мавжудлиги) йўналиши тарафдори бўлиб, умрининг охиригача авторитаризм (бир шахснинг мустабид ҳокимияти)га ва реваншизм (ўч, қасос олиш)га қарши чиқди. Унинг дунёқарашида цивилизацияда инсон мавжудлиги, шахс тақдири, ҳаёт маъноси асосий ўрин тутиб, пессимистик (тушкун) дунёқарашга асосланганлиги билан ажралиб туради.

Арнольд Тойнби (1889 й.) цивилизацияга минтақавий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда қаради. У халқ, давлат, иқтисодиёт, маданият ва бошқа соҳаларнинг бир-бири билан боғлиқлиги ва бир-бирига қарамлиги сабабли цивилизация шаклланади, цивилизация ритмик хусусиятга эга деб

ҳисоблайди. Тойнби турли даврларда турли ҳудудларда шаклланган цивилизацияларга эволюцион назария асосида қараб, қуйидаги цивилизациялар ва уларнинг минтақавий ҳудудларини кўрсатиб, уларни ўрганишда нималарга эътибор бериш лозимлигини кўрсатади.

1. Ғарб жамияти, Ғарб христианлиги билан бирга;
2. Жанубий Шарқий Европа ва Россияда провослав христиани, ёки Византия жамияти билан бирга;
3. Шимолий Африка ва ўрта Шарқдан Буюк Хитой деворигача ислом жамияти билан бирга;
4. Ҳиндистонда ҳиндуийлик билан бирга;
5. Жанубий-Шарқий Осиёда узоқ Шарқ жамияти билан бирга

ўрганиш лозим деб таъкидлайди.

Ҳозирги кунда цивилизация ва цивилизациялар билан боғлиқ кўплаб фикрлар мавжуд. Америкалик профессор С.Хантингтон цивилизация атамасини “ривожланган” маъносида қабул қилишни таклиф этади. 1997 йилда унинг “Цивилизациялар тўқнашуви” номли китоби чоп этилиб, унда кейинги уруш цивилизациялар ўртасида бўлиши, ўз-ўзини йўқ қилувчи уруш бўлиши таъкидланади.

Цивилизация тушунчасига аксарият ҳолларда инсоннинг жамият моддий, маънавий, хўжалик соҳаларидаги ўзгартирувчилик фаолияти ва унинг якунлари сифатида қаралади. Қадимги Рим давлатининг сўнгги даврларида “Маданият” тушунчаси ижтимоий ҳаётнинг шаҳар турмуш тарзини, жамоанинг етуклик шакли сифатида талқин қилганлар. Кейинги даврларда бу фикр бошқа халқлар ва минтақаларга ҳам тарқалди. Ушбу фикрни ўрта асрларда машҳур Ўрта Осиёлик олимлар Фаробий, Ибн Сино, Беруний ва бошқалар ҳам таъкидлаб, асарлар ёздилар.

Фаробий фикрича: “Ҳар бир инсон табиатига кўра, олий даражадаги етукликка эришиш учун интилади. Бундай етукликка эса, фақат шаҳар жамоаси орқали эришилади”. Қадимги ва ўрта асрларнинг илк босқичида “Маданий жамият” ва “Маданий шаҳар” тушунчаси устун бўлиб, унда ҳар

бир одам, кишилар ўртасидаги фарқ бўлмайди, деган тушунчалар мавжуд бўлган бўлса, кейинчалик цивилизация, моддий-маданият босқичини ифодалаганини кўриш мумкин. Янги замонда цивилизация-инсониятнинг варварликдан кейинги тараққиёт босқичи деб қаралди.

Цивилизация тушунчаси XVIII асрда маданият тушунчаси билан боғлиқ деб қаралган эди. Француз маърифатпарварлари (Вольтер, П.Тюрго, Ж.А.Кондерсе) ақл ва адолатли тизимга асосланган жамиятнигина цивилизацияли жамият деб тушунганлар. Ж.Ж. Руссо маданий миллатларнинг бузилганлиги ва ахлоқий тубанлашганлигига патриархал босқичда бўлган халқлар ахлоқи содда ва соф бўлишини қарши қўйиб, биринчи бор цивилизацияни “Танқид” қилади.

Немис классик файласуфлари цивилизация зиддиятларига барҳам беришда “руҳ” доирасидан келиб чиқиб фикр юритадилар. И.Кант-ахлоқий, Ф.Шиллер-эстетик, Г.Гегель-фалсафий онг доирасидан изладилар. Лекин XIX асрда цивилизация тушунчасига капитализм тавсифи сифатида қарашлар устун бўлди. О.Шпинглернинг “Маҳаллий цивилизация” назариясига кўра: “Техника тараққиёти, санъат ва адабиётдаги тушкунлик, аҳолининг шаҳарларда тўпланиши, халқларнинг ўз қиёфасини йўқотиши” цивилизация тараққиётининг тугал босқичи эди.

Цивилизация – жамият ривожининг прогрессив босқичи бўлиб, унинг кўринишлари умуминсоний қадриятларни тўла ҳал қилиб бера олмаслиги мумкин. Ана шунинг натижасида бир маданият иккинчи бир прогрессивроқ маданият билан алмашинади.

2. Дастлабки цивилизацияларнинг шаклланиши.

1. Дастлабки цивилизацияларнинг ижтимоий-иқтисодий асослари.

2. Яқин Шарқда деҳқончилик маданиятлари ва ёдгорликлари.

3. Шарқий Осиё ва Ганг водийсида деҳқончилик муаммоси. Маданий инқилоб муаммолари.

Инсоният ибтидоий жамоа даврида узоқ тарихий жараённи босиб ўтди. Л.Морган таъкидлаганидек, ёввойиликдан оловдан фойдаланиш, кийим-кечак кийиш ва турар жойларни яратиш орқали варварлик босқичига ўтиб, деҳқончилик, чорвачилик, яъни ишлаб чиқаришга асосланган хўжалик турлари орқали цивилизация босқичига ўтади. Бу ҳолат неолит даврида юз бериб, инсоният бу даврда тошни йўниш, синдириш техникасидан ташқари силлиқлаш, арралаш ва пармалаш техникасини ҳам ўрганди, сопол ихтиро қилинди. Неолит даврида чорвачилик тараққиёти билан ип йигириш ва тўқувчилик йўлга қўйилди. Қичитқи ўт, ёввойи наша, дарахт пўстлоғи, зиғир толаси, юнг тўқувчилик материалларини билиб олди. Ҳайвонларни қўлга ўргатиш мезолит даврида бошланган бўлсада, бу неолит даврида ягона соҳа чорвачиликни шаклланишига олиб келди. Териб-термачлаш орқали деҳқончиликнинг вужудга келиши захира озиқ-овқатнинг пайдо бўлишига замин ҳозирлади.

Жамиятнинг тараққий этиб бориши билан аста-секин ёзув пайдо бўла бошлади. Сўнгги палеолит (40-12 минг йилликлар)да вужудга келган тасвирий санъат кейинчалик бир тизим тартибга солина борди. Петроглиф (тош ёзув)лар, пиктограф (сурат ёзув)ларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Кейинчалик мил.авв.III-II минг йилликларда иероглиф (илоҳий муқаддас ёзув)лар шаклланган бўлса, кишилик тараққиётининг мил.авв.II-I минг йилликларида алифбо шаклидаги ёзувлар яратилди. Қадимги цивилизация ривожида ёзув алоҳида аҳамият касб этди. Ёзувнинг ихтисослашуви натижасида Мисрда ёзув худоси Тот, Месопотамияда Донишманд Уту, Юнонистонда Меҳрибон Прометей, Хитойда Юй, Ҳиндистонда Вишну каби ҳомий худолар, қаҳрамонлар тимсоли яратилди.

Илк цивилизацияларни шаҳарларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, шаҳар вужудга келиши билан бошқарув, маданий, ижтимоий тартиблар маълум бир тизимда шаклланади. Бу эса, ўз навбатида деҳқончилик асосларига боғлиқ эди. Бу асосдаги илк шаҳарлар Месопотамиядаги Ур, Умма, Лагаш, Ниппур, Эриду, Ларса, Киш..... бўлса, Мисрда Бусирит, Ксонс, Уауат, Мемфис, Фива..., Финикия ва Фаластинда Цертхон, Дур шаруккин, Библ, Сидон, Аврот, Тир... Ҳиндистонда Моҳенжо Даро, Чатху Даро, Хараппа, Равалпинди, Таксилла...дир. Бу шаҳарлар хўжалик тараққиёти ва мулкий тенгсизликнинг вужудга келишидан, серсув дарёларни жиловлаш, ташқи душмандан ўзини муҳофаза қилиш сабабларидан шаклландилар.

Қадимги шаҳарлар қиёфаси ўша даврлардаёқ икки қисмга бўлинганлигини кўрсатади. Масалан: мил.авв.2800 йилликка оид афсоналарда Гилгамиш Урук ва Куллаб ҳокими сифатида тилга олинади. Демак, Куллаб Урук шаҳрининг аристократлар яшайдиган қисми. Бу юқоридаги фикримиз тасдиғи бўлиб ҳисобланади.

Илк цивилизацияларда ҳашаматли қурилишлар алоҳида аҳамиятга эгадир. Қадимги дунёнинг эҳромлар, Иерихон, осма боғлар, баҳайбат ҳайкалу, деворлари ҳукмдорларнинг оддий инсон эмас илоҳий зот эканлигига ишора бўлиши лозим эди. Ҳашаматли биноларга қўплаб қўл кучи ва узоқ йиллар сарф этилар эди.

Неолит замонида чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик соҳаларининг вужудга келишида ундан олдинги даврларда, хусусан, мезолит даврида шарт-шароитлар етилган эди. Овчининг ортиқча овни “эртанги” эҳтиёж учун сақланиши чорвачиликни келтириб чиқарган бўлса, териб-термачлаб овқат топиш, ўсимликлар уруғларини йиғиш, табиатни кузатишга ва деҳқончиликнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Хўжаликнинг турли соҳалари билан шуғулланувчиларнинг мол айрбошлаши янги хўжалик соҳаларининг шаклланишига сабаб бўлди. Бу эса неолит инқилоби деб номланди. Деҳқончилик кишиларни бир жойда муқим яшашларига имкон бериб, шаҳар маданияти ривожига ҳам улкан таъсир кўрсатди. Дастлабки

маданиятлардан бири бўлган Иерихон харобаси мил.авв.IX-VIII минг йилликларга оид бўлиб, неолит даврида шаклланган илк деҳқончилик маданияти ҳисобланади. Майдони 4 гектар бўлиб, денгиз сатҳидан 200 метр баландликдаги бу маданият аҳолиси асосан буғдой ва арпа экиб тирикчилик қилган. Ғалла омборининг мавжудлиги жамоа (ёки давлат) захирасининг маълум бир тизим томонидан бошқарилишини англатади. Уйлар тош пойдеворли бўлиб, девор лой пахса билан тикланган. Уйларнинг аксарияти бир хонали 4-5 диаметрли айлана шаклга эга. Мудофаа деворларининг эни 1,64 метрни, баландлиги 3,9 метрни ташкил этади. Шунингдек, 5 метрли минора қазиб ўрганилган. Иордан дарёсининг шимолидаги бу шаҳар аҳолиси савдо-сотиқ билан ҳам шуғулланган деган фикрлар мавжуд.

Мил.авв.VIII-VII минг йилликларга оид Чейюню ва Чаталгуюк ёдгорликлари жанубий-шарқий кичик Осиё ҳудудида жойлашган бўлиб, бу ёдгорликларда деҳқончилик маданиятининг илк излари инсон хўжалик фаолиятида уй ҳайвонларининг роли ошиб бораётганини кўрсатади.

Чатал Гуюк майдони 13 гектарни ташкил этиб, уйлар тўртбурчак, ғишт ва тошдан қурилган. Уйга томдан кирилиб, томга зиналар орқали чиқилган. Уйларда махсус қувурлар ҳавони тозалаб турган. Чатал Гуюкликлар буғдой, арпа, нўхат, мурч каби ўсимликлар етиштирганлар. Шунингдек, чорвачилик, овчилик, балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Чатал Гуюкда кўплаб шифобахш ўсимликларнинг уруғлари топилган бўлиб, улардан шароб ва даволашда дори-дармонлар тайёрланган. Денгиз чиғаноқларидан уй-рўзғор буюмлари, тўқилган газламаларга ранг бериш, турли тасвирлар тушириш такомиллашган. Кулолчиликда ранглар ўткирлиги билан ажралиб туради. Ҳайкалтарошлик соҳасида Чатал Гуюкликларнинг учта кекса аёл, она, ёш шаклдаги худолари, турли ҳайвон ҳайкалчалари диққатга сазовордир.

Марказий Осиёда ҳам деҳқончилик маданиятининг мил.авв.IV-II минг йилликларга оид ёдгорликлардан бири бу Жойтун маданиятидир. Бу ёдгорлик Ашхобод яқинида чақмоқли манзилгоҳидан топилган. Чўпонлар бу ердан олов ёқиш учун чақмоқтош териб олгани учун чақмоқли деб

номланган. Жойтун номи эса, ёмғирдан сўнг қум остидаги гуваладан қурилган уйларнинг қорайиб кўринишидан келиб чиққан. Бу ерни қазишлар давомида ўроқ, пичоқ, суякдан ишланган игна, бигиз ва бошқа анжомлар топилган. Жойтунликлар деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланганлар. Чорва молларидан қорамол, қўй ва эчки боққанлар.

Мил.авв. VII-VI минг йилликларда вужудга келган Месопотамиянинг Жармо, Эрон ва Месопотамия оралиғидаги Эроннинг шимолий-ғарбида Загрос маданияти ҳам инсоннинг ўзлаштирма хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжалик (деҳқончилик, ҳунармандчилик) турларига ўтиб бораётгани кўрсатади. Загрос маданиятида сопол идишларга қизил бўёқ берилиб, содда геометрик белгилар чиза бошлаганлар.

3. Шарқий Осиё, жумладан, Ҳиндистонда мил.авв.III-II минг йилликларда деҳқончилик тараққий этиб, Сулаймон тоғларида дунёдаги илк буғдойнинг хонакилаштирилганлиги археологик маълумотларда ўз аксини топган. Ҳинд дарёси водийсидаги кенг далаларда буғдой, арпа, нўхат, қовун етиштирилган. Бироз кейинроқ эса, мато тўқиш учун пахта ҳам етиштирила бошланган. Хурмочилик ҳам тараққий этган. Ерлар омочда ишланиб, ўрим вақтида мис ўроқлар ишлатилган. Хараппа харобаларидан топилган йирик омборлар бошқарув тартибларининг мавжудлигидан далолат беради.

Қадимги ҳинд цивилизациясининг Моҳенжо Даро (ўликлар водийси), Хароппа каби катта шаҳарлари улардаги архитектура, шаҳарсозлик анъаналарининг ўзига хослиги, ёзув мавжудлиги, ибодатхоналар бу ерда ҳам орийлар келмасидан давлат ва маданият гуллаб яшнаганлигини кўрсатади.

Шарқий Осиёнинг энг йирик ва ўзига хос маданиятга эга мамлакати бўлмиш Хитойда ҳам мил.авв.IV-III минг йилликлардаёқ илк деҳқончилик маданиятлари ёдгорликлари шаклланган эди. Марказий Хитойдаги Яньшао маданиятига мансуб аҳоли, буғдой, шоли ва дуккакли ўсимликларни етиштирганлиги маълум. Ишлаб чиқарувчи хўжалик тармоқларига ўтиш билан бирга маданиятнинг янги тури бошланиб, илк цивилизациялар ва маданиятлар шакллана бошлади. Бу эса янги тартибларни юзага келтирди.

Хўжалик-иқтисодий ўзгаришларга, ижтимоий-маданий, маънавий ўзгаришлар қўшила борди.

Икки дарё оралиғи (Месопотамия)нинг қадимги цивилизацияси

1. **Қадимги Месопотамия аҳолиси.**
2. **Месопотамиянинг сиёсий аҳволи, ижтимоий-иқтисодий институтлар.**
3. **Қадимги икки дарё оралиғининг маданияти.**

Археологик маълумотлар Месопотамияда бундан 100-90 минг йиллардан бошлаб аҳоли яшаб келаётганини кўрсатади. Қазишлар даврида қадимий Месопотамия аҳолиси ушбу ўлкани ярим ой шаклида ўраб турган Загрос, Тавр, Ливан тоғларидан тушиб келгани аниқланган. Илк ўтроқ маданият белгилари 10-8-минг йилликларда ишлаб чиқарувчи хўжалик (чорвачилик, деҳқончилик) тармоқларининг пайдо бўлиши билан шакллана борди. Месопотамия ҳудудида мил.авв.7500-6000 йилликларга хос Загрос, Али Қош, Ан-Натуф, Эл-Убайд маданияти ёдгорликлари асосан Загрос тоғлари Месопотамия текислигига деҳқончилик маданиятининг кириб келганлигини кўрсатади. Бу ёдгорликларда уйлар хом ғиштдан қилинган, арпа ва буғдойнинг ярим маданийлаштирилган тури экилган. Табиий жиҳатдан Месопотамия икки қисмга бўлинган:

1. Юқори Месопотамия (бу ҳудуд тоғли ҳудудлар бўлиб, кейинчалик Аккад деб номланган).
2. Қуйи Месопотамия (бу ҳудуд текислик бўлиб, кейинчалик Шумер деб атала бошланган).

Мил.авв.IV-III минг йилликларда Месопотамияга икки қабила шимолий-шарқдан Загрос тоғлари орқали шумер жануби-ғарбдан семит қабилалари кириб келиб ўрнашганлар. Шумерлар ва уларнинг қайси халқлардан келиб чиқиши ҳозиргача фанда кўплаб мунозараларга сабаб бўлмоқда. Уларнинг антропологик белгилари шу ҳудудда яшовчи бошқа халқларга ўхшамайди. Шумерликлар паст бўйли, соқоли кам, юзлари япасқи,

кўзлари катта, бошлари думалоқлиги билан бошқа халқлардан ажралиб турганлар. Уларнинг келиб чиқишлари ҳақида ҳали бир тўхтамга келингани йўқ. Семит қабилалари эса, Семит-Хуррит қабилаларига мансуб бир тармоқ бўлиб, ўзларини Аккадлар деб атаганлар. Аккадлар узун бўйли, серсоқол, узунқоч бош, қирра бурун, кўзлари катта ва чиройли бўлганлиги билан шумерлардан фарқ қилганлар.

Кейинчалик, Месопотамияга Арабистон ярим ороли, шимолий Африкада кенг тарқалган Семит-Хуррит қабилаларининг айримлари, Загрос тоғлари орқали эса воҳага Гутей, Кассит, Оссур, Лулубей, жанубдан Халдей, ғарбдан Арамейлар ва бошқа бир қатор жанговар қабилалар бостириб кирганлар. Мил.авв.IV-III минг йилликлардаёқ Эроннинг жанубий-ғарбида яшовчи элам қабилалари Месопотамияга бостириб кириб, Месопотамиянинг жанубий-шарқида маҳаллий аҳоли билан қўшилиб яшай бошлаганлар. Кишилик тараққиётининг мил.авв.I минг йилликларида эса Месопотамияга эронликлар, юнон-македон, римликлар келиб ўрнашиб, маҳаллий аҳоли билан қўшилиб ҳозирги Месопотамия аҳолисининг юзага келишига сабаб бўлдилар.

Мил.авв. III минг йиллик бошларидаёқ Месопотамияда синфий муносабатлар чуқурлашиб, давлат вужудга келади. Илк давлатлар шаҳар давлатлар сифатида ташкил топиб, доимо бир-бирлари билан рақобатлашиб турганлар. Шумерда Эриду, Ур, Умма, Ларса, Урук, Лагаш, Шурупак, Нипур, Исин, Киш улардан шимолда Ашшур, Мари, Ниневия ва бошқа шаҳарлар бор эди. Мил.авв.XVII-XVII асрларда Киш шаҳри кучайган. Мил.авв.XVII асрда эса, Урук шаҳри кучайган. Мил.авв.XXVI-XXIV асрларда Ур шаҳри Месопотамиядаги етакчиликни Урукдан тортиб олади. Шундан сўнг, Лагаш подшоси Эанаттум бутун Шумерни Лагашда бўйсундиради. Тинимсиз уруш ва оғир солиқлар натижасида Лагашда давлат тўнтариши бўлиб, ҳокимият тепасига Уруинимгин келади. Мил.авв. 2318-2312 йилларда бир қадар ислоҳот ўтказилсада, Лагаш Умма шаҳри ҳокими Лугалзагисси томонидан тор-мор қилинади.

Месопотамиянинг марказий ва юқори қисмларида яшаган Семит қабилалари мил.авв.III минг йиллик охирларида Аккад давлатини тузадилар. Подшо Саргон I (2316-2261 йй.) бу давлат асосчиси эди. Саргон I (Саргон-ҳақиқий подшо дегани) Акадда мустаҳкамланиб олгач, Шумерга бостириб кирган Элам подшоси, Лугалзагисси ва уни қўллаб-қувватлаган 50 подшони тор-мор қилган. У Форс қўлтиғи ҳудудигача кириб борган. Саргон вафотидан сўнг тахтга унинг Римуш, Мануштуш, Карамсин номли ўғиллари бирин-кетин ўтирганлар. Лекин улар мустақиллик учун қўзғолон кўтарган шаҳарлар ва сарой аъёнлари билан тинимсиз кураш олиб боришларига тўғри келади. Подшо Шаркалишарри даврида Аккад давлатида исёнлар кучайиб, шимолий ғарбдан аморийлар, жанубий-шарқдан эламликларнинг ҳужуми кучайган. Шаркалишшари улар устидан ғалаба қозонсада, Загрос тоғларидан кириб келган гутейлардан мағлуб бўлган.

Гутейлар билан деярли бир вақтда мил.авв.II минг йилликда кириб келган Аморийлар Ашур, Эшнунна, Бобил, Мори, Ларса, Исин каби шаҳарларни босиб олганлар. Ўзаро курашларда ғолиб чиққан Бобил подшоси Сумиаббум 1894-1595 йилларда ҳукмронлик қилган Бобил подшолигига асос солган. Бобил подшолиги айниқса, Хамураппи (1792-1750 йй.) даврида кучайиб, Элам подшоси Римсин, Мари подшоси Зимрилимларни ҳам мағлуб этган.

Аморийлар сулоласи даврида Месопотамияда деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривожланди. Улкан қурилиш ишлари амалга оширилди. Хамураппи қонунлари мамлакатда бир қадар тартиб интизом ўрнатди. Аммо, Бобил подшолиги сўнггида жанубий шарқдан эламликлар, шарқдан касситлар, шимоли-ғарбдан хеттларнинг ҳужумлари кучаяди. 1595 йил касситлар зарбаси натижасида Бобил давлати қулайди. Оссурия давлати ҳудудий жиҳатдан Дажла дарёсининг юқори оқими, қуйи ва юқори Заб дарёлари ҳавзасини ўз ичига олади. Бу ерда илк давлатлар мил.авв. III-II минг йилликларда пайдо бўлган. Хамураппи даврида Оссурия Митаннига қарам бўлган бўлса, мил.авв. XVI-XV асрларда Митанни

давлати Ашшур қўшинини тор-мор этиб, олтин ва кумушдан қилинган шаҳар дарвозасини Марига олиб кетган. Бу дарвоза 100 йил ўтгандан сўнг, Ашшурга қайтарилган XV-XIV асрларда Оссурия давлати кучайиб истилочилик юришлари олиб борган. Салманасар I даврида эса Митанни давлати босиб олинган. XIII асрда Бобил, Элам давлатларига ҳарбий юришлар қилиб турилган. Тиглатпаласар I даврида Қора ва Ўрта ер денгизи ҳавзаларида ҳам қўшин тортган. Лекин мил.авв. XII асрда Мисрнинг Яқин Шарқда таъсирининг кучайиши натижасида Оссурия инқирозга учрайди.

Мил.авв. X асрда Оссурия яна ўзини ўнглаб, қўшни давлатларга таҳдид сола бошлаган. Салманасар III даврида Ўрта ер денгизи шарқий соҳилидаги шаҳар қишлоқлар таланган. VIII аср бошларидаги Урарту билан рақобатда Урарту вайрон этилган.

Тиглатпаласар III бошлаб берган янги сулола мил.авв. VIII асрда Оссуриянинг сўнгги бор кучайишига ва истилочилик юришларига бошчилик қилди. Салманасар V, Саргон II, Синахериб, Асархатдон, Ашшурбанипаллар шарқда Загрос тоғлари, Элам, ғарбда олд Осиё жанубда Мисргача ҳарбий юришлар қиладилар. Бироқ, VII аср охирида Оссурия учун Мидия ва янгида тузилган Бобил подшолиги (мил.авв.628 й.) туғилади. Ушбу иттифоқ Оссурияга қарши ҳарбий юриш қилиб, 612 йил Ашшурни ишғол қиладилар. Мил.авв. 605 йили Миср Оссур қўшини Кархемиш ёнида Мидия Бобил қўшинидан мағлуб бўлади. Оссурия давлати шундан сўнг бутунлай тугайди. Бобил яқин шарқдаги энг йирик давлатлардан бири бўлиб қолди. Аммо янги ташкил топган Эрон давлати Бобил подшолигини тез орада (мил.авв. 539 й.) истило қилади.

Месопотамия иқтисодий-хўжалик ҳаётида деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ кенг тараққий этган. Давлат кучайган даврларда каналлар қазилиб, сувсиз ерлар обод этилган. Бунда эса асосан қуллардан фойдаланилган. Қуллар қарздорлик ва ҳарбий асирлар эвазига кўпая борган. Месопотамияда жамоачилик (қишлоқ жамоаси) жамиятиннг ўзагини ташкил қилган. Давлатнинг вужудга келиши билан бошқарув

органлари ҳам пайдо бўла бошлаган. Шаҳар давлатлар бошлиқлар дастлаб эн (энци) подшо ва бош коҳин унвонини олганлар. Месопотамия шаҳар давлатларида қўшин ва армиянинг аҳамияти катта бўлиб, аскарлар реддум ва баирум, бошқарув зобитлари либуттум ва деккум деб аталувчи даражаларга бўлинган. Ҳунармандчилик ривожланиши билан савдо-сотиқ ҳам тараққий қилган. Савдогарлар тамқарлар, эркин жамоачилар эса Алаккум деб аталган.

Месопотамияда ёзув IV минг йилликда шаклланиб, миҳхат ёзуви деб ном олган. Ёзишда сопол тахтачаларга михсимон иероглифлар ўйиб ёзилгани учун шу номни олган. Ёзувнинг пайдо бўлиши билан илк адабиёт намуналари ҳам шакллана бошлаган. Месопотамияда “Хўжайиннинг қул билан суҳбати”, “Симбот ҳақида афсона”, “Гилгамеш”, “Бутун дунё тўфони”, “Энмеркар ва Аратта подшоси”, “Энки ва Нинхурсаг” ва бошқа кўплаб асарлар яратилдики, улар саёҳат, саргузашт, ўша давр ҳаётини ўрганишда катта аҳамиятга эгадир. “Тилмун савдоси” номли афсонада Месопотамия халқларининг савдо-сотиғи ҳақида ҳикоя қилинса, Гилгамеш афсонасида худоларга қарши бориб бўлмаслиги, дунё тўфонида эса худолар ғазабидан қўрқиш лозимлиги, Энмеркар ва Аратта подшосида узоқ саёҳатлар ва саргузаштлар, “Авлиё Агастия” ва “Хўжайиннинг қул билан суҳбати” афсоналарида Месопотамиянинг ижтимоий тузуми акс этгани билан ажралиб туради.

Қадимги Месопотамияда илк бора мактаблар ташкил этилиб ўқитиш ишлари йўлга қўйилган. Мактабларда асосан ўзига тўқ оила болалари ўқиган. Месопотамия ўша давр мактабларининг аҳволининг ўрганишда мил.авв. 2800 йил олдин ёзилган мактаб ўқувчисининг кундалиги катта аҳамиятга эга. Унга кўра, ўқитувчи мактаб отаси, халифа эса отанинг катта ўғли деб номланганини билиш мумкин.

Қадимги Месопотамияда узоқ давр мобайнида тўпланган билимлар ва бой тажрибалар сопол тахтачалар ва бошқа ашёларга ёзилиб, кутубхоналарда сақланган. Одатда ибодатхоналар кутубхона вазифасини ўтаган. Бундан ташқари подшолар, амалдорлар ва зодагонларнинг ўз кутубхоналари бўлган.

Оссурия пойтахти Ниневия шаҳрини қазиш вақтида Оссур подшоси Ашшурбанапал кутубхонаси топилган бўлиб, бу кутубхона қадимги дунёнинг ўз давридаги энг қимматли асарлари сақланиши билан боғлиқ. Шунингдек, Ашшурбанапал кутубхонаси китобларига махсус муҳр босилган бўлиб, унда “Эй, ушбу китобни ўқувчи, агар сен бу китобни ўғирласанг сенга Ашшур ва Ададнинг ланати бўлсин” мазмунидаги сўзлар ёзилган.

Қадимги Шумерлар дастлаб ҳисоблашда қўл панжаларидан фойдаланганлар, кейинчалик кўпайтириш, бўлиш ва бирмунча мураккаброқ формулалар ёрдамида мисоллар ечиш ҳам маълум бўлган. Хўжаликнинг ривожланиши математика ва астрономия фанларининг тараққиётига боғлиқ бўлиб қолди. Вақтни ҳисоблашдаги астрономик маълумотлар Шумер-Аккад давридаёқ тараққий қилган. Бу даврдаги сақланиб қолинган маълумотларга кўра, тўрт иқлим, календар системасининг мавжудлигидан далолат беради. Бу календар ибодатхона (Шумерча-зикурат)лардан туриб, ой фазаларини доимий кузатиб бориш натижаларига асосланган. Шумерликларда йил 354 кундан иборат бўлган.

Қадимги Месопотамияда тиббиёт соҳаси, тарих, адабиёт ва бошқа бир қатор фанлар билан бирга давлат сиёсати, давлат ишларини юритишда ҳам ўзига хос ютуқларга эришилган эди. Подшо ҳар қанча мустабид бўлмасин унинг фаолиятини назорат қилиб турадиган маслаҳат кенгаши бўлган. Гилгамеш билан боғлиқ афсоналарни таҳлил қилар экан, инглиз олими С.Н. Крамер Шумер давлатларида подшо ҳокимиятини чеклаб турадиган оқсоқоллар кенгаши мавжуд бўлганини айтади. Афсонада Урук подшоси Гилгамеш қудратли Киш давлати зулмидан озод бўлиш учун кураш бошламоқчи бўлганида оқсоқолларнинг қаршилик қилиши, Гилгамеш эса оддий халққа таяниб оқсоқолларга қарши чиққани ҳикоя қилинади. Оссур подшоси Саргон II тахтга даъво қилмаслиги учун дастлаб уни руҳоний бўлишга мажбур қилиниши ҳам қудратли Оссурияда юқоридаги фикрларнинг амал қилганини кўрсатади. Подшо айни вақтда худонинг ўғли, ердаги сояси, кичик худо каби сифатларни ҳам олганлиги турли даврларда

подшо ҳокимияти турли даражада бўлганлигини кўрсатади. Яъни, дастлабки давлатларда уруғчилик, ҳарбий демократик тамойиллар устунлик қилган бўлса, вақт ўтиши билан подшо ҳокимияти деспотик кўриниш олган.

Давлатни тутиб туриш учун энг аввал ҳарбий қўшин қадимги дунё давлатларида катта аҳамиятга эга бўлган. Аскарлар оғир ва енгил қуролланган бўлинмалардан иборат бўлиб, мил.авв. IV-III минг йилликларда улар фақат пиёда жангчилар бўлган. Мил.авв. II минг йилликдан бошлаб отлиқ аскарлар ҳам пайдо бўлган. “Калхатлар лавҳаси” ёдгорлиги қадимги Месопотамиядаги ҳарбий иш ҳақида хулосалар чиқаришда катта ёрдам беради.

Дунёдаги дастлабки қонунлар Шумер даврида ур-Намму номи билан боғлиқ. Аммо у яратган қонунларнинг бизгача жуда кам қисми етиб қелган. Подшо Хамураппи қонунлари эса, тўлиқроқ етиб келган ва ўша давр ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, хўжалик соҳаларини ўрганишда унинг аҳамияти беқиёсдир.

Қадимги Месопотамия динида ибтидоий диний эътиқод ва тасаввурлар кучли эди. Ҳар бир соҳанинг ўз ҳомий худолари мавжуд деб тасаввур қилганлар. Яратилган афсоналарга кўра, Месопотамия худолари Анунаклар ва игигларга бўлинадилар. Яъни, Анунаклар осмонда яшовчи олий худолар, игиглар эса ерда яшовчи кичик худолар. Уларинг сони 600 дан ортиқроқ бўлган. Шунингдек, ярим худолар, Гилгамеш, Хумбобо, Энкиду, Энки, Нинхурсаг, Энмеркар ва бошқалар ҳақида кўплаб афсона ва ривоятлар яратилган.

Икки дарё оралиғида архитектура санъати саройлар ва зиккуратлар (ибодатхоналар) қуришда айниқса ривожланди. Шунингдек, ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат, рақс, мусиқа санъатларининг ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Қадимги Миср цивилизацияси.

1. **Қадимги Мисрда давлатнинг ташкил топиши, ижтимоий-иқтисодий институтлар.**
2. **Қадимги Миср маданияти.**
3. **Қадимги Мисрда дин.**

Миср Африканинг шимолий-шарқий қисмида жойлашган. Унинг ўртасидан Нил дарёси 700 км узунликда оқиб ўтиб, 20 км гача водийда суғориш ишларини амалга ошишига сабаб бўлди. Қадимги мисрликлар Нил дарёсини илоҳийлаштирганлар. Миср сўзи қадимги мисрликлар тилида “Қора тупроқ” маъносини беради. Мил.авв. VI-IV минг йилликларда Нил водийсида дастлабки зироатчилар манзилгоҳлари пайдо бўла бошлади. Деҳқонлар буғдой, арпа, каноп, узум, қовун, анор, хурмо, пиёз, бодринг, ловия каби маҳсулотлар етиштирар эдилар. Ерга оддий сўқа билан ишлов берилгач, уруғлик сепилиб, уни ерга сингдириш учун ҳайвонлар (чўчқа, қорамол, қўй) подалар олиб ўтилар эди. Мил.авв.VI-IV минг йилликларда Миср деҳқонлари ҳосилни йиғишда мис ўроқлардан фойдаланганлар. Оддий одамларнинг уйлари лой сувалган папирус пояларидан, аслзодаларнинг уйлари эса, сомон қўшиб сувалган лойдан тайёрланган хом ғиштлардан қурилган. Нил дарёсини жиловлаш Мисрда давлат ташкилотининг вужудга келиишига туртки бўлди. IV минг йилликда дастлабки кичик давлатчалар “Ном”лар пайдо бўла бошлади. Аста-секинлик билан бу номлар Мисрда ягона давлатлар учун кураша бориб, Мисрда иккита юқори ва қуйи Миср давлатлари ташкил топди. Улар ўртасидаги курашда подшо Менес ғалаба қозониб, ягона Миср давлати фиръавнига айланди. Илк подшолик мил.авв. 3100-2800 йилларда мавжуд бўлган. Мамлакат мил.авв. 2800-2500 йилларда қайта бирлаштирилиб, қадимги подшолик ташкил топади. Тўртинчи сулола вакиллари Нубия, Фаластин, Синай ярим оролига босқинчилик юришлари қиладилар. Бу даврда Мисрда улкан тошлардан пирамидалар қуриш бошланди. Бешинчи сулола даврида ички кураш кучайган бўлса, олтинчи сулола вакиллари даврида номларнинг таъсири кучайган. Олтинчи сулола

вакиллари мил.авв. XXIII аср ўрталарида мамлакатнинг парчаланиб кетишини олдини ола билмаган.

Мамлакатни бирлаштириш учун шимолда Гераклиопол подшолари ҳаракат бошлайдилар. Улар тўққизинчи сулолага асос солади. Бу сулола асосчиси Хети I эди. Аммо 9-10 сулола вакиллари подшоликни ўз қўлларида узоқ сақлаб қола билмаганлар. Жанубий Мисрдаги Фива номи ҳукмдори Мемтухатеп Мисрни қайта бирлаштириб, ўн биринчи сулолага асос солди. Мил.авв. 2250-1750 йилларда давом этган ўрта подшолик Мисрни қайта бирлаштиради. Давлат кучайган даврда Нубия, Куш, Фаластинга, ҳатто Фрот дарёсигача босқинчилик юришлари қилинган. Кўплаб қуллар, бойликлар олиб келинган. Мисрда мил.авв. XVIII асрда ўзаро кураш кучайиб номларнинг мустақилликка интилиши Фаластин, Синай, Шимолий Арабистонда яшаган Гиксос қабилаларининг бостириб киришига сабаб бўлади. Гиксослар 1710-1520 йилларда Мисрда ҳукмронлик қиладилар. Гиксос ҳукмдорлари 15-16 сулола вакиллари бўлиб ҳисобланади.

Гиксосларга қарши курашни 17 сулола вакиллари Фива подшоси Хамесу (Камесу) бошлаб юборади. Хамесунинг укаси Яхмос I (18 сулола асосчиси) Гиксосларни қувиб, Фаластинни ҳам ишғол қилади. Мисрда 1584-1071 йилларда Янги подшолик даври бошланади. Бу даврда металга ишлов бериш бошланди. Тутмос III, Аменхотеп II лар истилочилик юришлари билан шуҳрат қозонган. Аменхотеп III даврида дипломатик йўл билан бўйсундирилган давлатлар ушлаб турилган бўлса, Аменхотеп IV даврида Мисрнинг ташқи аҳволигина эмас, ички аҳволи ҳам оғирлашган. Чунки диний ислоҳотлар мамлакатда парокандаликни келтириб чиқарган. Мамлакат Рамсес I (1338-1337 йй.), Сети I (мил.авв.1337-1317 йй.) ва Рамсес II (мил.авв.1301-1235 йй.) даврида кучайиб, истилочилик юришлари олиб боради. Аммо XI асрда давлатда парокандалик кучаяди. Ливия ёлланма аскарларининг таъсири ошади. Мил.авв. 950 йилда Шешонк I ўзини фиръавн деб эълон қилади ва 22 сулолага асос солади. Сўнгги подшолик мил.авв. 950-525 йилларда яшади. 22 сулола вакиллари ҳукмронлик даври Ливия-Саис

даври деб номланади. Шешонк I Фаластинга, Нубияга зафарли юришлар қилиб, катта ўлжалар билан қайтади.

Мил.авв. IX асрда Оссурия кучайиб, Олд Осиёда Миср таъсирига хавф солади. Мил.авв.853 йилда Сурия ва Фаластиндаги Мисрга тобе давлатлар, Миср қўшини Қарқара шаҳри ёнидаги жангда Оссурлардан енгилади. Мисрда норозилик кучайиб 22 сулола вакиллари билан бир вақтда 23 сулола вакиллари ҳам подшолик қила бошлайди. 24 сулола вакилларидан Бакхорис (721-715 йй.) мамлакатни инқироздан чиқариш учун ислоҳот ўтказишга уринади. Мил.авв. 740 йилда Куш подшоси Пианхи Мисрга бостириб киради. Унинг вориси Шабака мил.авв. 715 йилда бутун Мисрни босиб олади. Мил.авв. 715-664 йилларда Мисрда Куш ҳукмдорлари 25 сулола вакиллари подшолик қилади. Мил.авв. 671-655 йилларда Мисрни Оссурия босиб олади. Қуйи Мисрда жойлашган Саис ҳукмдори Псаметих I мамлакатни янгидан бирлаштириш тарафдори бўлади. Унинг ўғли Нехо Фрот дарёси ҳудудларигача босқинчилик юришлари олиб борган. Нехо Ўрта ер ва Қизил денгизларни бирлаштирувчи канал қазиб, унга 3 йил сарфлайди. Қурилишда 120 минг киши вафот этган. Мил.авв. 525 йилда Мисрни подшоси Камбиз босиб олади ва 27 сулолага асос солади.

Қадимги Мисрда давлат кучайган вақтларда ички ва ташқи савдо ҳам ривож топган. Миср жанубда Нубия, Куш, Пунт ўлкаси билан, шимолий шарқда Арабистон ярим ороли, Фаластин, Финикия, Сурия, Ироқ ҳудудлари билан савдо алоқалари олиб борган. Мисрда Фиръавн худо даражасига кўтарилган. Ундан сўнг сарой аён ва амалдорлари табақаси бўлган, учинчи табақага ҳарбийлар ва зодагонлар кирган. Сўнгги табақага деҳқон, ҳунарманд, чорвадорлар кирган. Қуллар ижтимоий табақанинг энг паст поғонасида бўлиб, уларни Мисрда тирик мурдалар деб атаганлар.

Қадимги Мисрда мил.авв. IV минг йилликдан хўжалик тараққиёти ёзувга эҳтиёж сеза бошлайди. Мил.авв. IV минг йилликда эса 750 белги ёзув вужудга келиши ниҳоясига етади. Ўқишни, ёзишни ўрганиш вақт ва маблағни талаб қилгани учун бой оила фарзандлари, амалдорлари,

коҳинларигина уни ўргана олар эдилар. Мисрда ўрта ва олий мактаблар ҳам бўлиб, олий мактаблар сарой хизмати учун ҳаттотлар етиштирган. Шунинг учун уни мирзолар мактаби деб атаганлар. Мактабларда диний билимлардан ташқари, математика, астрономия, тарих, адабиёт ҳам ўқитилган. Мисрда ёзув, илмий-амалий билимларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, қишлоқ хўжалиги, чорвачилик, ҳунарманчилик, савдо-сотиқ билан чамбарчас боғлиқ эди. Мусиқа ва рақс санъати Миср маданиятида катта ўрин тутган. Мусиқа асбобларидан пуфлаб чалинадиган най, уриб чалинадиган кайрок, арфа, уд каби асбоблар бўлган. Рақс Миср санъатининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланган. Кўп ҳолларда рақс бирор бир маъно мазмунни билдирган. Қўшиқ ва куйлар асосан диний мазмунга эга бўлиб, рақсда унинг маънолари очиб берилган. Мисрда илк бора драмалар вужудга келган деб тахмин қилинади. Ибодатхоналарда диний драмалар ижро этиб турилган.

Қадимги мисрликлар жуда кўп эртак, миф, мақол, топишмоқлар яратганлар. Дастлабки адабиёт ривожи шуларга боғлиқ бўлган. Ўрта подшолик даврида адабиёт гуллаб яшнаган. Бу даврда “Икки оға-ини”, “Тўғри ва эгри” эртаклари вужудга келган. Қадимги афсоналар асосида “Осирис ва Изида”, “Гор ва Сет жанглари” каби асарлар яратилган. Савдо-сотиқ ривожланиши билан “Ҳалокатга учраган кема”, “Сенухет ҳикояси”, “Подшо конлари” каби савдо-саёҳат саргузашт асарлар яратилган.

Мисрда ҳайкалтарошлик, рассомчилик ҳам қадимдан равнақ топган. Ҳайкалтарошлик намуналари бўлган амалдор Рахотеп, Мирзо, подшога таниш Нафрет, Фиръавнлар Аменхотеп III, Тутанхамон, Рамсес II ва бошқалар Миср ҳайкалтарошлари маҳорати намуналари бўлиб ҳисобланади. Рассомчилик ҳайкалтарошлик билан уйғун бўлиб, Миср рассомлари пирамидалар, ибодатхоналар деворларидаги тошларга ўйиб турли туман (подшо юришлари, хўжалик ишлари, афсона ва мифологик образлар) расмларни чизганлар.

Миср меъморчилиги қадимги дунёда энг тараққий этгани билан ажралиб туради. Айниқса, пирамидалар қуриш ўша давр учун эмас ҳатто

ҳозирда ҳам юксак меъморчилик асари ҳисобланади. Пирамидаларнинг энг қадимийси Сакарадаги Жосер пирамидаси бўлса, энг йириги Хеопс (Хуфу) пирамидаси бўлиб ҳисобланади. Хеопс пирамидаси Гизада жойлашган бўлиб, у 52900 кв метр жойни эгаллайди. Баландлиги 150 метр бўлиб, уни қуриш учун 3 тоннадан – 15 тоннагача бўлган тошлар ишлатилган. Мақбара қурилиши 30 йил давом этган.

Қадимги мисрликлар математика, тиббиёт, астрономия, геометрия каби соҳаларда ҳам катта илмий тажриба тўплаганлар. Математика соҳаси айниқса, ўрта подшолик даврида ривожланган. Бармоқ, кафт, тирсак ва қарич каби ўлчов бирликларини ижод этганлар. Миср астрономлари осмон жисмларини кузатиб дунёда биринчи юлдузлар харитасини тузганлар. Бундай хариталар кўп ҳолларда ибодатхона шифтига туширилган. Сенмут, Эдфу Дендер ибодатхоналарида шундай хариталар сақлаб қолинган. Миср келандарига кўра, бир йил 365 кун бўлиб, 12 ой (30 кундан)ни ташкил этган. Беш кун янги йил сифатида байрам қилинган. Вақтни белгилашда қум ва сув соатлари ихтиро қилинган.

Қадимги мисрликлар дини уруғ-қабилачилик динидан ўсиб чиққан бўлиб, кўпхудоликка асосланган эди. Дастлаб илк подшолик даврида Мисрнинг олий худоси Птах (худо руҳининг қалъаси) бўлса, ундан кейин Ра, Амон, Эхнатон ислоҳотлари даврида Атон худолари олий худо деб эътироф этилган. Худоларнинг вақт ўтиши билан хусусиятлари ҳам ўзгариб борган. Бундан ташқари Птахнинг ер юзида кўриш мумкин бўлган қиёфаси қудратли қора ҳўкиз Апис ҳам олий худолар сирасига киритилган. Мисрда ҳаётнинг биринчи шарти Нил дарёси тошқинларига боғлиқ бўлиб, Нил сувлари ҳомийси Хапи деб аталган.

Қадимги мисрликларда табиат ҳодисалари ва жамиятнинг тузилиши ҳам афсона, диний ривоятларга сингдирилган. Осирис ва Изида афсонасида ака-ука Осирис ва Сет ўртасидаги рақобат, яъни Осириснинг деҳқончилик ишлари ҳомийси, Сет эса саҳро, гармсел ҳомийси деб тасвирланади. Улар ўз синглиси изидаги уйланиш учун бир-бирига рақиб бўладилар. Изида

Осирисни танлагач, Сет акаси Осирисни ҳийла билан ўлдиради. Осириснинг ўғли Гор эса, отасининг қасосини олади. Отаси Осирисни тирилтиради. Худо Гордан Миср фиръавнлари тарқалган деб таъкидланади. Бу афсона орқали мисрликлар табиат ўзгаришлари ва фиръавнларнинг илоҳий зотлар эканлигига ишора қиладилар.

Ёзувнинг пайдо бўлиши билан ёзув худоси Тотга эътиқод ҳам шаклланиб борган. Илмий билимларнинг ривожланиши билан Тот худосининг ҳам сифатлари кўпайиб, донишмандлик, табиблик ва бошқа сифатларни ҳам ўзига қўшиб борган. Мисрда марҳумларни дафн этишнинг ўзига хос тартиблари бўлиб, марҳумлар, мўмиёлар ҳукмдори Анибус худосига эътиқод юзага келган.

Давлатнинг ташкил топиши ва табақалар ўртасидаги, инсонлар ўртасидаги зиддиятларни ҳал этишда адолат ва адлия худоси Маатга сиғиниш пайдо бўлган. Мусиқа, гўзаллик, ишқ ҳомийси Хатхор ҳам қадимги мисрликлар эътиқодида катта аҳамиятга эга бўлган. Умуман олганда қадимги мисрликлар ҳар бир табиат ҳодисаларига, хўжалик ва жамиятиннг ҳар бир соҳасига ўзига хос илоҳлар ҳомийлик қилади, деб тушунганлар ва ишонганлар.

Мил.авв.1280 йилда тузилган Миср-Хетт сулҳида мингта Миср ва мингта Хетт худоларининг сулҳга гаров қўйилиши худоларнинг кўп бўлганлигини тасдиқлайди. Миср фиръавни бўлган Эхнатон тарихда биринчи бўлиб, Монотеистик динга сиғиниш учун кураш олиб борди. Эхнатон барча худоларни бекор қилиб, ягона худо Атон-қуёш шуъласи худосига сиғинишни жорий қилди. Бу мамлакатда катта қудратга ва йирик мулкларга эга бўлган коҳинларнинг қаршилигига учрайди. Эхнатон вафот этгач, у ўтказган диний ислоҳотлар ҳам бекор қилинади. Мисрда коҳинлар катта сиёсий ва ижтимоий кучга эга эдилар. Уларнинг сиёсий-иқтисодий кучи ибодатхоналарга қарашли ер, бойликлар бўлса, ижтимоий кучи оддий халқ эди. Мисрда саводли кишилар асосан коҳинлар бўлиб, улар ибодатхоналарда яратилган илмий билимлар, астрономик кузатишлар олиб

борар, Нилнинг қачон тошиши, деҳқончилик ишларини қайси даврдан олиб боришни оддий халққа етказар, бу билан эса ўзларига катта ижтимоий мавқени яратар эдилар.

Қадимги Африка ва Жанубий Арабистон цивилизацияси

1. **Қадимги Африкада цивилизация ўчоқлари.**
2. **Ўрта асрларда Африка цивилизацияси.**
3. **Арабистон цивилизацияси (исломгача бўлган).**

Африка қитъасининг Мисрдан сўнг энг қадимий маданий ўзаги бу Куш давлатидир. Куш Нил дарёсининг ўрта оқимида 4 остонадан юқорида жойлашган. Бу давлат Миср билан мил.авв. II минг йилликдан бошлаб тарихда яқин алоқада бўлиб келган. Шу даврдан бошлаб Миср маданияти Кушда устунлик қила бошлайди. Лекин мил.авв. 700 йилда Куш подшоси Кашта, кейинроқ Пианхи ва Тахарка Мисрни истило қилади. Напата шаҳри мил.авв. VI асргача Куш пойтахти эди. VI асрда (мил.авв. 540 й.) Куш давлати марказий шаҳри Мероэ бўлиб, Нил дарёси бўйида, серҳосил водийда жойлашган. Бу шаҳар Африканниг жанубий, ғарбий, шимолий қисмларини боғлаб турувчи савдо маркази ҳам эди. Бундан ташқари мероэликлар Арабистон, Ҳиндистон билан ҳам савдо алоқалари олиб борган деб тахмин қилинади. Бунга мероэликлар динида ҳиндларникига ўхшаш уч бошли шер худо (Апедемок) ва фил минган худолар тасвирининг пайдо бўлишига қараб хулоса қилинади. Кушнинг диний маркази бўлган Шебел Берколда Миср, Юнон, Рим таъсиридаги ибодатхоналар қурилиши шимолий Африка билан мунтазам алоқалар олиб борилганини кўрсатади. Страбон маълумотига кўра, Миср провинцияси бошлиғи Гай Петроний Арабистонга юриш қилганда мероэликлар Амна шаҳрига ҳужум қилиб уни талайдилар, Император Августнинг бозор майдонидаги ҳайкалини олиб кетадилар. Гай Петроний ҳарбий юриш қилиб, мероэликлар кондаки (малика)сини жазолаган. Милодий 64 йилда эса, римликлар қайта ҳарбий юриш қилганлиги маълумотлари мавжуд.

Мероэ ва напаталиклар ўз ёзувларини ишлаб чиққанлар. Ёзувда 23 та ҳарф бўлиб, уларни асосан ундош товушлар ва чўзиқ унлилар ифода этган. Қисқа унлилар одатда ёзилмай, матнда мазмунан англанган.

Мероэда дастлаб подшолар Миср фиръавнларига хос пирамидаларда дафн этилган. Ҳажм жиҳатдан кичик бўлган бу пирамидалар қурилиши ва безатилишда фиръавнларникидан ортда қолмаган. Металга ишлов бериш Мероэда мил.авв. IV асрдан бошланган деб хулоса қилинади. Чунки мил.авв. 360 йилда вафот этган подшо Хорсиотеф пирамидасидан металл буюмлар топилмаган, ундан кейинги ёдгорликларда эса учрайди. Шундай бўлсада, Мероэ Африкадаги энг қадимги темир ишлаб чиқариш марказларидан бири бўлиб ҳисобланади. Куш, Напата, Мероэ ёдгорликлари умумий ном билан одатда Мероэ цивилизацияси деб номланади. Чунки фақат Мероэ шаҳри Куш маркази бўлгач, ўзига хос анъаналар, цивилизация шаклланди. Мероэда турар жойлар ҳам ўзига хос бўлиб, ҳовли девор билан ўралган ва бир неча хоналардан иборат бўлган. Мероэ шаҳрини археологик жиҳатдан ўрганиш чоғида мил.авв. VIII-милодий IV асрларда бу шаҳар мавжуд бўлганлиги, унинг энг гуллаган даври эса мил.авв. III милодий II асрларга тўғри келиши, хўжалик ҳаётда савдо-сотиқнинг ўрни катта аҳамиятга эгалиги аниқланган. Милодий IV асрда Эфиопияда пайдо бўлган Аксум давлатининг савдодаги рақобатчисини кучсизлантириш учун қилган талончилиги Мероэ цивилизациясининг емирилишига асосий сабаб бўлган деб ҳисобланади.

Тропик Африка цивилизациясида Чад кўлининг аҳамияти катта бўлиб, бу ерда кўплаб халқларнинг манфаатлари тўқнашган. Бу ерда деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи қабилалар кўп бўлиб сувга бўлган эҳтиёжни қондириш учун давлат ташкилоти зарур эди. Каннем-Борну давлатини ташкил қилган Канур қабиласи афсонага кўра, Арабистон жануби Ямандан бу ерга келган. Аслида арабларнинг шимолий Африкани истило қилиш жараёнида айрим қабилалар кўчиши содир бўлган. Нигерия халқлари орасида шарқ томондан халқларнинг буюк кўчиши сабабли уларнинг ота-боболари шу ҳудудларга келиб қолган деган фикрлар сақланиб қолинган. Чад кўли

ҳавзасида дастлаб Загава қабиласи давлат тузган. Бу давлат Канем деб аталиши, аҳоли қамиш уйларда яшаши ҳақида араб муаррихлари маълумот беради. Канем аҳолиси XI асрдан бошлаб исломни қабул қилади. Қабилалараро курашлар кучайиб, Ман қабиласидан Умар 1386 йил мустақил Борну давлатини тузади. Бу ҳудудлар аҳолисининг катта қисми бўлмиш туареглар Борну давлати билан доимий сиёсий, маданий алоқада бўлганлар. Туарегларда алфавит тартибдаги ёзувлариннг энг ғаройиби тифанг ёзуви мавжуд. Айрим қабилаларда бу ёзувнинг 24 ҳарфлиси мавжуд бўлса, айримларида 40 тагача ҳарфлар мавжуд. Ҳозир араб алифбосидан фойдаланилсада, тифанг ёзувини туареглар ҳали ҳам ўз кийимлари ва қуролларига туширадилар.

Ғарбий Суданда ташкил топган илк давлатлардан Гана ҳақида IV асрда ярим афсонавий маълумотлар мавжуд бўлса, VIII асрда дастлабки маълумотлар мавжуд деб қараш лозим. Гана давлати қадимий туз йўлида ташкил топган бўлиб, ўша давр сайёҳлари уни олтинга бой ўлка деб таърифлайди (Ал-Маъсудий). Гана давлати 1203 йили Сосо қабиласи томонидан қулатилади. Гана ҳудудларини 1235 йил Мали давлати босиб олади.

Нигер дарёсининг юқори оқимида Мандинго халқи XI асрда кичкина Кангаба князлигини тузади. Альморавий сулоласи (шимолий Африка) Мандинго халқини ислом динига киришида катта таъсир кўрсатади. Сосо қабиласи етакчиси Сумангуру Гана давлатини босиб олган даврда Кангаба давлатини ҳам босиб олади. Кейинчалик Сундиатта Мандинго қабиласини озод қилиб, Кангаба давлатини тиклайди. Сосо қабиласини мағлуб этиб, Нигер дарёси бўйида Ниани шаҳрига асос солади. Бу шаҳар пойтахт бўлиб қолади, давлат эса Мали деб юритила бошланади. 1235 йил Мали давлатига асос солинган сана деб қабул қилинган. Унинг ҳудудларига Нигер, Гамбия дарёлари ҳавзаси, олтинга бой Вангора, Бамбук ҳудудлари киради. Манси Мусо ҳукмдорлиги даврида Мали энг қудратли ва бой давлатга айланади. Унинг ҳаж зиёрати афсонага айланган бўлиб, мисрлик ал-Умарий

маълумотларига кўра, Манси Мусо ўзи ўтган манзилларда оддий аҳолига шунчалик кўп олтин улашганки, Мисрда 12 йил олтин қадри аввалги ҳолатига келмаган. Маккадан қайтишда Манси Мусо ўзи билан шоир ва архитектор Ас-Сахелини олиб келади. Ас-Сахели Малида илк бор пишиқ ғиштдан сарой ва масжидлар қурган инсон сифатида қолган. Ҳашаматли қурилишлар ва доимий урушлар натижасида Мали парчаланиб кетади. Лекин XVII асргача Кангаба князлиги яшаб қола билди. Мали давлати қудратли даврида Томбукти, Соннар, Гао, Валата каби шаҳарлар гуллаб яшнади. Ибн Батута маълумотларига кўра, бир йилда фақат шимолга қараб 12 минг туяларга ортилган юк йўлга тушган. Давлатнинг иқтисодий ҳаётида туз йўлининг аҳамияти катта бўлган.

Сонгаи қабиласи Нигер дарёсининг ўрта оқимида деҳқончилик ва балиқчилик асосида кун кечирган. Сонгаи қабиласи дастлаб Мали давлатига қарам бўлсада, кейинчалик (1463 й.) нафақат мустақил бўлиб қолди, балки Мали давлатини, Нигер дарёсининг ўрта ва қуйи оқимлари ҳавзаси ерларини, Томбукти, Шинне, Волата, Гао ва бошқа кўплаб савдо-сотиқ, маданият марказларини босиб олади. Биринчи ҳукмдор Сонни Али вафотидан сўнг, Аския (олий ҳарбий бошлиқ) Муҳаммад даврида давлатда бошқарув, хўжалик, фан тараққиётини яхши йўлга қўя олди. XIV аср охири-XV аср бошларида Сонгаи ғарбий Судандаги энг қудратли давлат эди. Томбуктидаги мадрасалар Африкадаги донғи кетган олий таълим даргоҳи эди. 1589 йил Марокаш султонининг ҳарбий юриши натижасида Сонгаи давлати парчаланиб, бу ердаги гуллаб яшнаган давлатлар, шаҳарлар инқирозга юз тутди.

Нигерия платосида Африканинг қадимий археологик маданияти мавжуд бўлиб, фанда “Нок маданияти” номи билан кирган. Бу ерда топилган террокоталар йоруба қабиласи маданиятига яқин. Тошдан ясалган кичкина мотига бу ҳудуд аҳолиси қадимдан деҳқончилик билан шуғулланганидан далолат беради. Археологик ашёларни ўрганиб, Нок маданияти мил.авв. 900-милоди 200 йилларда гуллаб яшнаган деган хулосага келинган.

Йоруба халқи ўрмон зонасидаги қадимий давлатга асос солади. Дастлабки давлат бирлашмаси Ойо бўлиб ҳисобланади. Бенин халқининг маданий маркази эса, Ифе шаҳри эди. Бу ерда бронза, латун, фил суягидан ясалган кўплаб қадимий санъат асарлари топилган. Йоруба (Нигерия) маданиятининг қадимги даврлари ҳақида маълумотлар камроқ бўлиб, 1300 йиллардан бошлаб европаликлар билан муносабатларга киришгач, бир қатор ёзма ёдгорликлар кейинги давр ҳақида маълумотлар беради. XIV асрда Бенин, Лагос князликлари Йорубадан мустақил бўлиб олади. Нигерия ҳудудидаги Ашанти қабила иттифоқи ҳам тропик Африка ва ғарбий Судандаги халқлари сингари қадимда Африканинг шарқидан кўчиб келганлиги ҳақида афсоналар мавжуд. Ашантилар XIV асрдаёқ давлат бирлашмаларига эга бўлсаларда, XVII асрда Осеи Туту уларни конфедерация шаклида бирлаштирди ва Асантехена (Ашанти халқи бошлиғи) номини олди.

Марказий Африканинг ғарбий қирғоқ бўйларидан Куба халқи XV асрда ҳозирги Габон ҳудудларига келиб ўрнашади. XVII асрда улар Касан ва Санкуру дарёлари оралиғига қўшни қабилалар ҳужумидан қочиб борадилар. Бу ерда улар деҳқончилик билан шуғуллана бориб, давлат туздилар. Давлат раҳбари Бушанго деб атала бошланган. XVII аср охирларида Бушанго Луалаба дарёси ҳудудларига кўчиб боради. Бу ерда улар ўзига хос маданият шакллантирадилар. Айниқса, ёғочдан тайёрланган рўзғор буюмлари, барабанлар, стаканлар, фил суягидан ишланган санъат асарлари. Бу маданиятнинг юксаклигидан далолат беради.

Африканинг марказида кўллар оралиғида Уганда халқлари, XVII-XVIII асрларда Урунди, Руанда Анколе, Буганда, Буньоро каби давлат бирлашмаларини туздилар. Уларнинг маданиятида дашт чорвачилиги, бутун бошлиқ жамоалар, яйловларнинг чуқур хандаклар билан ўраб олиш ўзига хос бўлиб ҳисобланади.

Шарқий Африка қитъанинг бошқа ҳудудларидан фарқли қадимги ва ўрта асрларда дунёнинг маданий минтақалари билан турли муносабатларни ўрнатгани билан ажралиб туради. Мамбаса, Кильва, Геди, Малинда, Софала,

Пембу каби кўплаб шаҳарлар Птоломей давридан бошлаб маълум. Айниқса, ўрта асрларда Шарқий Африка қирғоқлари, шимолий Африка, Арабистон, Форс, Ҳиндистон, Ҳинд океанидаги ороллар, Ҳиндихитой ва Хитой билан фаол савдо олиб борганлар. Шарқий Африка қирғоқларидан Хитой чинни буюмлари ва бошқа ашёларнинг топилиши, Араб, Ҳинд, Хитой манбалари буни тасдиқлайди. Бу ҳудудларда арабларнинг савдо ва маданий ҳаётда устунлиги Суахили деб аталган цивилизацияни вужудга келтирди. Арабларнинг ўзи эса бу ҳудудларни (шарқий Африкани) Зангистон деб атадилар. Суахили аҳолиси ислом динига VII-VIII асрлардан бошлаб эътиқод қилади ва шаҳар давлатлар араб маданиятига хос танга пуллар, архитектура иншоотлари қурсаларда, қисман маҳаллий эътиқод ва маданиятни сақлаб қоладилар.

Африканинг Замбези, Саби, Лимпопо дарёлари оралиғида яна бир цивилизация “Зимбабве цивилизацияси” XII-XVI асрларда гуллаб яшнади. Каранга халқи ташкил этган давлатни европаликлар унинг асосчиси Мвенемутапа (португаллар уни Мономатапа деб атаганлар) номи билан боғлаганлар. Мономатапа маданияти Кхами, Дхло-Дхло, Налетом, Зимбабве каби шаҳарларга асос солганлар. Подшо ва оддий аҳоли алоҳида-алоҳида қалъаларда яшаганлар, подшо олдида гулхан доимий ёниб турган. Губернаторлар ҳар йили бир марта подшо оловидан ўз оловларини ёққанлар. Бу итоаткорлик белгиси ҳисобланган. Мономатапа ёдгорликларидан араб, форс, ҳинд, хитой ашёларининг топилиши унинг савдо-сотиқдаги иштирокини кўрсатиб беради. Мономатапа маданиятини XVI асрда бу ҳудудларни босиб олган Розви қабиласи вайрон қилган.

Аксум давлати милодимиз I аср бошларида шаҳар давлатлар сифатида шакллана бошлади. Ҳатто Юнон савдо колониялари ҳам милодимиз бошларидаёқ мавжуд бўлган. IV асрда Аксум давлати кучаяди. 333 йили Аксум давлатида христиан дини давлат дини даражасига кўтарилади.

IV асрда Аксум Мероэни, жанубий Арабистонни босиб олади. VII асрда аксум кучсизланади. Араб халифалиги 630-640 йилларда Адулис

портини босиб олиб, Аксумни денгиз йўлидан ажратиб қўйди. Император (Негус) ҳокимияти кучсизланиб, Расам (княз)лар ҳокимияти кучайиб боради.

IX-XII асрларда ҳокимият тепасига Фолоша қабиласи келади. Бу даврда яҳудийлик давлат дини даражасига кўтарилади. XII асрда Загве династияси ҳокимият тепасига келади. Подшо Лалилота даврида Аксум гуллаб яшнади. XIII асрда Йекуне-амлаке (1270-1285 йй.) Соломон династиясига асос солади. Бу сулола 1974 йилда (Хайле саласе охирги Негус) тахтдан ағдарилди.

Африка халқларида ёзувнинг пиктографик ва иероглиф шакллари мавжуд бўлган. Хауса, Кануру, Сонгаи, Бамбара, Доган халқларининг ўз пиктографик, иероглиф ёзувлари мавжуд. Пиктографик ёзувнинг энг кўп тарқалгани нсибиди ёзуви бўлиб, ундан Нигерия, Камерун аҳолиси фойдаланади. Серро-Моне, Того, Гана, Бенин аҳолиси нсибиди ёзувини сеҳр-жоду маҳсули деб уни илоҳийлаштирадилар. Шунга ўхшаш фикрларни тома, бамум, кпелле, лома каби ёзувларга нисбатан ишлатиш мумкин.

Арабистон ярим ороли ҳам қадим цивилизация ўқочларидан бири бўлиб ҳисобланади. Бу ҳудудларда бундан 40-30 минг йиллик (сўнгги палеолит даври)дан бошлаб одамлар яшай бошлаган. Мил.авв. III-II минг йилликларда Семит халқларининг жанубий Арабистонга силжиши кузатилади. Семит қабилалари дастлаб олд Осиё ва шимолий-ғарбий Арабистонда яшар эдилар. Хўжалик тараққиёти чорва молларига яйловларнинг етишмаслиги сабабли уларнинг жанубга силжиши рўй беради. Жанубий Арабистонда улар Сабей маданиятига асос соладилар.

Жанубий Арабистон ҳудудига кўчиб келган Семит қабилалари мил.авв. I минг йиллик 2-ярими, милодий I минг йиллик ўрталарида Сабей давлати мавжуд бўлиб, унга бутун жанубий Арабистон қарам бўлган. Сабей давлатида чорвачилик, қисман деҳқончилик хўжалиги ривожланди. Айниқса, савдо-сотиқда Сабейлар Ҳиндистон, Шарқий Африка ва Шимолий Арабистонни боғлаб турган савдо йўлларида устунлик қилган. Сабей давлати милодий IV асрда химьярийлар давлатига қарам бўлди.

Майн давлати эса мил.авв. VI-V асрларда Жанубий Арабистонда ташкил топган давлат бўлиб, унинг ҳудуди ҳозирги Яман давлати ҳудудида бўлган. Майн давлати пойтахти Иасил шаҳри бўлган. Майн давлати хушбўйликлар билан савдо қилишда устунлик қилган. Бу давлат савдо факториялари шимолий Арабистонда ҳам мавжуд бўлган. Биринчи асрда Майн давлати Катабан подшолигига қарам бўлган. Шу билан ўзининг савдодаги мавқеини Катабан давлатига бериб қўйган. Кўп ўтмай Сабей давлати Катабан давлатини, Майн ҳудудларини босиб олади. Бу ҳудудларнинг барчаси IV асрда Химьярийлар давлатига тобе бўлади.

Хадрамаут –

Химьярийлар давлати мил.авв. 195 йилда Яман ҳудудида ташкил топди. Дастлаб Сабей давлатига қарам бўлган бўлса, кейинчалик кучайиб, IV асрда бутун жанубий Арабистонни босиб олади. Арабистон ярим оролида яҳудийлик, христианлик ва маҳаллий уруғ қабила динлари ҳукмрон мавқега эга бўлиш учун кураш олиб бормоқдалар. Химьярий давлатида Византия христиан динини давлат дини даражасига кўтаришни истаса, Эрон зардуштийлик динини тарғиб қилди. Аслида ҳар икки давлат денгиз савдосида ҳукмронлик учун кураш олиб борганлар. Византия Аксум (Эфиопия)да христианлик динини давлат дини даражага кўтарилиши муносабати билан бу давлатни Яманга бостириб киришга эришди. Эрон ва Аксум урушлари 570 йилгача давом этиб, Эроннинг Яманни босиб олиши ва зардуштийликнинг давлат дини даражасига кўтарилишга эришди.

Арабистон ҳудудларидан ташқарида яшаган араб қабилалари Лахмидлар Фрот дарёси бўйида Лахмид подшолигини, Сурияда эса ҳасанидлар давлатини тузганлар. Араб маданияти ва давлатчилиги тарихида ушбу давлатлар чуқур из қолдирдилар.

Қадимги Кавказорти ўлкаларининг цивилизациялари.

1. **Мил.авв.VI-V минг йилликларда Кавказорти. Урарту давлатнинг вужудга келиши.**
2. **Қадимги Арман ва Колхида давлатлари.**
3. **Иберия. Кавказ Албанияси давлатлари.**
4. **Қадимги Кавказорти ўлкалари маданияти.**

Кавказорти ўлкалари ҳам қадимги цивилизация ўчоқларидан бири бўлиб ҳисобланади. Археологик изланишлар бу ўлкада мил.авв. V-IV минг йилликлардаёқ деҳқончилик маданияти юзага келганлигини кўрсатади. Илк деҳқончилик маданиятлари Шомтепа (Озарбайжон), Шулавери (Грузия), Техут (Арманистон), шунингдек, Кура ва Аракс дарёлари ҳавзалари бўлиб ҳисобланади. Дастлаб ерга тош қуроллар, кейинчалик металл қуроллар билан ишлов берила бошланган. Буғдой, арпа, тариқ, нўхат асосий ўсимликлар бўлиб, ерга жамоа бўлиб ишланганини археологик ашёлар исботлаб турибди. Мил.авв. III минг йилликларда Кура ва Аракс дарёлари номи билан аталувчи деҳқончилик маданиятларида бронза меҳнат қуроллари ишлатила бошланганини кўриш мумкин. Хўжалик тараққиёти билан бир қаторда деҳқончилик манзиллари, қишлоқлар девор билан ўраб олина бошланди. Қишлоқлар савдо, ҳунармандчилик марказларига айлана борди. Табиий шароит тоғликлардан иборат бўлгани учун деҳқончиликда терассали усул кўпроқ қўлланилган. Боғдорчилик ҳам қадимдан тараққий қилган бўлиб, асосан узумчиликка катта эътибор қаратилган. Ерларни суғоришда кориз усулидан кенг фойдаланилган. Эр.авв. II минг йилликдан бошлаб Кавказорти ўлкаларида ерга ишлов беришда темир қуроллардан фойдаланиш бошланди. Деҳқончилик қўрғонлари кенгайиб бориб, уларнинг диаметри 80-100 метрни ташкил эта бошлади.

Мил.авв. II минг йиллик охирида Арман тоғлари, Ван кўли атрофларида Урарту давлатининг вужудга келиши кузатилади. Дастлаб, бу ҳудудларга Оссурия подшолари ўлжа олиш мақсадида босқинчилик юришлари қилиб турганлар. Қадимги манбаларда бу ҳудудларни Уруатру,

Биайнили, Арарат деб атаганлар. Мил.авв. XIII асрда бу ҳудудларга юришлар қилган Оссур подшоси Салманасар I урарту қабилаларида 8 та давлат мавжуд, деб ёзиб қолдирган. XIII аср охирида юриш қилган Оссур подшоси Тиглатпаласар I 23 та подшони енггани ҳақида ёзиб қолдирган. Демак, Урарту давлати конфедерация, яъни қабилалар бирлашувидан ташкил топган. Пойтахти Ван кўли яқинидаги Тешабайни шаҳри бўлса, диний-маданий марказ Муссасир шаҳри ҳисобланган. Урарту подшолари ташқи душман (Оссурия)ларга қарши қарийб 3-5 аср курашиб, мил.ава. IX асрда подшо Араму (мил.авв.864-845 йй.) даврида ягона давлат бўлиб бирлашдилар. Араму Оссур подшоси Салмонасор III га қарши муваффақиятли курашлар олиб боради. Подшо Сардури I (835-825 йй.) даврида Урартуда подшо ҳокимияти мустаҳкамланди. Урарту давлати пойтахти Тешабаини (Тушпа)га асос солинди. Шоҳ Импулнинг (мил.авв.825-810 йй.) марказий ҳокимияти кучайди. Давлат ҳужжатларини юритишда Оссур тилидан воз кечиб, Урарту тилида юритила бошланди.

Урартуликларнинг қадимги диний тасаввурлари табиат ҳодисаларига асосланган. Асосий худолар Холди-осмон, Тейшеба-ёмғир, Шивини-қуёш худолари учун Мусассир шаҳрида ибодатхоналар қурилган. Импулнининг ўғли Менуа (мил.авв.810- ??? йй.) даврида шимолга Кавказортига ва жанубий ғарбга Сурияга ҳарбий юришлар қилинган. Бу даврда Урарту қадимги дунёнинг энг қудратли давлати бўлиб қолади. Менуа пойтахт Тушпани сув билан таъминлаш мақсадида 70 км узунликда канал қаздирган. Канал унинг номи билан аталган. Шунингдек, кўплаб чегара истеҳкомлари, қалъалар қурдирган.

Урарту давлати қулагач, мил.авв. VI аср бошларида унинг ҳудудларида Арман давлати вужудга келди. Аслида Арман давлати Урарту маданияти давомчиси бўлиб, унинг ташкил топишида қадимги урартунинг Армешуприя вилояти (Урарту конфедерациясига кирувчи бир князлик) катта рол ўйнади. Арман подшолиги, Оссурия ва Бобил аҳамонийлар томонидан тор-мор келтирилгач, Эронга қарам бўлиб қолади. Эрон аҳамонийлари арман

подшоликларини маҳаллий Евронидлар сулоласи вакиллари орқали бошқарганлар. Арманистон сатраплари фақат Евронидлардан тайинланган. Евронидлар ҳокимиятни ўз қўлларида тутиб туриш учун ҳатто аҳамонийлар билан қариндошчилик алоқаларини ҳам йўлга қўйганлар. Арман подшоси Ерван IIАҳамонийлар подшоси Артаксеркс II синглисига уйланади. Форс маданияти аста-секинлик билан Бобил, Оссур маданиятини Арманистондан сиқиб чиқара бошлайди. Эрон аҳамонийлари давлати қулагач, Арманистон қисқа вақт “Мустақил” бўлади. Лекин А.Македонский давлати таркибига киради. Эллинизм даврида Арманистонда юнон маданияти гуллаб яшнайди. Юнон-македонлар асос солган Фасис, Диоскуриада шаҳарлари мамлакат иқтисодий-маданий ҳаётига катта таъсир кўрсатади.

Мил.авв. VI асрдаги Юнон колониячилиги бошланиши билан юнон дунёсида Колхида ва унинг афсонавий бойликлари ҳақидаги афсоналар пайдо бўлади. Мил.авв. V асрга оид аёл қабридан 1600 та олтинга ишлов берилиб, тайёрланган буқа, шер, шаклидаги ҳайкалчалар ва тақинчоқлар, шунингдек, темир буюмлар топилиши Колхида Кавказортидаги муҳим металга ишлов берувчи ҳудуд бўлганини тасдиқлайди. О.Д. Лоркипонидзе ва Г.А. Лоркипанидзелар ҳозирги кунда Колхида маданиятини археологик асосда ўрганишда кўплаб тадқиқотлар олиб бормоқдалар. Қадимги Юнон афсоналарида аргонавтларнинг олтин мўйна излаб Колхидага келиши, Колхида ҳақида юнонларнинг мил.авв. I минг йиллик бошларидаёқ билганликларини кўрсатади. Страбон асарларида ёзилишича, Колхидада кемасозлик ривожланган, савдо кемалари халқаро аҳамиятга эга бўлган, мил.авв.V-IV асрларда Колхиданинг ўз танга пуллари бўлиб, уни “Колхитка” деб атаганлар. Тангалар бир томонига ҳукмдор сурати, орқа томонига ҳукмдорлик рамзи буқа тасвири туширилган. Мил.авв. III асрдан бошлаб темир колхиткалар ўрнига подшо Ака олтин тангалар зарб қилдира бошлайди.

Колхида маданиятини ўрганишда Ван қалъасини археологик тадқиқ этиш муҳим хулосалар чиқаришга асос бўлади. Қалъа Сулари ва Риони

дарёлари туташган жойда бўлиб, икки қисмлидир. Биринчиси, учбурчак шаклидаги Акропол, иккинчи қисми оддий аҳоли яшайдиган шаҳар қисмидан иборат, бу ерда антик маданиятга хос сополчилик, рассомчилик, мармарни қайта ишлаш санъати маҳаллий ва юнон маданиятларининг уйғунлашуви асосида ўзига хос маданият яратилганлигини кўрсатади. Колхидадаги Синоп ва Героклея шаҳарлари соф юнон маданитига хос бўлиб, улар юнон колонияларидан шаҳар даражасига ўсиб чиққан.

Мил.авв. III асрда ташкил топиб, милодий III-IV асрларгача яшаган Иберия подшолиги шарқий Грузияда ташкил топган. Унинг тарихини антик давр тарихчилари асарлари орқали, яъни Иберияниинг илк тарихи ҳақида муҳим маълумотларни билиш мумкин. Археологик тадқиқотлар натижасида мил.авв. III-I асрларга оид Дедоплис Мендори ёдгорлигидан юнон Македония ёдгорликлари кўплаб топилган. Қалъа шимолдан жанубга томон чўзилиб, 6 га майдонни ташкил қилади. Қалъа баланд тош девор билан ўралган. Қалъанинг жанубида 46 га 30 метрли 4 та залдан иборат ибодатхона жойлашган. 90 метр шимолда, яъни қалъанинг шимолий қисмида яна бир кичик ибодатхона бўлиб, ҳар икки ибодатхонадан қалъанинг шарқи ва ғарбидаги дарвозаларга борадиган йўл бўлган. Археолог Ю.М. Гагонидзе бошчилигида археологлар бу комплекс ибодатхонани ўрганиб, уни маздакийлар ибодатхонаси бўлган, дейди. Ибодатхона деворларидаги ёзувларда маҳаллий диний эътиқод мабудлари билан бирга Авестодаги Анаҳита илоҳасининг номи ҳам сақланиб қолинган. Антик муаллифлар Страбон ва Плиний кичик асарларида Иберияниинг биринчи подшоси Парнавоз Армози тоғида Богинети шаҳрини қурганини ёзиб қолдирганлар. Археологик тадқиқотларда, мустаҳкам мудофаа деворлари, саройлар, ибодатхона, ҳунармандчилик устахоналари топилган. Қурилишлар маҳаллий анъаналар асосида олиб борилган. Мантия Мровели қалъасининг қурилишида ҳам Богинети анъаналари сақланган. Табиий шароитдан келиб чиқиб уй, сарой ва бошқа иншоотлар тошдан қурилган. Ҳаттоки, щша ваытларда Уплисцих-Ғор ичида қурилган шаҳар ҳам машҳур эди. Милод

бошларида Иберия архитектурасида Рим услуби етакчилик қилади. Иберияда тасвирий санъат, архитектура, металга ишлов бериш, заргарлик санъатлари ривожланган.

Кавказортидаги яна бир давлат Албания деб номланган. Бу давлат тарихини ўрганишда археологик ва эпиграфик манбалар муҳим аҳамиятга эга. Антик давр муаллифлари асарларида ҳам умумий фикрлар мавжуд холос. Албанияга римликлар мил.авв. I асрда кириб келганлар. Гобустун тоғидаги тошга ўйиб ёзилган ёзувда Рим армиясининг XII легиони бу ҳудудда турганлиги қайд этилпди. Боку шаҳри яқинидаги бу ёдгорлик Рим Парфия урушлари ва уларнинг натижалари ҳақида ҳам муҳим маълумотларни беради. Албанияда шаҳарсозлик анъаналари мил.авв.I минг йиллик ўрталарида мавжуд бўлсада, уларда дастлаб Эрон, кейин Эллин маданиятлари устунлик қилади. Парфия давлатига қарам бўлган Албания мил.авв.I асрда Рим маданияти таъсирига берилади.

Албаниянинг йирик ва марказий шаҳри Кабала эди, археологик тадқиқотлар унинг майдони 50 гектар эканлигини кўрсатмоқда. Бундан ташқари Нимаха, Мингечауре, Тозакент каби кўплаб шаҳар харобалари ҳам топиб ўрганилган. Асосий қурилиш материаллари ёғоч, тош ва ғишт бўлиб, бой хонадонларнинг уй томлари черепица билан ёпилган. Юнон драхмаларига ўхшаш танга пуллар зарб этилган. Ҳайкалтарошликда тош, сопол ва бронза ашё бўлиб хизмат қилган. Турли ҳайвонлар, инсонлар, худолар ҳайкаллари топилган. Кабаладаги қазишларда ҳайкалтарошликда юнон услуби кенг тарқалганлигини кўриш мумкин. Юнон маданиятидан Герлос, Селена, Зевс худоларини ўзлаштирганлар. Маҳаллий эътиқодлар ҳам сақлаб қолинган. Бош коҳин подшодан кейин иккинчи ўринда турган.

Қадимги Жанубий-Шарқий Осиё цивилизацияси.

1. Донгшон цивилизацияси. Иқтисодий, ижтимоий тузилиши, маданият ва санъат.

2. Донгшон маданиятининг Тай-астроосиё муҳити ва Намвьет давлатларига таъсири.

3. Индонезия давлатчилиги, Мон-Кхмер маданияти ва санъати.

Жанубий Шарқий Осиё мамлакатлари ҳудудларида палеолит давридаёқ инсонлар яшаши учун қулай шароит бўлиб, мил.авв. VIII минг йилликдаёқ деҳқончилик пайдо бўлган. Бу ҳудудларда яшовчи аҳоли, австроосиё (Мон-Кхмер)лар ва Австронезия халқларига (малаяликлар, яваликлар) бўлинади. Хўжалик тараққиёти натижасида мил.авв. I минг йиллик бошларида Меконг (Қизил дарё) ҳавзасида Шимолий-Шарқий Ҳиндихитой ярим ороли шимолида Донгшон цивилизацияси шаклланди. Бу мадангиятни Лаквьет (въетнамликларнинг аждодлари бўлиб, Австроосиё тилида сўзлашган)лар яратганлар. Донгшон маданияти халқлари турли-туман манзараларни идишлар, қурол-яроғларга туширганлар. Булар асосан жангчилар, диний маросимлар, қушлар тасвири бўлиб, айниқса, Оққуш тасвири, ҳарбий жангчиларга ишора бўлган, кемалар ва уруш тавсирларида оддий аскарлар ва зобитларнинг аниқ акс этганини кўриш мумкин. Донгшон маданияти яратувчилари бўлмиш Лаквьетларда асир тушганларни қурбонлик қилиш одати бўлган. Донгшон цивилизациясида сеҳр-жоду (магия) катта аҳамиятга эга бўлган. Ўша даврда топилган барабанларда ёмғир чақирувчи илоҳий қурбақа тасвирлари, инсонларнинг у дунёдаги ҳаётлари (худоларсиз) руҳонийларнинг ролисиз тасвирлар бундан гувоҳлик беради.

Донгшон цивилизацияси аҳолиси деҳқончилик-биринчи навбатда шоличилик билан шуғулланганлар. Мил.авв.X-V асрларда Ировади, Менам, Меконг дарёлари, Танлесан кўли каби умумдор ҳудудларда илк сунъий суғориш иншоотлари шаклланган. Шунингдек, овчилик ҳам хўжалик ҳаётда устун мавқени эгаллаган. Аҳоли уруғчилик тузуми емирилиб, синфий жамият, мулкий табақаланиш босқичида турган. Бамбук шохларидан

қурилган чайла уйларда бутун бошли уруғ истиқомат қилган. Айрим аристократларнинг ҳам ажралиб чиқа бошлаганини кўрсатади. Уйлар пол қилинган. Патриархал уруғчиликда уруғ бошлиқлари (лак-тианг) роли ошиб борган.

Мил.авв.VI-IV асрлар Донгшон цивилизациясининг энг ривожланган даври деб ҳисобланган. Бу даврда бронзадан тайёрланган барабанлар гардишига турли туман тасвирлар туширилган бўлиб, урушларда асирга олинганларни қулга айлантирилиши ижтимоий тенгсизликни кўрсатади. Айниқса, аскарлар тасвиридаёқ уларнинг ижтимоий жиҳатдан турли табақаларга мансублигини кўриш мумкин. Донгшонликлар диний эътиқодида аждодлар руҳига эътиқод қилиш кучли бўлиб, бу жанубий Хитой, Ҳиндихитой ва индонезияликларнинг дний тасаввурларига кучли таъсир кўрсатади. Буддизмнинг кириб келиши билан Донгшон маданияти инқирозга учрай бошлади. Донгшон цивилизацияси Ҳиндихитой ярим ороли ва Индонезия ороллари ҳудудига тарқалиб, бу ҳудудларда дастлабки цивилизациялар ва давлатларнинг вужудга келишига катта таъсир кўрсатди.

Жанубий-Шарқий Осиёдаги илк давлатлар ҳақидаги ёзма манбалар деярли сақланмаган. Хитой йилномалари ва Ҳинд манбаларида қисқа, ярим афсонавий маълумотлар мавжуд бўлиб, бу ҳудудлардаги илк давлатлар тарихини асосан археологик маълумотлар асосида ўрганиш мумкин. Археологик маълумотлардан шу нарса маълумки, шимолий Въетнамда Хонгха (қизил) дарё қуйи оқимида мил.авв. VII асрда илк давлат бирлашмаси бўлган ЮЭ давлати ташкил топади. Бу давлат структураси содда тузилишга эга бўлиб, ерга жамоа бўлиб ишлаш хўжалик ҳаётида устун мавқега эга бўлган.

Мил.авв.IV-III асрларда Жанубий-Шарқий Осиёда Донгшон маданияти гуллаб яшнаган даврларда Вангланг (кейинчалик Рулак деб аталган), Тайау, Намвьет давлатлари ташкил топади. Бу давлатларда Хитой маданияти таъсири сезила бошланганини кўриш мумкин. Ушбу давлатларда ҳукмрон табақани майда ишлаб чиқарувчилар ташкил этган ҳолда, қулчилик

муносабатлари, уруғ аъзоларининг ҳам қулга айлантириш ўсиб борган. Лаквьет (въетнамликларнинг аждодлари) давлатлари тепасида вьеонг (монарх) турган бўлиб, унинг ҳокимияти оқсоқоллар томонидан чеклаб турилган. Кейинги поғоналарда ер эгалари, аристократлар ва амалдорлар турган. Лаквьетлар эътиқодида ота-боболар руҳига эътиқод, тимсоҳ-аждодга эътиқод ва айрим қушларга эътиқод қилиш мавжуд бўлган. Мил.авв. 221-214 йилларда Аулак, Тайау, Намвьет давлатлари Цин империяси билан урушлар олиб борадилар. Фақатгина Аулак давлати ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Мил.авв.207 йил Намвьет ўз мустақиллигини тиклаб Аулак давлати билан бирлашади. Бу даврларда давлат аппарати, ижтимоий, синфий структура мураккаб кўринишга эга бўлди. Қулчилик (но-ле) давлат ва хусусий қулларга бўлинади. Мил.авв. II асрда Намвьет Хань империяси билан кураш олиб боради. Мил.авв. 111 йил Хань империяси қўшинлари Намвьетни босиб олади.

Мил.авв. III-III асрларда Жанубий-Шарқий Осиёнинг тоғли ҳудудларида Тай-Австроосиё халқларига оид қабилаларида ҳам илк давлатчилиги Диен ва Елан вужудга келди. Бу ерда деҳқончиликдан кўра кўпроқ чорвачилик устун мавқега эга бўлганини кўриш мумкин. Қуллар сафини бўйсундирилган қабилалар ҳисобидан тўлдириб борганлар. Диен давлати ёзуви Жанубий-Шарқий Осиё давлатларининг ҳозиргача сақланган ягона ёзуви бўлиб, у Хитой ёзувидан кескин фарқ қилади. Хань империяси мил.авв. I асрда бу ҳудудларни босиб олади. Шимолий Въетнамда мил.авв.44-40 йилларда икки опа-сингиллар Чинглар қўзғолони бўлиб, уни лашкарбоши Ма Юан катта қийинчилик билан бостиради. Хань империяси парчалангач, аристократларнинг Хитой маданиятига интилиши ҳам пасайиб боради. Милодий III-V асрларда Жанубий-Шарқий Осиёга буддизмнинг кириб келиши билан Донгшон маданияти излари ҳам аста-секин йўқолиб боради. Аҳоли орасида будда дини ва Хитой маданияти катта таъсирга эга бўла бошлайди.

Жанубий-Шарқий Осиёдаги илк давлатлар ҳақида Хитой манбаларида Чжоу давлати элчилари Бакпога келганликлари, совға саломлар алмашингани ҳақида маълумотлар мавжуд. Лаквьетларнинг Вангланг давлатида мил.авв. IV асрда ҳунармандчилик ривожлангани, темирга ишлов бериш тараққий қилгани ҳам қайд этилган. Бундан ташқари, Вангланг да ҳокимият тепасида Хуонвионг династияси турган бўлиб, вьюнг хитойча ван-княз эканлиги, мил.авв. 258 йил ташкил топган Аулак давлати уни босиб олиши, Аулакни Тхук сулоласи бошқаргани, давлат пойтахти Ко-лао шаҳри пишиқ ғишт девор билан ўралгани ҳақидаги маълумотлар ҳам Хитой манбаларида учрайди.

Милодимиз бошларида Мон-Кхмерларда хўжалик тараққий этиб, темирга ишлов бериш кучаяди. Ижтимоий асосни кичик қишлоқ жамоалари ташкил қилган. Дастлабки пайдо бўлган Бопнам (Фунань), Шрик шетра (тарекиттара), Суваннабхуми, Тяо-Прайе ва бошқа давлатлар дастлаб текисликлардаги, аҳоли зич яшайдиган шоличилик тараққий қилган ҳудудларда ташкил топди. Қирғоқ бўйидаги кичик қишлоқлар денгиз савдоси натижасида йирик шаҳарларга айландилар. Ҳукмдор барча ерларнинг эгаси дунёвий ва диний бошлиқ эди. Ҳукмрон табақа ва эркин жамоачилар жамиятнинг асосини ташкил қилган. Қуллар ҳали хўжаликда асосий мавқени эгалламаганлар, эксплуатациянинг асосий шакли рента-маҳсулот солиғи бўлиб, у давлат раҳбарлари ва ер эгаларига тўланган.

Мон-Кхмер давлатларининг кўпчилиги милодий I асрда ташкил топади. Уларнинг орасидан ҳудуди ва куч қудрати билан Бопнам давлати ажралиб турган. Хитой манбаларида бу давлат Фунань деб номланади. У ўзининг энг қудратли даврида бутун Жанубий Ҳиндихитойни эгаллайди. Бопнам курунги (монарх)си Фаншиман кучли флот тузиб, истилочилик юришлари олиб борган. IV асргача Бопном энг қудратли давлат бўлган. V-VI асрларда шимолий Мон-Кхмерлар кучайиб, аста-секин Бопнам давлатини истило қилади.

Бопнам давлати билан бир вақтда Иравади дарёси дельтасида Пегу давлати тузилади. Ҳинд манбаларида у Рамания-Деша деб тилга олинади. Моллук ярим ороли шимолида Менам дарёси дельтаси ботқоқликларида Дравати давлати милодий IV асрда вужудга келади. Худди шу даврда жанубий Ҳиндихитойда Срок-Кхмер давлати ҳам пайдо бўлади.

Хитой йилномаларида Мон-Кхмерлар паст бўйли, тим қора танли, жингалак сочли одамлар деган маълумотлар сақланиб қолинган. Мон-Кхмерларга мансуб Тямна халқлари ҳам милодий IV асрда Ҳинд маданиятига берилади, брахманизм кенг ёйилади, ҳинд ёзуви тарқалиб, санскрит тили давлат тили деб қабул қилинади.

Индонезия оролларида милодий I-VI асрларда шаклланган давлатларни шартли равишда икки қисмга ғарбий (малайя) ва шарқий (Ява)га бўлинади. Ғарбий гуруҳга Суматра ороли ва Моллук ярим ороли жанубидаги илк давлат бирлашмалари киради. Бу давлатлар хўжалик ҳаётидаги денгиз савдоси катта аҳамиятга эга бўлган. Мон-Кхмерлар ва индонезияликлар ўз даврининг моҳир денгизчилари эди. Ҳиндлар Индонезияни Самудрадеша-денгиз мамлакати деб номлаганлар. Ҳинд манбаларида Шалмаладвипо (Моллук ярим оролларининг қадимда Ҳинд манбаларида номланиши)нинг мил.авв.II асрдаги илк давлати Ланкасука, Катаха, Тамбралинга бўлган. Бу давлатларда Санскрит тили, ёзуви, буддизм, ҳиндуизм дини кенг тарқалган. Ява, Калимантан оролларида Тарума ва Мулаварман давлатлари энг кўзга кўринган давлатлар бўлиб, уларнинг ижтимоий-сиёсий тузуми Бопнам давлатига ўхшаб кетган. Давлат ирригация иншоотлари қурилишига ҳомийлик қилган. Тьямпа давлати Ҳиндихитой ярим ороли шарқий қисмида бўлиб, денгиз савдосида фаол иштирок этган. Аграр ва ижтимоий жиҳитдан Вьет жамиятига ўхшаб кетган.

Милодий IV асрда шимолий-ғарбий Явада Тарума давлати ташкил топди. 415 йилда маҳаллий подшоҳ Пуркаварман бошчилигида жанубий Борнеода ҳам давлат ташкил топган. Индонезиянинг Паленбанг оролида ташкил топган Банка шаҳри денгиз йўллари кесишган савдо маркази бўлган.

Ҳинд маданияти, тили, ёзуви катта таъсир кўрсатган. Санскрит-малай алфавити, қадимги паллав алфавитидан маҳаллий ёзув вужудга келган.

Ҳинд қурилиш архитектураси кенг қўлланилган. Ҳинд манбаларида Суматра Суваркадвипа – олтин орол, Ява эса Явадвипа – жавоҳир орол деб номланган. Индонезия аҳолиси асосан савдо-сотиқ билан шуғулланган. Ўрта Осиёда ишлаб чиқарилган товарлар археологлар томонидан Индонезиядан топилган. (Всемирная история 590 бет). Индонезияликларнинг бир қисми Мадагаскар оролига бориб, у ерда маданият жиҳатидан малайяликларга яқин бўлган мальгаш халқи ва маданияти ташкил этди. Индонезияликда ҳам малгашларда ҳам кастачилик тизими мавжуд бўлган.

Қадимги Кичик Осиё ва Шарқий Ўрта ер денгиз бўйи цивилизациялари.

1. **Анатолиядаги илк давлатлар, Хетт подшолигининг ижтимоий-иқтисодий тузилиши, дипломатия, маданият ва санъат.**

2. Олд Осиёдаги илк давлатлар, савдо-сотиқ, Шарқий Ўрта ер денгизи бўйи халқлари маданияти.

3. Олд Осиё аҳолисининг диний эътиқодлари, Карфаген маданияти.

Анатолия ярим оролини уч томондан Қора, Мармар, Эгей, Ўрта ер денгизлари ювиб туради. Европа қитъасидан Босфор ва Дарданел бўғозлари ажратиб туради. Ярим орол шарқи ясси тоғликлардан иборат. Кичик дарё ирмоқлари деҳқончилик қилиш учун қулай бўлса, тоғ ва тоғ олди ҳудудларида чорвачилик тараққий этган. Кичик Осиёнинг Ғарбий қисмида эса, кўплаб қулай гаванлар савдо-сотиқ марказлари эди. Киликия ҳудуди ўрмонлари Сасна ва Кедр ёғочлари етказиб берган. Кўллардан туз олинса, тоғлардан олтин, кумуш, метал қазиб олинган. Энг қадимги даврларда кичик Осиёда Хаттлар (Хеттлар) яшаганлар. Жанубий Шарқда эса хурритларга мансуб аҳоли яшаган. Мил.авв. II минг йилликда ярим орол ғарбида

юнонлар, ахояликлар, фригияликлар келиб ўрнашади. Мил.авв.VIII-VII асрларда Шарқда кўчманчи киммерийлар кириб келади. Анатолиянинг жанубида мил.авв.X-IX минг йилликлардаёқ (Анталияда) деҳқончилик марказлари шакллана бошлади. VIII-VII минг йилликларда эса уларнинг сони ўсиб борди. Бу даврдаги энг йирик марказлар Ҳожилар, Чейюню тепа қабилар бўлиб ҳисобланади. Мил.авв. VII-VI минг йилликларга оид Чатал-Гуюк ёдгорлигида 12 турдаги ўсимлик хонакилаштирилганлигини кўриш мумкин.

Хўжалик тараққиётида металга ишлов беришнинг бошланиши билан синфий жамият ва давлатлар вужудга кела бошлади. Мил.авв.II минг йиллик бошларида дастлаб Канес, Бурусхонда, Куссор, Неса, Цолпа ва Хаттуса шаҳар-давлатлари вужудга келган. Мил.авв. II минг йиллик бошларига оид Бойча-султон ёдгорлигида ёзув намуналари топилган. Синфий жамиятнинг ривожланишида мил.авв.XX-XVIII асрларда Кичик Осиёда мавжуд бўлган оссур савдо колониялари ҳам катта таъсир кўрсатади. Дастлабки шаҳар давлатларни бирлаштиришни Куссар ҳокими Питхан бошлайди. Унинг ишини давом эттирган ўғли Анитта барча Хет шаҳарларини бирлаштириб, мил.авв.XVIII-XVI асрларда мавжуд бўлган қадимги Хетт подшолигига асос солади. Бу даврда давлат ишларида уруғ-қабилачилик анъаналари кучли сақланганлиги билан характерланади. Барча қурол олиб юришга ҳақли бўлган аҳоли подшо олдидаги йиғинга (панкус) тўпланиш ҳуқуқига эга бўлган. Подшо Лабарна (мил.авв.1680-1650 йй.) истилочилик юришлари билан машҳур бўлиб қолмай, подшо тахтини жиянига мерос қолдириш одатини бузиб, ўғли Хаттусили I га қолдиради. Хаттусили I (1650-1620 йй.) даврида пойтахт Хаттуса шаҳрига кўчирилади. Подшо Мурсулли I Олд Осиё ва Месопотамияга муваффақиятли ҳарбий юришлар қилади. Подшо Телепин (1520-1490 йй.) даврида тахтга эгалик қилишнинг уч босқичи ишлаб чиқилди. Унга кўра, шаҳзодалар биринчи босқичда, агар подшо фарзанди бўлмаса, она томондан жиянлар, агар улар орасидан ҳам тахтга даъвогар бўлмаса, подшо куёвари тахтга эгалик қила олар эдилар. Панкус (халқ

йиғини) аҳамияти бир оз пасайиб, Панкус иштирокчилари бўлмиш Тулия (Панкусдаги табақа вакиллари)нинг роли ошиб боради. Тулия розилигисиз подшо ҳеч бир аъзосини қатл эта олмас эди. Мил.авв.XII аср ўрта Хетт даври деб аталади. Бу даврда Хет давлати кучсизланади. Шарқда Митанни, Ғарбда Помфилия, Киликия вилоятларидаги Арқава давлати, шимолда касклар қабиласи ҳужумлари кучайди. Хетт давлати гўёки қулаш арафасида эди. Мил.авв.XIV асрда Хетт давлатини бирлаштириб, уни қудратли империяга айланишига подшо Сиппилулиуманинг истилочилик юришлари сабаб бўлди. У Митанни, Олд Осиё ҳудудларига ғолибона юришлар қилади. Унинг вориси Мурсулли II (мил.авв.1340-1305 йй.) Хетт давлати кичик Осиёдаги азалий рақиби Арқава ва Миру, Ликку, Милаванда (кейинчалик Милет), Аххия ва Апосу (Эфес) каби давлатларни истило қилиб, бутун Кичик Осиёни бирлаштиради. Аммо Олд Осиёда Миср таъсирининг ўсиши билан Хетт Миср уруши бошланиб Рамсес II ва Хаттусили III ўртасида мил.авв.1280 йил сулҳ тузилади. Мил.авв.XIII асрда Хетт давлатига денгиз халқларининг ҳужумлари натижасида давлат парчаланиб кетади. Мил.авв.1190 йилда пойтахт ишғол этилади. Хетт давлати тили, ёзуви аста-секин унутилади.

Хетт давлатидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ўрганишда Хетт қонунлари катта аҳамиятга эга. Хетт қонунлари Хамураппи қонунларидан фарқ қилади. Отлар фақат ҳарбий ишларда ишлатилиб, уларнинг ўртача нархи 20 шиқлни ташкил этган бўлса, деҳқончилик ишларида буқа қадрланган. Қўй савдо-сотиқ эквиваленти бўлиб ҳисобланган. Мамлакат ҳудуди тоғли бўлгани сабабли деҳқончилик кенг тараққий этиши қийин эди. Шунинг учун чорвачилик ва боғдорчилик бир вақтда олиб борилаверган. Ерлар расман подшо мулки ҳисоблансада, жамоа ерлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, ибодатхоналарга қарашли ерлар, хусусий ерлар кўпайиб борган. Хетт давлатида металга ишлов бериш юксак даражада ривожланган. Ҳунарманд темирчиларнинг катта қисми давлат қуллари бўлган. Ижтимоий асосни ташкил қилган жамоада патриархал уруғчилик анъаналари устун бўлиб, Хетт давлати қонунларида эркин аёл

турмушга чиққач уни эри сотмаслиги, гаровга қўймаслиги қонун билан чекланган. Ота ўз ўғлини онасига ҳурматсизлиги учун уйдан ҳайдаши мумкин бўлган. Ота қуллардан чўри сақлаш ҳуқуқига эга бўлиб, аёл қулга турмушга чиқса 4 йил ўзи ҳам қул ҳисобланган. Қул ўғрилик қилса қўли кесилган. Агар бирор киши эркин фуқарони ўлдирса 4 қул бериши ва уларнинг эҳтиёжларини ўзи қоплаши лозим бўлган. Подшо сўзи Хетт тилида қуш маъносини англатган. Подшога қилинган суиқасд, ўша кишининг мол-мулкини мусодара қилиш ва ўзини қатл этиш билан якун топган.

Хетларнинг олий худоси Тешуб бўлиб, у чақмоқ, момоқалдироқ ҳомийси ҳисобланган. Тешубнинг хотини қуёш маъбудаси ҳисобланган. Деҳқончилик ҳомийси Телепин бўлса, мўл ҳосил худоси Сондон ҳисобланган. Миср-Хетт сулҳидаги гаровга қўйилган мингта худо мамлакатда барча соҳанинг ўз ҳомийси мавжудлигини кўрсатади.

Хетт маданияти намуналари бизгача кўплаб етиб келган бўлиб, уларнинг асосини подшолар автобиографияси ташкил этади. Бундан ташқари ўша даврдаги асосий тиллар Хетт–вавилон-шумер тилларидан луғатлар тузилгани илмий, дипломатик муносабатларга бўлган эътиборни кўрсатади. Сақланиб қолинган ёзувлардан митаннилик Кикули исмли кишининг Хетт саройида отбоқар бўлгани ва отларни ҳарбий ишга тайёрлаш бўйича қўлланмасининг мавжудлиги диққатга сазовордир.

Кичик Осиёнинг ғарбий қисмида Троада вилояти бўлиб, мил.авв. III минг йилликда бу ерда Троя шаҳри юзага келади. Мил.авв.XXII асрда шаҳар номаълум сабабларга кўра ёниб кетган. Мил.авв.XVIII асрда эса қайта тикланади. Бу шаҳар аҳолиси ҳақида Хетт-лувийлар, Фракийлар, Фригитлар, юнонлар бўлган деган фаразлар мавжуд. Троя савдо-сотиқда юнонлар билан рақобатда бўлган. Тахминан мил.авв.1240 йилларда юнонларнинг ҳужуми бўлиб ўтади. Кейинчалик Троя Фригия ва Лидия, сўнгра Форс давлати таркибига киради.

Фригия ва унинг аҳолиси ҳақида, уларнинг шимолий-ғарбдан келганлиги (Македония ёки Фракия), деҳқончилик ва чорвачилик билан

шуғулланганликлари тахмин қилинади. Геродот фригияликларнинг узумчилик ва от боқишда уста эканликларини ёзади. Мил.авв.XIII асрда улар Троя устидан ҳам ҳукмронлик ўрнатадилар. Хетт давлати қулагач Фригия ўз ҳудудларини шарққа томон кенгайтиради. Мил.авв.XII асрда Ефрат дарёси юқори оқимлари учун курашда Оссур қўшинларидан енгилади. Фригияда Гардия ва Мидос ҳукмронлик қилган даврда бу давлат Осиёдаги қудратли давлатга айланди. Мил.авв. VIII асрда Фригияда Киммерийлар, юнонлар, вифиниялiкларнинг ҳужумлари кучайиб бу давлат инқирозга юз тутди ва Лидия таъсирига тушиб қолади.

Кичик Осиё ғарбининг марказида Лидия жойлашган бўлиб, унинг пойтахти Сарди шаҳри эди. Лидияда афсоналарга кўра Геракл авлодлари Гераклидлар ҳукмронлик қилган, улар Троя билан савдо иқтисодий алоқалар ўрнатган. Кейинчалик Фригия таъсирига тушиб қолади. Лекин мил.авв. VII асрда Лидия мустақил бўлиб, Гигес (692-654) Мермнадлар сулоласига асос солади. Савдо ишларини жонлантириш мақсадида электрумдан дунёда биринчи танга зарб қилинади. Гигес Оссурия билан бўлган урушда ҳалок бўлади. Оссур қўшинлари Сардини вайрон қилади. Гигеснинг ўғли Ардис (654-605) тезда Лидия қудратини тиклаб олади. Ардис ворислари Содиатт ва Аллиатт даврида Лидия бутун кичик Осиёни ишғол этади. Крез (562-546 йй.) даврида кичик Осиё ғарбидаги юнон шаҳарлари ҳам Лидияга қарам давлатга айланади. У Лидия билан муваффақиятли урушлар олиб боради. Бироқ, мил.авв.546 йилда янги ташкил топган форс давлати Лидияни босиб олади.

Кичик Осиёнинг Тавр тоғлари, Ефраот дарёсининг ўрта оқимидан Мисргача бўлган тор денгиз бўйи қадимдан Олд Осиё тарихий-географик областини ташкил этади. Финикия ҳудудларини қадимда Ханаан-қизил мамлакат деб аталган бўлса (иккинчи маъноси Фенеху-кемасоз), Фаластин этноним бўлиб, флистимликлар номидан олинган. Бу ҳудудларда катта дарёлар йўқ. Кичик тоғ дарёлари фақат ёғингарчилик мавсумидагина тўлиб оқади. Мил.авв.XIII минг йилликдаёқ деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик соҳалари равнақ топиб, Иерихон цивилизацияси

шаклланган эди. Мил.авв.VI- IV минг йилликларда хўжалик тараққиёти натижасида Библ, Угарит каби шаҳарлар юзага кела бошлайди. Мил.авв. IV минг йилликда ҳунармандчилик тармоқлари, айниқса, сополга ишлов бериш ривожланади. Мил.авв. III минг йилликда эса бронза хўжалик ҳаётда кенг қўлланилиши билан бирга кичик ҳайкалчалар, жанг қуроллари тайёрлашда ҳам ишлатила бошланади. Миср, Месопотамия билан савдо алоқалари шу даврларда ўрнатилади. Илк шаҳар давлатлар юзага кела бошлайди. Буларнинг энг қадимийси Библ бўлиб, бу шаҳар тош девор билан ўралган, кўчалари кенг бўлиб, Миср билан савдо қилиш маркази ҳисобланган. Библдан Мисрга кедр ёғочи, мўмиё қилиш учун смола, ўсимлик ёғи, вино олиб борилган. Мисрдан эса сопол буюмлар, олтин ва кумушдан ясалган тақинчоқлар келтирилган. Библдан “савдогарлар уйлари” топилган бўлиб, бу жамиятда юқори табақалар, Аристократлар мил.авв. III минг йилликдаёқ шаклланганидан далолат беради. Мил.авв. II минг йилликка оид қабрларни ўрганиб, шаҳарда подшо ҳокимияти мавжуд бўлган деб хулоса қилиш мумкин. Мил.авв.XX-XVIII асрларда эса Библ ҳокимлари Мисрга тобе бўлади. Кейинги даврларда Библ мавқеи пасайиб, Тир, Сидан, Угарит шаҳарлари мавқеи ўсиб боради.

Шимолий Сурияда ги Алалах шаҳри мил.авв. IV минг йиллик охири III минг йиллик бошларидаёқ шаҳар давлат даражасида бўлиб, мил.авв.XXVIII-XXIV асрларда подшо саройи ва ибодатхонаси ўша даврнинг энг ҳашаматли ёдгорликлари бўлган. Мил.авв. III минг йиллик 2-ярмида Сурия ҳудудидаги яна бир шаҳар Эбла (ҳозирги Телль-Мардих) икки қисмдан иборат бўлиб, шаҳар аҳолиси 20-30 минг кишига етган. Шаҳар атрофидаги қишлоқлар аҳолиси билан 260 минг кишини ташкил этган бу давлат қўшни давлатлар Аккадлар, Ашшур, Мари билан дипломатик, савдо алоқалари ўрнатган.

Мил.авв. XVIII асрда Сурия ҳудудида Аморий қабилалари яшаган бир қанча шаҳарларни ўз чига олган давлат бирлашмаси Яхмад подшолиги ташкил топади. Уни бирлаштирган Сумуэпох ҳатто доимий қароргоҳга эга бўлмасада, Мари подшоси билан тенг ҳисобланган. Унинг вориси Яримлим

Хамураппи ва Зимрилимга замондош бўлиб, Хамураппининг иттифоқчиси бўлган. Яримлим подшо унвонини олиб, Ҳалабни ўз пойтахтига айлантиради. Яхмад давлати Эрон, Месопотамия, Миср билан қизғин савдо олиб боради. Мил.авв.XVIII асрда Яхмад подшолиги инқирозга учрайди.

Яхмад подшолигидан жануброқда мил.авв.XVIII-XVII асрларда Гиксос қабилаларининг қудратли иттифоқи ташкил топади. Уларнинг кучи отлиқлар ва жанг аравалари бўлиб, Гиксослар Миср ҳудудини ҳам истило қиладилар. Жанубий Сурияда Мисргача бўлган ҳудудларни истило этишда Гиксос бирлашмаси таркибига кирган Хурритлар ва Хеттлар ҳам ёрдам берган. Мил.авв.XV асрда Гиксос бирлашмаси парчаланиб кетади.

Мил.авв. II минг йиллик 2-ярмида Олд Осиё Митанни, Миср, Хетт таъсир доираларига бўлиниб кетади. Финикия шаҳар давлатлари ўзаро кураш олиб борар эдилар. Бу даврда Угарит шаҳри Миср, Месопотамия, кичик Осиё билан қизғин савдо-сотиқда бойиб, ўз қудратини тиклаб олади, холос. Угаритда Микен савдогарларининг квартали мавжуд бўлиб, юнон ҳунармандчилик маҳсулотлари шу ердан Осиёнинг турли ҳудудларига тарқалади. Мил.авв.XIII-XII асрларда денгиз халқларининг ҳужуми Угаритнинг вайрон бўлишига олиб келади. Мил.авв. II минг йиллик охири-I минг йиллик бошларида Финикия савдо шаҳарлари Тир, Сидон, Библда кемасозлик ривожланиб, денгиз савдоси тараққий қилади. Мил.авв.1100 йилда шимолий Африкада Тирнинг Утика колонияси вужудга келиши билан Финикия шаҳарларининг колониячилик фаолияти бошланади. Финикияликлар Ўрта ер денгизи ороллари, шимолий Африка ва Испанияда кўплаб савдо колонияларини вужудга келтирадилар. Тир подшоси Хирам I (969-936 йй.) даврида Финикия ва унинг савдо колонияларини бирлаштириш ва ягона давлатга айлантириш ҳаракати бошланди.

Подшо Итобоал (873-847 йй.) давридан сўнг Финикия шаҳарлари иттифоқи тарқаб кетади. Мил.авв. I минг йиллик бошларида Сурияннинг марказида Дамашқ подшолиги кучайди. Унинг кучайишига Арабистон ҳудудларидан келган Оролийлар катта таъсир кўрсатди. Улариннг

хўжалигида туячилик катта ўрин тутиб, карвон савдоси ва ҳарбий ишда туялардан кенг фойдаланилган. Мил.авв. IX асрда Ғазоил подшолиги даврида Иордан орти ҳудудлари ҳам Дамашқ подшолигига қўшиб олинади. Унинг даврида Исроил подшолиги ҳам Дамашққа ўлпон тўлаб турган. Ғазоилнинг ўғли Бенхудод III Сурия шимолидаги 17 подшоликни мағлуб этади. Мил.авв. IX аср охирида Оссур подшоси Адад-Нерари III Дамашқ подшолигини босиб олади. Дамашқ подшолиги билан бирга қисқа вақт бўлсада Хамат, Самаль, Кархемиш каби подшоликлар ҳам Олд Осиёда устун мавқега эга бўлдилар.

Мил.авв.XIII асрда Ефрат дарёси ўнг қирғоғида яшовчи 12 иттиофқдош Ҳабирий қабилалари Фаластин ҳудудларини истило қиладилар. Ҳабирий сўзини айрим олимлар дарёнинг нариги тарафидаги кишилар маъноси беради, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг бу ҳудудларга келиши денгиз халқларидан бўлган филистимликлар билан бир вақтга тўғри келади. Ҳабирийлар ва филистимликлар узоқ вақт кураш олиб борадилар. Ҳабирийларда подшо оқсоқоллар томонидан сайлаб қўйиларди. Подшо Саул филистимликлардан енгилгач, тахтга унинг куёви Довуд (тахминан мил.авв.1000-965 йй.) ўтиради. Унинг даврида марказий ҳокимият кучайиб, давлат апарати ташкил этилади. Амалдорлар ишларини назорат қилиб подшога ҳисобот берувчи унвон жорий этилади. Довуддан сўнг унинг кичик ўғли Сулаймон (965-935 йй.) тахтга ўтиради. Қурилиш ишларига катта эътибор беради. Иерусалимда худо Яхве шарафига унча катта бўлмаган, лекин ҳашамдор ибодатхона қурилди. Тир подшоси Ахирам ибодатхона қурилишига усталар, рассомлар юборади. Соломон бунинг эвазига Тирга буғдой ва бошқа маҳсулотлар юборади. Яҳудий подшолиги 12 вилоятга бўлинади. Сулаймонга рақиб бўлган Иеровоам Мисрга қочиб кетган эди. Сулаймон вафотидан сўнг тахтга ўтирган Ровоам ва оқсоқоллар ўртасида зиддият келиб чиқади. Мамлакат иккига бўлиниб биринчиси маркази Иерусалим бўлган яҳудий подшолиги, иккинчиси маркази Самария бўлган Исроил подшолигига ажралиб кетади. Кучсизланган мамлакатга Миср фиръавни Шешонк I мил.авв. 930 йилда бостириб кириб вайрон қилади.

Мамлакат кейинчалик оссурлар, вавилонликлар, форсларга тобе бўлиб қолади.

Олд Осиё маданиятига кўплаб халқларнинг таъсири сезилиб турсада, бу цивилизация ўзига хосликка эга. Чунки, унинг шаклланишига таъсир этган халқлар аслида бир-бирига қон-қариндош халқлар эди. Шарқий Ўрта ер денгизи маданиятида ишлатилан сопол буюмлар Миср ва Месопотамияникидан фарқ қилади. Шаҳарлар Шумер ва Миср шаҳарларидан бирмунча кичик бўлиб, бунинг сабаби табиий шароит шаҳарларнинг кенгайишига тўсқинлик қилган. Қалъалар деворларида тўрт бурчак миноралар, ўқ отиш шиноклари ўша давр учун янгилик бўлган. Ҳайкалтарошлик, рассомчилик кенг тараққий этган. Иерусалим руҳонийларининг мил.авв. VIII-VII асрларда инсонлар ва ҳайвонлар расмни чизишни ман қилиши тасвирий санъатда бир муддат тушкунликни келтириб чиқаради. Табиий фанлар, айниқса, геогрфия соҳасида финикияликлар илғор бўлиб, улар биринчи бўлиб Гибралтар бўғозидан Атлантика океанигача сузиб борганлар. Геродот маълумотича, Эллин дунёсининг биринчи физиги, математиги, астрономи бўлган Фалес асли финикиялик бўлган. Антик давр манбаларида ёзлишича, сидонлик Мох биринчи бор атом ҳақидаги ғоялар муаллифидир. Финикияликлар инсоният цивилизациясида дастлабки алфавит яратувчилари бўлиб, қарийиб барча алфавитлар улар алифбосидан келиб чиққан. Мил.авв. II минг йилликда Библда 100 белгили, мил.авв.XVII -XV асрларда Угаритда 30 белгили ёзувлар асосида Финикияда 22 белгидан иборат ёзув шаклланган. Кейинчалик бу ёзувдан юнонлар, араблар, римликлар бир оз ўзгартиришлар билан ўз алифболарини яратдилар.

Дастлаб Олд Осиё шаҳарлари аҳолиси кўпхудоликка эътиқод қилганлар. Ҳар бир шаҳарнинг ўз худоси бўлган. Одатда худолар Баал (ҳукмдор) деб, ёки эл (худо) деб номланган. Кейинроқ яҳудийлар орасида яккахудолик дини вужудга келади. Худо Яхве дастлаб кўпхудолик даврида чақмоқ, момоқалдироқ, ёмғир ҳомийси бўлган. Кўп худолик ҳам амалда бўлган. Фақатгина мил.авв. VIII-VIII асрлардан кўпхудолик тарафдорлари

қувғин қилинган. Шундай бўлсада, мил.авв. V-III асрлардагина яҳудийликнинг ортодоксал догмалари узил кесил шаклланди. Унга кўра, қатъий ягона худо ва аёл худоларнинг йўқлиги, худо инсон қиёфасида бўлмаслиги қатъий шаклланди. Олд Осиё халқлари адабиётида “Керет ҳақида”, “Дебара ҳақида қўшиқ”, “Довуднинг ҳаёт йўли” ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Карфаген шаҳри Тир савдо колонияси сифатида мил.авв.825-814 йилларда асос солинади. Қулай географик жойлашув ва денгиз қуруқлик савдо йўллари кесишган нуқтада бўлиши Карфагеннинг бундай кейинги ривожига катта таъсир кўрсатди. Мил.авв. VII асрдаёқ Карфаген (Кархадашт-янги шаҳар) ўз мустақиллигини таъминлаб, Финикия савдо колонияларининг шимолий Африка ва Ғарбий Ўрта ер денгизи ҳавзасини ўзига бўйсундира бошлайди. Мил.авв. VI асрда Карфаген энг қудратли давлатга айланиб, Форс давлати билан ҳам муносабатлар ўрнатади. Мил.авв. VI аср ўрталарида этрусклар билан иттифоқи Сицилия, Корсика, Сардиния оролларига ҳарбий юришлар қилиш имконини беради. Мил.авв.535 йилда иттифоқчилар флоти Корсика ороли яқинида юнон флотини мағлуб этадилар. Юнон-форс урушларидан фойдаланишга қарор қилган карфагенликлар Сицилия ва Испаниядаги юнон колонияларини истило қилишга киришадилар. Аммо мил.авв.480-474 йилларда икки бора юнон флоти карфагенликларни мағлуб этади. Мил.авв. V-III асрларда Карфаген шимолий Африка, Испаниянинг жанубини ўз ичига олган улкан давлатга айланади. Карфагенлик денгизчилар (Ганон экспедицияси) Атлантика океани орқали Марокаш ва Мавритания қирғоқларигача боришади. Улкан давлатнинг гуллаб яшнаши халқаро транзит савдонинг йўлга қўйилиши ва савдо манфаатларини куч билан ҳимоя қилишда эди. Карфаген давлатини бошқаришда олигархларнинг роли катта бўлиб, улар асосий давлат мансабларига ўтира олар эдилар. Олий ҳоким икки суфетдан иборат бўлиб, улар бир йил давомида олигархлардан сайланган. Барча ишлар 30 лар кенгашида ҳал қилинган. Оқсоқоллар кенгаши ҳам бўлиб, унга 300 оқсоқол аъзо бўлган, энг олий давлат аппарати 104 кенгаши

бўлиб, у суд функциясини ҳам бажарган. Карфагенда халқ йиғини ҳам бўлган. унга Карфагеннинг озод граждани иштирок этиши мумкин бўлиб, унча катта мавқега эга бўлмаган.

Карфаген маданияти дастлаб Тир (финикиялик) маданияти анъаналари асосида ривожланган бўлса, мил.авв. V асрдан юнон маданияти таъсири кучаяди. Гомер достонлари, Юнон театри, фалсафаси устунлик қила бошлайди. Карфагенда агрономия, география, математика, астрономия фанлари тараққий қилди. Карфагенликлар моҳир денгизчилар бўлиб, Гонон Африканинг экваториал қисмигача, Гискон Британиягача сузиб борадилар. Агрономия соҳасида Магон ёзган трактат энг қадимги трактатлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Карфаген хариталари Африка, Ўрта ер денгизи, Канар ва Азор ороллари ҳудудлари учун энг тўғри ва аниқ чизилгани билан ажралиб туради. Карфаген диний эътиқодларида финикиялик аждодлари эътиқодига содиқ қолиб, бош худо Ваал-Мелькарт ва унинг хотини Тиннитлар бўлган. Тинит-шаҳар ҳомийси, ой, донолик, табиат худоси бўлса, Ваал-Мелькарт-ўликлар ва ўлувчи табиат, душманларга қўрқув солувчи худо бўлган. Молох-уруш маъбуди бўлиб, унга инсонлар қурбонлик қилинган.

Финикия, Миср, Юнон архитектуралари қоришиб ўзига хос ибодатхоналар қурилган. Маъбуда Тиннит ибодатхонаси Карфагеннинг акрополи Бирсда жойлашган. Бирснинг қулаши Карфаген қулашини англатган. Карфаген маданияти ғарбий Ўрта ер денгизи ҳавзаси мамлакатлари маданиятига катта таъсир кўрсатган.

Қадимги ва илк ўрта асрларда Эрон

1. Мил.авв.ИИИ минг йилликда Эрон. Элам – Мидия давлатлари ва маданияти.

2. Аҳамонийлар даврида Эрон. Ижтимоий-иқтисодий институтлар, маздакийлик, Аҳмонийлар даврида Эрон маданияти.

3. Парфия ва Сосонийлар даврида Эроннинг иқтисодий-ижтимоий аҳволи. Адабиёт ва санъат.

Эрон ҳудудларида, айниқса, унинг ғарбида мил.авв. VIII-VI минг йилликларда деҳқончилик маданиятлари (Тепа-Гўрон, Сароб) шаклланди. VI-V минг йилликларда эса ишлаб чиқарувчи хўжалик тармоқлари Эрон платоси, Дашти-Лут ва Дашти Кабир чўлларининг шимоли ва жанубида шаклланди. Мил.авв. VI минг йилликда мис қуроллардан кенг фойдаланилди. Суза ҳудудларидан топилган пичоқларда (мил.авв.3000 й.) омочнинг тавсири туширилганлиги, бу ҳудудларда мил.авв. IV минг йиллик охиридан бошлаб сунъий суғоришга ўтилганидан далолат беради. Жанубий-Ғарбий Эроннинг бу ўлкасини шумерлар Ним, вавилонликлар ва оссурлар Эламту, яъни тоғли мамлакат деб атаганлар. Эламликларнинг ўзлари эса Хатамту деб номлаганлар. Мил.авв. III минг йилликда Авон, Аншон, Симаш, Кимаш давлатлари ташкил топади. Улар кейинчалик Суза давлати қўл остида бирлаштирилади. Элам Месопотамиянинг шарқдаги йирик савдо-сотиқ марказларидан бири эди.

Элам ёзуви намуналари Яҳётепа ёдгорлигидан топилган. Ёзув пиктографлардан иборат бўлган. Эламнинг мил.авв. III-II минг йилликдаги тарихи Месопотамия билан боғлиқ бўлган. XXIV-XXIII асрларда Элам Аккад давлатига қарам бўлиб қолади. XXII асрда Кутик-иншушинак Эламни бирлаштиради. Лекин тез орада гутийлар таъсирига тушиб қолади. Подшо Кутир-Наххунте I (1730-1700 йй.) даврида Элам яна бир бор Месопотамияга бостириб киради. Эламни Шумерча Суккалмах (буюк худо томонидан юборилган) бошқарган ва Сузада яшаган. Подшонинг укаси Суккалом (юборилган) деб аталиб, иккинчи пойтахт Симашда яшаган. Подшо ўлгач, у

тахтга ўтириш ҳуқуқига эга бўлган. Учинчи поғонада Суза шаҳри ҳокими турган бўлиб, у оддий ҳоким унвонида юрган. Кичикроқ вилоятларни Адда (оталар) бошқарганлар. Албатта, улар подшо оиласи ва унга яқин кишилардан тайинланган. Элам подшолари ўз опа-сингилларига уйланганлар. Тахминан мил.авв.1180 йилда Элам подшоси Шутрук-нахунта I Вавилионни босиб олиб, ўлжалар билан бирга Хамураппи қонунларини ҳам Сузага олиб кетади. Мил.авв.1115 йилда Вавилион подшоси Навохудоносор I Эламга ўнгланмас зарба беради. Элам Бобилга 300 йил давомида қарам бўлиб қолади. VIII асрда Элам Оссурияга қарши курашга қўшилади, бироқ мил.авв. 720 йилда қақшатқич мағлуибиятга учрайди. Мил.авв. 692 йилда Вавилион билан биргаликда Оссурияга қарши курашиб Халум деган жойда Оссур қўшинларини енгган эламликлар ҳам кучсизланиб қоладилар. Оссур-Элам уруши мил.авв. 639 йилда Эламнинг мағлубияти билан тугайди.

Мил.авв. III минг йилликда Эламда жамоа тартиблари устунлик қилган бўлса, мил.авв. II минг йилликда қулчилик институтлари ривожланади. Хусусий ибодатхона ер эгалиги кўпаяди. Элам жамиятида бошқа шарқ жамиятларидан фарқли аёл киши суд гувоҳлигига ўта олар, ҳатто давлат мансабларини эгаллаши мумкин бўлган. Тахминан мил.авв. 1200 йилда подшо Сиртух онасини Суза шаҳри ҳокими этиб тайинланган. Элам жамиятида қизлар ўғиллар билан бирга меросхўр ҳисобланган.

Тахминан мил.авв. 3000 йиллар атрофида Элам ёзуви шаклланган бўлиб, пиктографик ёзувда асосан 150 дан ортиқ белгилар бўлган. Бу ёзувларни ҳали ўқиб бўлинмаган. III минг йиллик ўрталарида 80 белгидан иборат чизиқли бўғинли ёзув шаклланган. Бу ёзув мил.авв.XXIII асрда кенг тарқалган. Мил.авв. II минг йиллик биринчи ярмида Вавилион ёзуви кириб келади ва мил.авв. V асргача эламликлар ундан фойдаланадилар. Эламнинг диний маркази Суза шаҳри бўлиб, олий худо Пиникир (буюк маъбуда) бўлган. У ер ҳомийси худолар онаси бўлган. Иншушинак эса, Суза ҳомийси бўлган. Қуёш худоси Наххунте кун яратувчиси бўлиб ҳисобланган. Бундан ташқари напира-ой, шози-сув, нуску-олов, нарунде-ғалаба худоси

ҳисобланган. Нарам-суэн (аккад подшоси) билан подшо Хита шартномасида (мил.авв. 2230 й.) 37 та Элам худолари саналган. Худолар шарафига ўтказилган тантаналарда кўплаб мусиқачилар қатнашган. Бундай тартибдаги мусиқачилар ҳам ибодатхона руҳонийлари бўлган.

Элам сополларида мил.авв. IV минг йилликлардаёқ геометрик чизиқлар, қушлар, ҳайвонлар, инсонлар тасвирланган. III минг йилликда эса грифонлар, қанотли шерлар, шайтонлар тасвирлари пайдо бўлади. III-II минг йилликдаги Элам маданиятидаги Месопотамия маданиятининг кучли таъсири сезлиб туради. Элам ҳайкалтарошлигининг олий намунаси 1800 кг оғирликни ташкил қилувчи малика Напиросу ҳайкали ҳисобланади. Элам архитектурасида мил.авв. XIII асрга оид Дур-унташ шаҳрида қурилган зиккурат ноёб ёдгорлик бўлиб, тўрт қаватли зиккурат кириш эшигида худолар, подшолар, шерлар ҳайкали билан безатилган. 42 метр баландликни ташкил этган зиккуратнинг пастки қавати 105 метр узунликка эга.

Мидия Эроннинг ғарбий қисмида жойлашган тарихий вилоятдир. Мил.авв. III-II минг йилликларда ўтроқ ҳаётга ўтиш жараёни бўлиб, дастлабки аҳоли элам, Кассий, гутей, хуррит тилларида гаплашган. Айрим олимлар шарқий Европа чорвадор аҳолиси Кавказ орқали Эронга кириб келган эроний қабилалар мил.авв.XII-XI асрларда бутун Эрон ҳудудларига тарқалган деб ҳисоблайдилар. Лидия ҳудудларига мил.авв. IX асрдан Оссур қўшинлари ўлжа олиш мақсадида босқинчилик юришлари қилганлар. Урарту давлати кучайгач, Руса I 22 манней (Мидия) князларини мил.авв. 716 йил мағлуб этади. Дайакку исмли манней подшосини урартуга ўлпон тўлашга мажбур қилади. Мил.авв. 715 йилда эса Саргон II Дайаккуни асир олиб ҳокимиятдан четлатади. Мил.авв. VIII асрда киммерийларнинг ва мил.авв. VII аср бошларида скифлар ҳужуми урарту ва Оссуриянинг кучсизланишига сабаб бўлади.

Мил.авв. 673 йилда лидияликлар Оссурларга қарши қўзғолон кўтаради. Қўзғолонга Каштарити бошчилик қилиб, мустақил Мидия давлати тузилади. Мил.авв. 653 йилда Мидия Оссурия устига қўшин тортади. Лекин скифлар

ҳужуми натижасида Каштарити вафот этади. Мидияда мил.авв. 653-625 йилларда скифлар ҳукмронлик қилади. 625 йилда Каштаритининг ўғли Киаксор скифларни қувиб чиқаради. Мидия давлатини бирлаштириб Экбатанни пойтахт қилиб олади. Мил.авв. 612 йил Киаксар Вавилион подшоси Набопаласар билан бирга Оссурия пойтахти Ниневияни ишғол қилади. Мил.авв. 605 йилда эса, Харрон шаҳри яқинида Бобил, Мидия қўшини, Оссур, Миср қўшинини мағлуб этади. Мидия мил.авв. 593 йил Урартуни, 590 йилда эса, Кичик Осиёнинг катта қисмини (Лидиядан ташқари) босиб олади. Шунингдек, Парфия, Гиркания, Сейистонни ишғол қилади. Мил.авв. 584 йил Киаксар вафот этади. Унинг ўғли Астиаг (584-550 йй.) Эламни истило қилди. Лекин 550 йил янги сулола Аҳмонийлар Мидияни истило қиладилар.

Мидия маданиятига Оссурия таъсири кўпроқ сезилади. Архитектурада (нўшижон) олов ибодатхонаси (мил.авв. VIII асрга оид) топилган бўлиб, баландлиги 185 метрни ташкил этади. Подшонинг Экбатандаги саройи ноёб архитектура намунаси бўлиб, етти девор билан ўралган. Лидия мил.авв. VII-VI асрларда Эрон маданиятининг маркази бўлган.

Парсуа қабилалари ҳақида мил.авв. IX асрда илк бор Оссур манбаларида учради. Афсоналарга кўра, Парсларни мил.авв. VIII асрда илк бора Аҳамон бирлаштирган. Мил.авв. 642 йили Оссурлар Эламни босиб олган пайтда Парс подшоси Кир I Оссурияга бўйсунади. Мил.авв. 600-559 йилларда Камбиз I Мидияга итоат этиб, Астиагнинг қизи Манданага уйланади. Ривоятларга кўра Астиаг туш кўриб, уни тадбирини сўраганда, сарой руҳонийлари синглисининг ўғли ундан тахтни тортиб олишини айтишади. Астиаг синглиси Мандананинг ўғлини ўлдиришга буюрсада бир чўпон уни ўз тарбиясига олади. Натижада Кир II мил.авв. 558 йил бобосига қарши курашиб, 553 йилда уни енгади ва Мидияни босиб олади. Форс давлати ташкил топиб, тез орада Элам, Парфия, Гиркания, Арманистонни ишғол қилади. Мил.авв. 547 йили қудратли Лидияни босиб олади. Кичик Осиёдаги юнон шаҳарлари ҳам форс давлатига қарам бўлиб қолади. Мил.авв.

539 йил Бобил ҳам ишғол этилади. Мил.авв. 550 йил Ўрта Осиёга юриш даврида Кир II вафот этади. Кир II вориси Камбиз II мил.авв. 525 йилда Мисрни истило қилиб, фиръавн номини олади. Мил.авв. 522 йилда Эронда зардушт руҳонийси Гаумата шаҳзода Бардия номи остида қўзғолон кўтаради. Камбиз қўзғолонни бостириш учун қайтаётганда йўлда сирли равишда ўлдирилади. Гаумата етти ойдан сўнг ўлдирилиб, тахтга Доро I чиқади. Ана шу қўзғолон даврида Эрондаги ижтимоий-иқтисодий институтлар кураши бўлди, десак хато бўлмайди. Патриархал-уруғ жамоачилигидан четга чиқиб кетмаган, истилочилик юришларидан уруғ бошлиқлари катта бойлик ортирар эди. Шунинг учун улар шоҳларни қўллаб-қувватлар ва унинг кучайиб бораётган деспотик ҳокимиятидан гўёки ташвишга тушмас эди. Бунинг оқибатида оддий жамоачиларнинг ҳарбий мажбуриятлари ва бўйсундирилган халқларнинг ўлпон тўлаш мажбурияти ошиб борар эди. Гаумата ҳокимият тепасига келгач, уч йил ўлпон олишни ва ҳарбий мажбуриятни бекор қилади. Шунинг учун уни тезда бутун Эрон подшо сифатида тан олади. 11 март 522 йил (мил.ав.) ва 29 сентябргача, Гаумата подшолигининг етти ойида бирор марта қўзғолон кўтарилмайди. Гаумата Эрон ва бўйсундирилган халқларнинг турли табқалари орасида катта обрў қозониш учун ҳаракат қилиб, подшо ҳокимиятини чекланмаган ҳуқуққа эга деб ҳисоблаб, Эрондаги таниқли уруғларга қарши курашди. Шунингдек, катта қудратга эришган ибодатхоналарга ҳам қарши курашди. Натижада, еттита Эрондаги энг аслзода уруғлар фитна уюштириб, Гауматани ўлдирадилар. Тахтга Доро I ўтиради, эски тартибларни тиклаш тарафдори бўлганлиги учун Доро I га қарши Вавилион, Форс, Лидия, Элам, Марғиёна, Парфия, Саттагидия, Ўрта Осиё, Мисрда қўзғолонлар кўтарилади. Қўзғолонлар мил.авв. 522-521 йиллар давомида катта қийинчиликлар билан бостирилди. Доро I мамлакатда сиёсий-ижтимоий аҳамиятга эга ислоҳотлар ўтказди. Мил.авв. 548 йил мамлакат сатрапликларга бўлинди. Сатрап тепасида хшатра-подшолик қўриқчиси унвонидаги шахс туриб, у сатрапликдан маълум миқдордаги солиқларни подшо хазинасига етказиши лозим эди. Сатраплар кўпроқ

фуқаровий бошқарувга эга бўлиб, улар кумуш ва мис тангалар зарб қилиш ҳуқуқига ҳам эга эдилар. Сатраплардан ташқари ҳарбий бошлиқлар мустақил бўлиб, тўғридан-тўғри подшога бўйсунар эди. Мамлакатнинг пойтахтлари Суза, Экбатон, Пасаргардда подшо канцеляриясы ташкил этиб, алоқа хизматларини юзага келтирди. Подшонинг кўз қулоқлари номли яширин полиция хизмати жойлардаги сатраплар, аҳоли кайфиятидан шоҳни огоҳ қилади. Ҳуқуқий соҳада таниқли уруғ бошлиқлари катта мавқега эга бўлган. шунингдек, турли уруғ-қабила, халқлардан ташкил топган давлатда одат ҳуқуқи, Бобил (Хамураппи), Миср қонунлари ҳам амалда қўлланилган.

Мил.авв. 517 йил пул ислоҳоти ўтказилиб, 8,4 гр ли олтин тангалар зарб қилина бошланди. Форс армияси отлик ва пиёдалардан ташкил топган бўлиб, отлиқ аскарлар шарқий Эрондаги саклардан кўпроқ олинган. Қўшин асосини 10 минг кишини ташкил этувчи “ўлим билмас” аскарлар ташкил этиб, унинг дастлабки 1000 кишилик таркиби подшонинг шахсий гвардияси таниқли уруғлар орасидан танлаб олинган. Доро I даврида ташқи сиёсатда юнон-форс урушлари (мил.авв. 490-449 йй.) Эронни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан кучсизланишига олиб келди. Мил.авв. 330 йилда А.Македонский қўшинлари зарбаси остида Эрон давлати қулайди. Мил.авв. VI-IV асрларда Эрон иқтисодиётида деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик устун мавқега эга бўлган. Миср, Сурия, Ўрта Осиё ҳудудларидаги Ерлар расман подшога тегишли бўлиб, подшо ерни ижарага берар, ижарачилар эса, яна майда ишлаб чиқарувчиларга берар эди. Бобилда мурашу, Мисрда Аршама ва бошқалар шоҳ ижарачилари бўлиб, катта бойлик тўплар эдилар. Бундан ташқари подшодан ер олиб ҳарбий хизмат ўтаб бериш шакли ҳам вужудга келган эди. Сувда ва қуруқликда савдо-сотиқ ривожланиб, Ҳиндистондан узоқ Испаниягача эркин савдо қилиш мумкин бўлган шоҳ йўлининг ва мил.авв. 518 йилда Скилокнинг ҳинд дарёсидан қизил денгизгача сузиб боргани сув йўлининг аҳамиятини ортишига сабаб бўлди. Қулчилик Эрон давлатининг ўсиб бориши билан ривожланди. Дастлаб қуллар уруғчилик

анъаналари асосини унчалик емирмаган бўлсада, кейинчалик қуллар (курташ, бантак) жамиятда катта рол ўйнай бошладилар.

Эроннинг қадимий ва илк ўрта асрлар тарихида зардуштийлик дини катта рол ўйнаган. Мидиянинг сўнгги подшоси Астиаг давридаёқ зардуштийлик давлат дини даражасига кўтарилган. Шу билан бир қаторда ўзга юрт худоларига ҳам эътиқод давом этган. Эрон давлати кучайган даврда ҳам Миср, Бобил, Финикия, Юнон худоларига подшо номидан қурбонликлар қилинган, албатта, улар Ахурамаздага қилинган қурбонликлардан уч баробар кам бўлган. Қадимий форс ёзуви Аккад ёзувига ўхшасада, аммо, у кўпроқ алфавит ёзув бўлиб, 40 та белгидан иборат бўлган. Қадимги Эрон архитектураси ёрқин намуналари Пасаргад, Персипол, Суза ва бошқа шаҳарларда кўплаб топилган. Кир II дахмаси, Доро I саройи, Эрон шоҳлари мақбараси бўлган нақши рустам, Беҳистун ёзувлар ва бошқа кўплаб архитектура ёдгорликлари топилган. Аҳамонийлар даврида Эрон санъатига Миср, Бобил санъатининг таъсирига қарамай, Эрон санъати ўзига хос йўлдан ривожланди. Асосан реалистик тасвирларни тасвирий санъат ва ҳайкалтарошликда тасвирлаш Эрон санъатининг асосий ютуғи эди.

Мил.авв. 334-323 йилларда Эрон ҳудудини юнон-македон қўшинлари босиб олади. Кейинчалик мил.авв. 250 йилгача, салавкийлар давлати таркибида бўлади. 247 йил Парфияда даҳ-парх қабилалари етакчиси Аршак салавкийлар сатрапи Андрагорни мағлуб этиб, Парфия давлатига асос солади. Парфия давлати Митридат I (мил.авв.171-138 йй.) даврида кучайиб, Мидия, Месопотамия ҳудудларини босиб олади. Деметрий II салавкийлар қудратини қайта тиклаш учун қилган ҳаракати (мил.авв. 141й.) муваффақиятсиз тугайди. Митридат II (мил.авв.123-87 йй.) даврида Парфия қудратли давлатга айланади. Шу вақтдан бошлаб Парфия Римнинг Шарқдаги энг катта рақиби бўлиб қолади. Мил.авв. II-I асрлардан Парфия давлати кучсизлана бошлайди. Рим императорлари Троян, Адрианнинг қўшинлари пойтахт Ктесифонгача етиб келади. 148-192 йилларда Вологез III даврида Парфия Римга қарши жавоб зарбалари беради.

Парфия шоҳлари қуруқликдаги савдо йўллари устида ҳукмронликни ўз қўлларида сақлаб қолиб, қароқчиларга қарши кураш олиб бориш мақсадида махсус қўриқчи бўлинмалар тузадилар. Давлат тузилишига кўра Парфия кичик-кичик қарам подшоликлардан иборат бўлиб, князлар Марказий ҳиокимиятга қарши доим кураш олиб борганлар. Парфия маданиятида юнон элементлари кучли таъсир этади. Ород II (мил.авв. 55-38 йй.) Красснинг мағлубяти (мил.авв. 53 й.) ҳақидаги хабарни театр кўриб турганда эшитади. Маҳаллий эътиқодлар билан бир вақтда юнон этиқоди, ёзуви сақлаб қолинган. Ишлаб чиқаришда асосан қуллардан фойдаланилган. Ижтимоий жиҳатдан подшо ва йирик ер эгалари, эркин жамоачилар юқори қатламни ташкил этган. Подшони икки кенгаш қабила оқсоқоллари ва руҳонийлар тан олсагина унинг ҳукмронлиги қонуний асосга эга бўлган. Турфа халқлар ва маданиятларни бирлаштирган Парфия давлати мил.авв. III-I асрларда юнон маданияти устунлик қилар эди. Аристократлар орасида юнон тартиб-қоидалари асосида яшаш ва ўзини тутиши лозимлиги ёшлигидан сингдириларди. Нисо шаҳри (Ашхобод яқинида)ни қазиш вақтида зардуштийлик даври ва элинистик давр ибодатхоналари, архитектура ёдгорликлари, 12 олимп худолари эътиқод культида сақланиб қолинганлиги аниқланган. Милодий II асрдан маданиятда Парфия мотивлари кучайиб, архитектура ва тасвирий санъатда, шунингдек тангалар зарб қилишда яққол кўзга ташланади.

Эроннинг Форс вилоятидан бўлган уруғи етакчиси Ардашер дастлаб Парфия давлатининг удел князи эди. 224 йилда эса, Артабан V қўшинларини мағлуб этади. Тез орада Мидия, Озарбайжон, Сейистон, Хуросон, Марв воҳаси, Каспий атрофлари бўйсундирилади. Арманистон ва Грузиянинг истило қилиниши билан Закавказьедаги муҳим савдо йўллари ҳам сосонийлар қўлига ўтди. Ардашер I вориси Шопур I (241-272 йй.) даврида Рим империяси билан узоққа чўзилган уруш бошланди. Сосонийлар давлати Шопур II (309-379йй) даврида катта қудратга эришиб, Бахрайнни босиб олди. Рим билан муваффақиятли урушлар олиб борди. Арманистон ва Грузия икки

давлат ўртасида 387 йилги сулҳга кўра тақсимланди. Йаздигард I даврида христиан дини Эрон ҳудудларига тарқала бошлади. Баҳром Ғўр (421-438 йй) даврида христианлар таъқиб остига олинади. Йаздигард II (438-457 йй.) Арманистонда ҳам зардуштийликни давлат дини даражасига кўтаришга уриниши катта қўзғолонга сабаб бўлади. Перўз (459-484 йй.) давридагина қўзғолон бостирилади. Эроннинг бу даврдаги ижтимоий тузилишида учта озод, эркин табақа мавжуд бўлиб, улар руҳонийлар, ҳарбийлар, эркин деҳқон ер эгалари бўлиб, IV асрдан табақаларда ўзгариш юз беради, яъни руҳонийлар, ҳарбийлар, котиблар ва солиқ тўловчи табақалар шаклланади. Руҳонийлар бошлиғи-Мобедан-мобед, ҳарбий қўмондон-Эрон-Споҳбед, бош котиб-Дабирбед, солиқ тўловчи табақа бошлиғи-Вастриашон-салор деб аталган. Руҳонийларнинг олий табақаси мобед зардушт коҳинлари магларни назорат қилиб турган. Мобедан-мобед шоҳдан сўнг иккинчи ўринни эгаллаган. Эрон сипоҳдордан сўнг ярим мустақил вилоят ҳокимлари шаҳрдорлар турган. Ундан сўнг виспухр-қадимги Эрон аслзода уруғлари туриб, улар муҳим давлат ишларини бажарганлар. Кейинги табақа вазирлар бўлиб, ҳудудий бўлиниш ва армияда муҳим мансабларда бўлганлар. Қўшин асосини азатлар (эркин жамочилар) ташкил этган. Котиблар табақасига хат ёзувчилар, астрологлар, таржимонлар кирган. Тўртинчи табақага деҳқон, ҳунармандлар, савдогарлар кирган.

Сосонийлар даврида зардуштийлик давлат дини даражасига кўтарилган эди. Зардуштийлик таълимоти эзгуликка хизмат қилишдан иборат эди. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий жараёнларнинг ривожланиши натижасида жамиятдаги баъзи саволларга жавоб бера олмай қолаётган бир вақтда янги диний таълимотлар вужудга кела бошлайди.

Шопур I ҳукмронлиги даврида тахминан 241-242 йилларда гностик (диний-фалсафий оқим бўлиб, христианлик ва эллинизм таълимотини мифологик тарзда яқинлаштиришга уринган)лик мактаби аъзоси Моний Эронда монийлик таълимотини тарғиб эта бошлайди. Бу дин эзгулик ва қоронғулик курашига асосланган ғояларни тарғиб этади. Инсон эзгуликка

ёрдам бериши учун қон тўкиш, зўравонликлардан воз кечиши, мусиқа, рақс, тавсирий санъат каби соҳалар билан шуғулланиши лозим бўлиб ҳисобланган. Судхўрлик орқали тўкин, тинч фаровон яшаш лозим деб, таркидунёчиликни тарғиб қилган. Зардушт коҳинлари томонидан Моний 276 йили қатл этилади. Аммо, унинг таълимоти бутун Эронга тарқалиб бўлганди.

484 йилда Византияда несториан мазҳаби еретик деб тан олингач, бу мазҳаб вакиллари Византиянинг рақиби Эронга қочади ва христианлик дини тарғиб қилина бошланади. Шу билан бир қаторда Месопотамия ва Эроннинг Марказий вилоятларида яҳудийлик дини ҳам тарғиб қилинган. Маздак ғоялари ҳам кўпдан кўп диний қарашлар асосида шаклланиб V аср охири-VI асрларда катта таъсирга эга бўлди. Чунки зардуштийлик, эллинистик, христиан ва яҳудийлик диний ғоялари асосида шаклланади. Бир неча йил қурғоқчилик ва чигиртка уруши натижасида ҳосилсизлик натижасида халқ норозилиги кучайиб боради. Шу вақтда (491й.) маздакийлик ғояси асосида илк қўзғолон бўлиб ўтади. 496 йилги маздакийлар чиқиши подшо Каводни эфталитлар ҳукмдори Вахшунвар ҳузурига қочиши ва 499 йил эфталит қўшини ёрдамида тахтга қайтишига сабаб бўлди. Кучайиб кетган маздакчиларни 529 йилда шоҳнинг ўғли Хусрав I қувғин қилишга эришади.

Хитой цивилизацияси

1. Қадимги Хитой цивилицацияси, Шань, Чжоу, Чжоньно даврида Хитой.

2. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш. Юз мактаб рақобати.

3. Цинь ва Хань давлатлари даврида Хитой.

Хитой ҳудудида Ашель даври (700-100 минг йил олдин)дан бошлаб инсонлар яшаб келади. Ланьтян ва Чжоу Коудянь топилмалари Хитойни инсон ойкуменаси ҳудудларидан бири эканлигидан далолат беради. Ишлаб чиқарувчи хўжаликка эса, Яншао (V-IV минг йилликлар) маданияти мисолида кўриш мумкин. Мил.авв. III минг йиллик 2 ярмидан сунъий суғоришга ўтиш билан мулкий тенгсизлик ва давлат бирлашмалари юзага

кела бошлайди. Сима Цяннинг тарихий йилномалар асарида энг қадимги даврда қудратли ва адолатли Яо ҳукмронлик килгани, у ўз ўрнига талантли ва қобилиятли Шун исмли йигитни подшо қилган, унинг даврида худолар инсонларни ўлдириш учун ерга тошқин юборадилар. Шун агар кимки тошқиндан омон қолиш йўриғи топса унга подшоликни беришни ваъда қилади. Юй исмли йигит канал қазиш ва дарё ўзанини чуқурлаштириш орқали тошқинни бартараф қилади ва подшо бўлади. Унинг ўғли Ци биринчи меросхўр бўлиб, илк сулолавий давлат ташкил топади ва бу давлат Ся деб ном олади. Афсонадан кўриниб турибдики, дарё сувларини жиловлаш давлат бирлашмасини вужудга келтиришда катта аҳамиятга эга бўлган. Ся сулоласининг сўнгги вакили ўзининг шафқатсизлиги билан ажралиб турган. Унга қарши шань қабиласи бошлиғи Тан қўзғолон кўтариб, янги шан сулоласини ташкил қилади. Кейинчалик давлат Шан-инь деб ном олади. Шан-инь даври мил.авв. XVIII -XIV ва XIV-XI асрларни ўз ичига олувчи икки даврдан иборат. Шан-инь даврида бронза қуроллар ишлатила бошланади. Асосий меҳнат қуроли лэй деб аталиб, у иккита айри тишли мотигадан иборат эди. Яна бир характерли хусусияти бу даврда илк шаҳарлар ва ёзув пайдо бўлади. Шан-инь даври шаҳарлари унча катта бўлмасада, атрофи деворлар билан ўраб олина бошланган. Чжоудаги Инь пойтахти 6 метр қалинликдаги девор билан ўраб олинган эди. Лой сувоқли ибодатхоналар, ҳашаматли саройлар тош ёки бронза асосли устунлар билан мустакҳкам ва улуғвор кўриниб, давлатнинг қудратли рамзи бўлган. Шаҳарда ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари ривож топган. Ёзувларнинг алоҳида матнлари сақланиб қолинмаган бўлсада, ҳайвон суяклари, тошбақа косасига ёзилган ёзувлар асосан фолбинлик ва худоларга қурбонлик, ҳосилни мўл бўлишини сўрашдан иборат қисқа матнлар ижтимоий ва диний қарашларни ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Инь подшолари саройида Цзоцзе (ёзув учун тахта тайёрлаш) лавозими бўлгани ҳам хўжалик тараққиёти ривожини кўрсатади. Инь даври ёдгорликлари (қабрларни) ўрганиш орқали тўртта асосий табақа шаклланганини кўриш мумкин.

Биринчи тоифа қабрлар 400-500 м кв.ни эгаллаб, ички ва ташқи қисмдан иборат. 10 метр ва ундан ҳам чуқурроқ қабрларда подшо ва аристократлар табақаси кўмилган. Ички қисмда марҳум ва унинг хўжалик жиҳозлари от, арава кўмилса, ташқи қисмига хотинлари, хизматкорлари унга хизмат қилиш учун кўмилган. Иккинчи табақа қабрлари 20-25 кв м. ҳажмда бўлиб, қуроллар, хўжалик буюмлари кўмилган. Учинчи категория қабрларида мурдалар зўрға қабрга сиғиб, уларнинг олдидан меҳнат қуроллари топилган. Тўртинчи тоифа қабрларидан эса катта бинолар, иншоотлар фундаменти остидан топилган. Булар бино мустаҳкам бўлиши учун ўлдирилган бўлса керак, деб хулоса қилинади.

Мил.авв. XII асрдан бошлаб Шан-инь давлати Ғарбидаги Чжоу қабилалари кучайиб боради. Шан даврида Инь билан доимий урушлар бўлиб туради. У-Ван (урушқоқ подшо) инь давлати қўшинларини мил.авв. 1027 йил Муе ёнидаги урушда ғалаба қилади. Чжоу даври бошланади. У Вань ислоҳот ўтказиб, давлат чегаралари ва аҳоли яшаш ҳудудларини уларнинг етакчиларини белгилаб беради. Ижтимоий асосларда биринчи ўринда ҳукмдор ва унинг оиласи биринчи табақани ташкил этган. Иккинчи гуруҳларни Чжухоу-яъни, ер мулк эгалари, Аристократлар ташкил этган. Учинчи гуруҳ дафу уруғ-қабилалар етакчилари ва уларнинг қабиладошлари ҳисобланса, тўртинчи гуруҳни ши-яъни уруғ қабилачилик анъаналарининг бузилиши натижасида алоҳида ажралиб чиққан оилалар ташкил қилган. Бешинчи гуруҳни эса, оддий аҳоли ташкил этган. Беш табақанинг уйи, уй жиҳозлари бир-биридан фарқ қилиши, кийиниши ҳатто овқат ейиши ҳам фарқ қилган. Подшо ва оиласи ҳўкиз, қўй, чўчқа гўштини ейиши мумкин бўлган. Иккинчи табақа (чжухоу) фақат мол гўшти еган. Дафу эса, чўчқа гўштини еса, ши тўртинчи табақа балиқ гўштини ейиши мумкин бўлган. Шужэнь (оддий халқ) гўшт ейиши мумкин бўлмаган. Оиладаги катта ўғилдан бошқалари бир поғона паст табақага туширилиб борилган. Чжоу давлати Ю-Ван (781-771 йй.) даврида жун қабилалари билан илк бора тўқнашув содир бўлганлиги манбаларда қайд этилган. 770 йилда эса, Пин

Ван давлат пойтахтини шарққа Лоян атрофларига кўчиради. Шу вақтдан Шарқий Чжоу даври бошланади. Мил.авв. VIII асрда ҳозирги Ордос атрофидаги Ди қабилалари Син ва Вэй вилоятларини босиб олади. Мил.авв. 636 йилда Чжоу ҳукмдори Сян Ван Ди қабиласидан мағлубиятга учрайди. Шу вақтлардан (мил.авв. VIII-VII асрлар) бошлаб хитойликлар варварлар ва ўзларини алоҳида этник бирликлар эканини ёзиб қолдира бошлайдилар. Яъни Хитой халқи ташкил топиш жараёнлари бошланган эди. Мил.авв. VII аср охири-VI аср бошларидан Чжоу ҳукмдорлари мавқеи пасайиб, удел князларининг мавқеи ортиб боради. Улар ўртасида кураш авж олиб Чжоу давлати бўлиниб кетади. Мил.авв. (403 й.) V аср охири-III асрлар Хитой тарихига Чуньцю (баҳор ва куз даври тугаб, Чжаньго (урушқоқ подшоликлар) даври бошланади. Чжанго даврида Цинь давлатида мил.авв. 359 йилда Шан ян ислоҳотлари ўтказилиб, ерни эркин сотиш ва сотиб олиш имкони вужудга келади. Ҳарбий хизмат ва ўлчов бирликлари, ижтимоий муносабатларга оид кўплаб ислоҳотлар ўтказилади. Натижада товар-пул хўжалиги ривожланиб, ижтимоий муносабатлар кескинлашиб, табақаларга бўлиниш жараёни тезлашди. Бу ҳол Хитой фалсафасида юз мактаб курашида ҳам ўз ифодасини топади.

Давлатни қандай бошқариш ва бош бўлиш, инсоннинг жамиятдаги мавқеи ҳақида қадимдан Хитой фалсафий мактаблари ўзаро кураш олиб борганлар. Ана шулардан бири Конфуций (аслида Кун Цзю лотинча талаффузда конфуций шаклида ўзгарган) мил.авв. 551-479 йй олийжаноб инсон ғояси Жэнь ғоясини яратди. Унинг фикрича, Жэнь (олийжаноблик), ишонч (чжун), катталарга ҳурмат (Сяо) ўзаро ҳурмат (шу) ғоялари жамият тинчлиги ва фаровонлигини таъминлайди. Унинг ғояларига яна бир хитойлик файласуф Моцзи (Мо Ди мил.авв. V-IV асрлар) қарши чиқди. У ҳукмдорлар нари борса, ўз подшолигини севади. Ўзга подшолик аҳолисини эмас, деб ўргатади. Шунинг учун Мо Ди умумий муҳаббат бўлишигина жамиятни тартибга келтиради деб ҳисоблайди. Мо Ди уруғ-қабила етакчиларини ҳам танқид қилиб, ибтидоий тартибларга қайтишни афзал билади. Унинг

фикрича, уй, кийим, овқат маҳсулотлари бўлса етарли бошқа тараққиётнинг барча шакли инсонлар учун хавфлидир.

Жамиятни қонун адолатли бошқаради деб ҳисобловчи легистлар мил.авв. IV-III асрларда шаклланади. Лекин улар ахлоқни бутунлай четга суриб қўядилар. Легистлар фикрича, давлат ҳукмдори аввало ўз халқи устидан ғалаба қозониши ҳаммани итоатда сақлай билиши лозим. Даоцизмни эса, Лао Цзи номли Конфуций замондоши тарғиб қилган. Унинг Дао децзин (дао (йўл) ва Дэ (илоҳий) ҳақида) китобида инсон фикран эркин бўлиши тарғиб қилинади. Илк материалистик қарашларни ўзида мужассамлаштирган Даоцизм давлат бошқарувида хатога йўл қўймаслик лозим, акс ҳолда хатолар занжири ҳосил бўлади деб ҳисоблайди. Хитой тарихчиси Сима Цяннинг маълумотларига кўра, Чжанго даврида Хитойда 100 дан ортиқ фалсафий мактаблар бўлиб, улар ўзаро рақобатда бўлганлар. Фақатгина конфуцийлик, Даоцизмлар кейинги даврларда ҳам яшаб қолганлар.

Мил.авв. VII-VI асрлардан эътиборан қишлоқ хўжалигида темир қуроллар ишлатила бошланган. Кўплаб қўриқ ерлар ўзлаштирилган. Темир белкураклар билан ариқ, каналлар қазиш осонлашади. Ижтимоий меҳнат тақсимоти, вилоятларнинг маълум товарларга ихтисослашувини келтириб чиқаради. Қўшни халқлар билан мол айрибошлаш кучайган. Мил.авв. IV асрда чиғаноқ пуллар ўрнига метал пуллар пайдо бўлади. Тангалар тўртбурчак пластинка шаклида бўлган. сақланиб қолган матнларга кўра, подшо олдида учта маслаҳатчилар (олий мураббий, олий муаллим, олий ҳомийдан) олий давлат органи ташкил этилган. Бундан ташқари учта бошқарувчи ҳам бўлиб, биринчиси диний, иккинчиси деҳқончилик ва суғориш ишларини, учинчиси ҳарбий ишларни бошқарган.

Чжанго даврида календар системаси тузиб чиқилган. Ўша давр учун бу календар ниҳоят даражада аниқ бўлганлар. Қадимги ва ўрта асрларда Хитой календаридан шарқнинг кўплаб давлатлари фойдаланган. Қадимги Хитой мифологияси табиат кучларини кўпроқ ифодалайди. Дунёнинг яратилиши ҳақида Хаос (йўқлик) бўлгани ва унинг иккига ажралиши орқали ёруғлик Ян

ва қоронғулик Инь пайдо бўлганини, одамлар эса, мабуда Нюй Ванинг лойидан ясалгани ҳақидаги афсоналар кўпроқ тарқалган. Мифларнинг кўпчилигида қаҳрамонлар ё қурғоқчилик ёки тошқинларни бартараф этади. Тошқиндан одамларни Юй қутқарган бўлса, қурғоқчиликда Мерган И қутқарган қаҳрамон ҳисобланади. Суйжэнь одамларга олов ёқишни, Фуси балиқ ва бошқа ҳайвонларни овлашни, Шэньнун одамларга деҳқончилик қуроллари тайёрлаш, экин экишни, Хуанди нон пишириш, уй, қайиқ ясашни ўргатади. Хитой мифологик қаҳрамонлари ярим одам, ярим ҳайвон қиёфасида тавсирланади. Масалан: фуси илон танали, Шэньнун ҳўкиз каллалари бўлиб, улар тотемистик характерга эга бўлиб ҳисобланади. Ҳукмдорларнинг келиб чиқишида Инь ҳукмдорлари қуш тухуми, Чжоу ҳукмдорлари баҳайбат одам, Хань хонадони аждардан тарқалгани ҳақидаги мифлар қадимги хитойликлар матрилокал жойлашувига, матриархат қолдиқлари сақланиб қолганини кўрсатади. Қадимий хитойликлар кўплаб худоларга эътиқод қилганлар олий худо Ди ҳисобланган. Унинг яқин маслаҳатчиси Ван ҳисобланиб, хитойликлар ундан жуда қўрққанлар. Чунки Ван аждодлар руҳи ҳомийси бўлиб, агар улар аждодларга қурбонлик қилмасалар, Ван уларни Дига ёмонлайди. Ди эса уларга ёмонликлар юборади деб ҳисобланган. II-III асрларда Хитойга будда дини кириб кела бошлади. Афсоналарга кўра, будда матнлари оқ отда келтирилгани учун биринчи қурилган ибодатхонага “оқ отлар ибодатхонаси” номи берилган. 148 йили Парфия князларидан бирининг ўғли Ань Шигао илк бор Лоянда будда жамоасини тузади. Буюк ипак йўли орқали буддизмнинг Хитойга тарқалишида Ўрта Осиёликларнинг роли бениҳоя каттадир.

Хитой ёзувининг илк намуналари Инь даврига тегишли бўлиб, улар мил.авв.XIV-XI асрларга оид иероглифлар маълум бир нарсани, буюмни ёки ҳодисани ифодалаган. Кейинчалик Хань империяси даврида белгиларни ёзиш (лушу) маълум тартибга келтирилиб, ҳозирги ёзувлардан деярли фарқ қилмайдиган ҳолатга келган. Дастлаб бамбук тахтачаларнинг бир қанчаси

арқон билан бирлаштирилиб ёзилган бўлса, кейинчалик ипак матоларга, II асрда Цай Лун қоғозни ихтиро қилгандан сўнг эса, қоғозга ёзиш расм бўлган.

Қадимги Хитой адабиёти намуналари Сима Цяннинг Ши Цзун (тарихий йилномалар) асарида қисман сақланиб қолинган. Чжоу даври (мил.авв. XI-VI асрлар) бронза идишлар ва тахтачалардаги мифлар, шерлар, қўшиқлар тўпланган. Чжаньго даврида яшаган икки шоир Цюй Юан ва Сима Сян шуларнинг ижод намуналари бизгача етиб келган. Қадимги Хитойда мусиқага катта эътибор берилган. Мусиқа ҳақида хитойликлар: “Сўз алдаши мумкин, одамлар сохтакорлик қилиши мумкин, аммо куй ялтоқланишини билмайди” деган иборани келтирадилар. Қадимги Хитой мусиқа инструментлари торли, зарбли ва пуфлаб чалинадиган турларга бўлинади.

Қурилиш ишларида қадимги хитойликларда девор асосий эътиборда бўлмай, асосий эътибор ва мустаҳкамликни талаб қилувчи эътибор устунлар бўлган. Улар асосий оғирликни ва томни кўтариб турган томлар черепицалар билан ёпилган. Деворларга турли мифологик образлар, руҳлар тасвири туширилган. Хань даврида портрет жанри кўпроқ тасвирлана бошланади. Портрет жанрида расм чизишда I аср охирида яшаган Мао Янь Шоу айниқса шуҳрат қозонади. У нафақат инсон тасвирини балки унинг ёши гўзаллигини ҳам кўрсата олишини эшитган. Император унга ҳарамидаги қизларни тасвирини чизишни буюради. У тасвирлаган қизларни гўзал ва ёш эканига ишонади. Бир қанча канизаклар ўзларини ёш, гўзал кўрсатиш учун Мао Янь Шоуни сотиб оладилар. Фақат Чжао Цзюнь номли каниз бу ишни қилмайди. Хун ҳукмдорига совға қилиб юборишдан олдин бу қизга кўзи тушган император алдагани учун рассомни қатл этиб қизни ўзи билан олиб қолади.

Аниқ фанлар соҳасида мил.авв. II асрда “тўққиз китобдан иборат математика” асари ёзилган бўлиб, унда алгоритм, Пифагор теоремаси тўғри бурчакли учбурчак ва бошқа кўплаб масалалар уларнинг ечимларига бағишланади.

Астрономия соҳасида ҳам хитойликлар катта ютуқларни қўлга киритганлар. Мил.авв. 776 йили илк ой қуёш тутилиши (олимп ўйинларининг

бошланиши) қайд этилган. Хань Шу (Хан сулоласи тарихи) муаллифи 118 та юлдуз туркуми (жами 783 юлдуздан иборат)ни ўз асарида келтириб ўтади. II асрда яшаган астроном ва математик Чжан Хэн 124 юлдуз туркуми (2500 та юлдуз) харитасини тузиши, бу соҳа ривожининг қай даражада бўлганидан далолат беради. Мил.авв. 104 йили Хитой календари янгидан тузилиб бир йил 365,25 кунлиги аниқланади. Мил.авв. IV-III асрлардаёқ Хитой врачлари тўғри овқатланиш, гимнастика, игна билан даволаш ва бошқа илмий соҳалар орқали кенг даволашни йўлга қўядилар. Хань давридаги бирорта трактатларда дуолар, илоҳий кучлар орқали даволаш усуллари учрамайди.

Мил.авв. IV-III асрларда Хитойда иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий жараёнлар кескинлашиб борди. Иқтисодий жараёнларда танга пуллар кенг қўлланилиб, давлатлар орасидаги божхона ва сиёсий тўсиқлар кучайди. Ижтимоий жараёнларда уруғчилик тартиблари тобора емирилиб, қулчилик тобора жамият ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлиб борди. Мамлакатни бирлаштириш ғоялари кучайиб борди. Чжаньго давридаги кўплаб подшоликлар бир бири билан узоқ кураш олиб бордилар. Мил.авв.289 йил Цинь ва Ци шоҳликлари иттифоқ тузиб Цинь Ғарбий ва Ци Шарқий император бўлишликни келишиб оладилар. Ўзаро курашлар натижасида мил.авв. 221 йили Цин подшолиги Чжао, Вэй, Чу, Ци, Лу, Юэ ва бошқа князликларни ягона империяга бирлаштиради. Подшо Ин Чжэн эса, Циньши Хуан Ди (Циннинг биринчи императори) деган номни олади. Мамлакат 36 та йирик округ (Цзюнь)га бўлинди. Округлар эса, Сняь (уездлар)га бўлинди. Уездлар эса, Сян (волост, бўлислар)га бўлинса, ўз навбатида улар Ли (жамоалар)га бўлинган. Императорнинг иккита маслаҳатчиси (Чжьсян) бўлган бўлиб, ҳарбий ишлар етакчиси (Гай Вэй) деб аталувчи шахс билан олий даражадаги мансабни ташкил қилганлар. Мил.авв. 215 йил 300 минг кишилик қўшин Ордос районида сюннуларни қувиб юборади. Шу йили император буюк Хитой девори қуриш ҳақида фармон беради. Мил.авв. 214 йили эса Намвьет, Аулак билан курашлар бошланиб, бир неча йил ичида бу ҳудудлар босиб олинади. Тинимсиз курашлар ва улкан иншоотлар

қурилишига аҳолининг катта қисми жалб қилиниб, шафқатсиз эксплуатация қилинади. Халқ норозилиги ошиб боради. Мил.авв. 210 йили Цинши Хуан Ди вафоти билан мамлакатнинг турли рийонларида қўзғолонларнинг бошланишига сабаб бўлади. Мил.авв. 207 йили Чэнь Шэнь Чу давлати тикланганини ва ўзини подшо деб эълон қилади. Мил.авв. 206 йили қадимий Хань ўлкасида қишлоқ оқсоқоли бўлган Лю Бан мамлакатда ўзини ягона император деб эълон қилади. Чу ва Хань давлатлари ўртасидаги курашда Хань давлати ғалаба қилиб, ягона Хитой империясига айланади. Лю Бян (Гао Цзу) мамлакатдаги аҳволни яхшилаш мақсадида солиқларни кескин камайтиради. Илгари ҳосилнинг 2/3 қисми олинса, эндиликда 1/15 қисми олинадиган бўлади. Лю Бян вафот этгач, Хитой тарихида етти княз қўзғолони бўлиб, марказий ҳокимиятдан ажралиб чиқишга уриниш бўлади. Лекин қўзғолон бостирилиб князларга хусусий қўшин тузиш таъқиқланади (мил.авв.154 й.). мил.авв. 140-87 йилларда тахтга У Ди номи билан Лючэ ўтиради. Унинг даврида Хань қўшинлари Сюнну (хун)лар билан узоқ урушни бошлайди. Шунингдек, Ҳиндихитой, Корея ва Ўрта Осиёга босқинчилик юришлари амалга оширади. Хань империяси даврида конфуцийликка ягона давлат ғояси сифатида қараш расм бўлиб, бошқа ғоявий мактаблариннг аҳамияти пасайди. Аммо тинимсиз урушлар мамлакатда чуқур инқирозни келтириб чиқаради. Урушлар олиб бориш ва хазинани тўлдириш учун император У-Ди мил.авв.120 йил туз ва темирга давлат монополиясини ўрнатади. Бундан олдинроқ эса ипак, қоғоз каби маҳсулотлар ҳам давлат монополияси ҳисобланар эди.

Ижтимоий ҳаётда мамлакат аҳолиси 20 та ранг (табақа)га бўлинган. 19-20 ранг (даража)ли шахслар ўзларига ўлпон йиғиб олиш ҳуқуқига эга бўлиб, император ва унинг қон-қариндошлари бўлганлар бу даражага эга бўлганлар. Қуллар ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмасаларда, улар ўз хизматлари эвазига озод бўлишлари ҳамда юқори мартабаларга кўтарилишлари ҳам кузатилган. Масалан: қулнинг болалари ҳам қул ҳисобланган. Жамиятда Хитойнинг машҳур саркардаси Вэйциннинг онаси қул бўлган. У ўз хизматлари эвазига

озод қилиниш билан бирга олий рангга ҳам эга бўлган. Унинг уч синглиси бўлиб, У-Ди ҳарамига олинади ва ҳатто кейинчалик малика мақомига кўтарилади. Иккинчи синглиси эса, яна бир Хитойнинг машҳур саркардаси Хо Цюй Биннинг онаси бўлади. Учинчи синглиси ҳам юқори мартабали сарой амалдорларига турмушга чиқади.

Мил.авв. I асрнинг охирида Хань империяси чуқур сиёсий инқирозга учраши натижасида мил.авв. 9 йили императорнинг хотини томонидан қариндош бўлган Ван ман ҳокимиятни босиб олади ва бир қанча ислоҳотлар ўтказишга уринади. Аммо 14 йилда мамлакатда қурғоқчилик, кейинги йиллардаги чигиртка уруши оқибатида халқ оч қолиб 18 йилда Шаньдун ўлкасида қизил қошлилар қўзғолонининг бошланишига сабаб бўлади. Ҳокимият учун курашларда Лю Сюань, Лю Сю каби Хань хонадони аъзолари ҳам қатнашиб, 25 йилда Лю Сю барча рақибларни енгади ва ўзини император деб эълон қилади. Шу вақтдан бошлаб кичик Хань сулоласи даври бошланади. Лю Сю Гуан У-Ди номини олиб, 57 йилгача мамлакатни бошқаради. Унинг даврида ички аҳволни яхшилаш учун каналлар қазилиб, йўллар қурилади. Яқин беш йил ичида қулга айлантирилганлар озод қилинади. Хўжайинларга қулларни сабабсиз қатл этмаслик ҳақида фармон чиқаради. Аммо, кейинги даврларда Хань империяси Хунлар, Сянби, Цян қабилалари билан тинимсиз уруш олиб бориши натижасида ички сиёсий аҳвол ҳам оғирлашади. Мамлакатда диний секталар фаолияти кучаяди. Улар яқин орада яхши замон келишини башорат қила бошлайдилар. Шулардан бири “умумий фаровонлик йўли” номли секта раҳбари Чжоу Цзао бўлиб, унинг таълимотича, кўк осмон ўлиб бўлган, унинг ўрнига сариқ осмон келиши лозим эди. Бу 184 йил император Лин Ди ҳукмронлигининг 17 йилида содир бўлиши керак эди. Хитой календарида ҳар бир эра 60 йил ҳисобланиб янги эра 184 йилдан бошланиши лозим эди. Янги йилда мамлакатнинг турли ҳудудларида қўзғолон кўтарилиб, у тарихда сариқ рўмоллилар қўзғолони номини олади. Узоқ давом этган курашлар 206 йили

Хань империясининг Вэй, Шу, У каби уч подшоликка бўлиниб кетиши билан тугайди. Хитойнинг қадимий тарихи тугаб, ўрта асрлар даври бошланади.

Ҳиндистон цивилизацияси.

1. **Мил.авв.III-II минг йилликларда Ҳиндистон. Веда даври.**

2. Мил.авв. I минг йиллик ўрталари ва милодий I минг йиллик ўрталарида Ҳиндистон.

3. Ҳиндистоннинг маданий ривожланиши ведалар, индуизм, буддизм, Бхагавад-Гита.

4. Илк ва ривожланган ўрта асрларда Ҳиндистон.

Мил.авв. V-IV минг йилликларда Ҳинд водийсининг ғарбида ясси тоғликларда дастлабки деҳқончилик маданиятлари вужудга кела бошлайди. III минг йилликда эса илк синфий жамият вужудга келиб, тарихда илк Ҳинд цивилизацияси ёки Хараппа (энг катта ёдгорлиги номи билан мил.авв. 2300-1700 йилларни ўз ичига олади) номи билан киради. Хароппа, Моҳенжо-Даро (ўликлар водийси), Равалпинди, Таксилла, Чатху-Даро ва бошқа йирик шаҳарлар майдони 2,5 кв.кмни эгаллаган бўлиб, 30 минг киши яшаши мумкин бўлган. Кўчалар тўғри тўртбурчак чорраҳалар билан туташган. Йирик шаҳарлар (Моҳенжо-Даро)даа Арк мавжуд бўлиб, унда дон сақланадиган омбор, ҳукмдор қасри (230х170 м) ёпиқ бозор, диний маросимлар учун бассейн топилган. Хараппадан топилган омбор энг йирик бўлиб (61х46 м) минг тоннагача дон сақлаш имконини берган. Ютхолдаги 219х37 метрли дарё билан туташувчи бассейнни олимлар эҳтимол верф (кемаларни сувга тушириш жойи) бўлса керак, деб ҳисобладилар. Шаҳардаги уйлар 2-3 этажли бўлиб, том ва пишиқ ғиштлардан қурилган. Махсус канализациялар ифлос сувларни шаҳардан ташқарига олиб чиқиб кетган. Буғдой, тариқ, арпа, пахта маҳсулотлари экилган. Буйвол, эчки, қўй, чўчқа, товуқ, эшак каби уй ҳайвонлари мавжуд бўлган. Хараппа маданияти бронза даврига оид бўлгани учун асосий ҳунармандчилик буюмлари бронзадан тайёрланган. Ҳинд цивилизацияси, Ўрта Осиё, Эрон, Белужистон билан, сув

йўли орқали эса, узоқ Месопотамия билан савдо алоқалари олиб борган. Хараппа ёдгорликлари ёзуви ўзига хос бўлиб, ҳали уни ўқиб чиқишга ҳеч ким мувофиқ бўлмаган. Фақатгина 400 дан ошиқ белгидан иборат бўлиб, ўнгдан чапга қараб ўқилиши, тили қадимий дравид тили бўлган деб тахмин қилинади.

Аёл ҳайкалчаларнинг кўпчилиги матриархат мавжудлигини билдирса, уч айри найзали ҳайвонлар қуршовидаги илоҳий олимлар шивага (чорва ҳомийси) қиёслайдилар. Илк Ҳинд цивилизацияси мил.авв. II минг йиллик иккинчи ярмида номаълум сабабларга кўра инқирозга юз тутади. Айрим тарихчилар орийларнинг кириб келиши бу цивилизациянинг барбод бўлишига олиб келган деб ҳисоблайдилар.

Мил.авв. II минг йиллик охири (XII аср)да Ҳиндистоннинг шимолий ғарбидан орий (аслзода оқсуяк) қабилаларининг кириб келиши натижасида Ведалар даври деб ном олган (мил.авв.XII-VI асрлар) давр бошланди. Орийлар кўчманчи қабилалар бўлиб, уларнинг келиб чиқиши ҳақида турли фараз ва қарашлар мавжуд. Улар аста-секин ўтроқ ҳаётга ўтиб борадилар. Орийларнинг диний эътиқодлари Веда (билим) китобларида ўз ифодасини топган. Ригведа, Атхарваведа, Самоведа, Яжурведа деб номланувчи китобларда Ўрта Осиё, Эрон халқларига ҳам Авесто давридаги қарашларга мос келувчи тасаввурлар мавжудлиги сабабли, Ҳинд-Эрон халқлари умумий бир ўзакдан келиб чиққан деган хулосани беради. Воҳаларда орийларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаёти акс эттирилган. Улар Ҳиндистонга кириб келгач, маҳаллий аҳолини душман (Дасья) деб атаб, айнан уларни қулларга айлантирганлар. Ведаларга худога илтижолар қилиниб, худолардан сигирлар сўралган. Веда мифологиясида одатда худолар ва мифик қаҳрамонлар сигир учун урушлар олиб борганлар. Веда тилида уруш (гавишти) сигирларни қидирмоқ маъносини беради. Орийлар маданияти одатда жигарранг сополларга нақш тушириш билан белгиланади. Мил.авв. I минг йилликда Ганг ҳавзасида ҳали синфий жамият вужудга кела бошлайди. Бу ерда буғдой, арпа, нўхат, пахта билан бир қаторда илк бора шакарқамиш экилиб, ундан

шакар олина бошланади. Санскрит тилида sugar (ширин қум) маъносини беради. Ҳунармандчиликнинг темирчи, ювилер, кулол, аравасоз ва бошқа соҳаларнинг ривожланишини кузатиш мумкин. Мил.авв. V аср бошларида дастлабки танга пуллар пайдо бўла бошлайди. Ижтимоий ҳаётда ведалар ҳукмдор табақаларни ва қуйи табақаларни ажратганлар. Браҳманлар (руҳоний), кшатрий (жангчи), юқори табақа бўлиб, Вайши (деҳқон, ҳунарманд, савдогар), шудра (қуллар) табақаси қуйи табақаларни ташкил этган.

Жангчиларни орийлар ва қабилаларнинг оқсоқоллари ташкил этган бўлса, руҳонийлар браҳманлар табақасини ташкил этади. Оддий уруғ қабила аъзолари вайшийларни ташкил этгани ҳолда, қуллар бўйсундирилган қабилалардар олинган. Веда даврининг охирларида шимолий Ҳиндистонда 20 га яқин давлатлар вужудга келади. Улардан Магадха, Кошашала қабиларда монархия тартиблари устунлик қилса, Врижи, Малла қабиларда республика тартиблари устунлик қилган. Врижи, Маллада рожалар ҳукмрон бўлсада, халқ йиғинисиз ҳукум чиқара олмас эди. Веда эътиқодига амал қилган руҳонийлар очиқ ҳавода қурбонлик келтирганлар. Мил.авв. I минг йиллик охирларидагина махсус ибодатхоналар пайдо бўлади. Агни-олов, Ваю-шамол, Паржани- совуқ, сом-муқаддас ичимлик худоси, митра-қуёш, индр-жанг худоси ва бошқа кўплаб худоларга эътиқод қилинган.

Мил.авв. I минг йиллик ўрталарида шимолий Ҳиндистонда бир неча ўнлаб мастақил давлатчалар пайдо бўлади. Улар ўртасида (Кошала ва Магадха давлатлари) Ганг ҳавзасида етакчилик учун кураш олиб борилган бўлса, Ҳинд дарёси ҳавзаси мил.авв. VI асрда Эронга тобе қилинган эди. Ганг дарёси ҳавзасида V аср бошида Магадха давлати ғалаба қозонади. Нандлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда Магадха ҳукумдорлари Ҳиндистонни бирлаштиришга ҳаракат қилади. Баъзи манбаларда Нандларнинг кшатрийлар сулоласидан бўлмагани, паст табақадан чиққанлиги ҳақида маълумот беради. Мил.авв. IV аср охирида А.Македонский қўшинлари Ҳиндистонга бостириб киради (мил.авв.327-325 йй). Баъзи подшоликлар жангсиз таслим бўлса,

баъзилари (масалан Пор) қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. А.Македонскийнинг Ганг ҳавзасига юриш қилиши имкони бўлмайди. Баъзи манбаларда нандлар унга қарши 200 минг пиёда, 10 минг отлиқ, 8 минг жанг араваси, 6 минг фил қарши қўйиш учун тўплагани учун ҳужум қилмаган деб маълумот беради. Мил.авв.317 йил Чандрагупта нандлар сулоласини ағдариб, ўрнига маурийлар сулоласига асос солади. Тахминан мил.авв. 305 йил Чандрагупта Салавка I Никатор (ғалаба келтирувчи) ўртасида шартнома тузилиб, 500 жанговар фил эвазига Ҳинд дарёси ҳавзасидан Юнон-Македон горнизонларини олиб кетади. Маурийлар сулоласи Чандрагупта невараси Ашока даврида кучайиб, қарийб бутун Ҳиндистонни бирлаштирди. Ашока (262-231 йй.) мамлакатда ягона идеология буддизмни давлат дини деб эълон қилади. Унинг буддавийликка оид айрим фармонлари қаятошларда ўйиб ёзилган ва “Ашока эдиктлари” деб ном олган. Ашокадан сўнг давлат тушкунликка юз тутади. Мил.авв. 180 йилда ҳарбий бошлиқлардан бири давлат тўнтариш ўтказиб, шунглар сулоласига асос солади. Шунглар Юнон-Бақтрия давлати билан узоқ кураш олиб боришга тўғри келади. Маурия давлати билар бир қаторда Ҳиндистон ярим оролининг жанубида Керара, Чола, Пандья каби давлатлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳатто Маурия давлатига ҳам қаршилик кўрсата олганлар.

Мил.авв. I минг йиллик ўрталарида Ҳиндистонда кўплаб диний фалсафий оқимлар вужудга келган. Жамият ҳаётига Веда ва Брахманизм таълимоти етарлича жавоб олмас эди. Сайёр устозлар (шраман) турли оқмиларни ҳимоя қиладилар. Уларнинг айримлари фаталист (аживики), иккинчиси материалист (чарваки), учинчиси аскетизм орқали холос бўлиш (жайнлар) каби оқимлари тарғиб қилганлар. Айрим диний йўналишлардаги шраманлар ўз жамоаларини ҳам тузадилар. Бундай оқимлар сирасига кирган буддизм кейинчалик давлат дини даражасига кўтарилади, буддизмнинг пайдо бўлишига Сиддхартха Гаутама (мил.авв. 566-486 йй.) шак қабиласидан, кшатрий оиласига мансуб тарихий шахс номи билан боғлиқ у 29 ёшида тарки дунё қилиб 7 йилдан сўнг ҳақиқатни топади. 40 йил ўз таълимотини ёяди ва

будда (нурга чўмган, ҳақиқатга эришган) номини олади. Будда таълимотида ҳаёт азоб уқубатдан иборат эканлиги, азоб уқубатлар сабаби хоҳиш истаклар эканлиги, руҳни азоб уқубатлардан қутқариш йўли мавжудлиги ва будда кўрсатган йўлдан бориш тўғри йўл эканлиги айтилади. Будда жамоаларига (сангха) қуллар, қарздорлар, ҳарбийлар қабул қилинмаган. Инсон руҳи ўлмайди, унинг жисми ўлади руҳ эса қайта туғилишга ва азоб уқубатга гирифтор деб таълим беради. Нирвана (олий ҳилқат, нур)га эришган руҳгина қайта туғилиш азобидан қутилади. Бунинг учун бадхитсатва (нурга чулғанган) устозларга қулоқ солиш зарур деб таълим беради. Будда таълимоти Ашока даврида давлат дини даражасига кўтарилади. Юнон-Бақтрия, кейинроқ кушонлар даврида эса Ўрта Осиё ҳудудларига тарқалади. Милодий I асрда Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг катта қисмини ўз ичига олган кушонлар давлати ташкил топади. I-II асрларда Кушон тангалари Варанаси, Орисгача бўлган ҳудудларда тарқалади. I асрдаёқ Кушон тангаларида Ҳинд худоларининг тасвири туширила бошланган бўлса, Кушон подшолари ҳиндча унвонлар ҳам ола бошлайдилар. III асрда Гужарат, Ражахстон, Панжоб кушонлар таркибидан ажралиб чиқади. III асрда Кушонларнинг Сосонийлар билан курашлари Ҳиндистонга мустақиллик учун имконият беради. Магадха давлати Ҳиндистонни бирлаштириш маркази бўлиб қолади. Чандрагупта (320-335 йй.), Самудрагупта (335-380 йй.), Чандрагупта II (380-415 йй.) даврида шимолий ва марказий Ҳиндистон, шимолда Непал, шимолий-шарқда Ассам, Гужорат бўйсундирилади. IV-V асрлар “Гупталарнинг олтин даври” деб тарихга киради. V аср ўрталарида Скодагупта даврида Ўрта Осиёдан келган Хунн-эфталит қабилаларининг ҳужуми кучаяди. 467 йил Скодагупта вафот этгач, Гупта давлати Хунн-эфталитларга қарам бўлиб ўлпон тўлашга мажбур бўлади. Ҳиндистонда қулдорчилик жамияти шу билан барҳам топади.

I-V асрларда Ҳиндистонда хўжаликнинг барча соҳалари тараққий этади. Айниқса, металлургия, ювилер маҳсулотлар ишлаб чиқиш, тўқимачилик, кема қуриш тараққий этади. Аввалари Таксилла, Пурушапура,

Қобул, Ўрта Осиё ва Парфия, Хитой билан қуруқликдан савдо олиб борилган бўлса, эндиликда денгиз орқали Яқин Шарқ мамлакатлари ҳатто, Хитой билан савдо олиб борилган. ИИИ асрдан бошлаб қул меҳнати ўрнига ерларни ижарага бериш кенг тарқалади. Бу эса меҳнат унумдорлигининг ошишига сабаб бўлади. Жамоа ер эгалиги ҳам аста-секин феодаллаша боради, оқсоқоллар ерларни тақсимлаш ва жамоани бошқаришни ўз қўлларига киритиб оладилар. Милодимиз бошларида каста тартиблари қатъийлаша боради улар орасида қатъий таъқиқлар ва каставий иерархия авж олади.

Ҳинд донишмандлари фалсафа фани ривожига катта ҳисса қўшдилар. Веда даврининг охирида вужудга келган упанишада таълимоти инсон руҳининг дунё руҳига қўшилиб кетишига асосланади. Дуалистик таълимотлардан ташқари қадимги Ҳиндистонда материалистик таълимотлар ҳам мавжуд бўлиб, улар чарвок ва локаята таълимотлари эди. Чорвака фалсафасида реал материялар ҳаво, олов, сув ва ер оламни ташкил этади дейилса, локаята таълимоти руҳнинг кўчиб юриши, карма қонунларини рад этади. Аниқ фанлар соҳасида ҳам Ҳиндлар катта ютуқларни қўлга киритганлар. Ҳиндлар дунёда биринчи бўлиб ўнлик саноқ системасидан фойдаланганлар. Ҳинд математиклари куб, квадрат, икки номаълумли тенгламалар, синусоида каби мураккаб масалаларни еча олганлар. Пи нинг 3,14 эканлигини ўша вақтлардаёқ аниқлаганлар. Астроном Арьябхата (V аср) ер шар шаклида эканлиги, унинг ўз ўқи ва қуёш атрофидан айланишини илмий асослай олган. Ҳинд медицинаси (аюрведа – узоқ шарқ ҳақида билим) Ҳиндистон ҳудудидан ташқарида ҳам машҳур бўлган. Табиблар дори-дармонлар билан даволаб қолмай айрим ўша давр учун мураккаб жарроҳликларни ҳам қилганлар.

Архитектура соҳасида йирик ибодатхоналар қурилмаган Чандрагупта ва Ашоканинг юнон муаррихлари томонидан ҳашаматли деб таърифлаган саройлари ёғочдан бўлиб сақланиб қолинмаган. Маурийлар даврида келиб илк будда ибодатхоналари қурила бошланади. Кейинчалик Ҳиндуизм ибодатхоналари ясси томли бўлса, Гупталар даврида қурилган ибодатхоналар

йирик ва ҳашамат касб эта бошлайди. Бундай ёдгорликларга Санчида, Бхархута, Паттадокал шаҳарларидаги ибодатхоналарни киритиш мумкин.

Ҳайкалтарошлик соҳасида ҳам улкан ютуқларга эришилган бўлиб, милодий I асрларда Матхур ва Гандхар мактаблари машҳур эди. Матхурда ҳайкалтарошлик соф Ҳинд мотивларига асосланган бўлса, Гандхар йўналишида Ҳинд, Ўрта Осиё, Элинистик маданият анъаналари таъсири сезилиб турган. Ҳинд рассомчилиги будда ибодатхоналари, Ажанта ибодатхонасидаги деворий тавсирларда сақланиб қолган бўлиб, асосан икки йўналиш сюжет ва декоратир йўналишга бўлинади. Ғор ичида қурилган Ажанта ибодатхона комплексига жами 27 та ибодатхоналар кириб, у қариб минг йил давомида қурилгани, ғор ичидаги шаҳар бўлганлиги, ҳинд динининг ўзгариб бориш жараёнини таҳлил этиш имконини бериши қабилар билан машҳурдир.

Ҳозирга қадар Веда даври ёзувлари топилмаган. Коҳинлар ведаларни авлоддан-авлодга оғзаки етказиб келганлар. Брахманлар ведаларни тўғри ўқишлари учун фонетик, этимологик, граматик қоидаларни билишлари зарур эди. Мил.авв. V-IV асрларда Ҳинд олими Панини санскрит тилининг граматикасини тузиб чиқади. Ҳозиргача Ҳинд ёзувининг энг қадимгилари мил.авв. III асрдаги Ашока эдиктлари бўлиб ҳисобланади. Бундан қадимги ёзма ёдгорликлар сақланиб қолмаган. Шундан сўнг брахми, кхарошти ва бошқа ёзув турлари шаклланиб борди. Мил.авв. I минг йиллик ўрталаридан Ҳиндистонда бадиий адабиёт ҳам ривожланиб шокунтала, Рамаяна, Маҳобҳорат, шакунтала, Калила ва Димна каби ўнлаб асарлар яратилди. Милодий I асрда давлатни бошқариш санъати (Артхашастра) яратилди. Ману қонунлари, жатакилар ва айниқса, Панчататра Ҳиндистондан бошқа ҳудудларга ҳам кенг тарқалади. Ўрта асрлардаёқ Панчататра , Калила ва Димна ўнлаб тилларга таржима қилинади. Қадимги Ҳинд адибларидан Калидаса, Ашвагхошалар энг машҳурлари эди.

Будда дини ҳақида юқорида эслатиб ўтилган эди. Лекин бу дин бутун Ҳиндистонни қамраб ола билмади. Ҳатто, давлат дини деб эълон

қилингандан сўнг ҳам, фақатгина йирик шаҳарлар ва уларнинг атроф ҳудудларига тарқалди холос. Веда дини билан аста-секин қўшилиб бориб, Ведалар (брахманизм) худоларини тан олган буддизм, руҳнинг кўчиб юриши ҳақидаги тасаввурини сақлаб қолди. Агни, индр, сом худолари ўз аҳамиятини йўқотиб, ўрнига брахма, вишну, шива худоларининг аҳамияти ортди. Шунингдек, маҳаллий архаик эътиқодлар ҳайвонларга эътиқод, аёлларга эътиқод (кали, дурга, парвати, махаведи маъбудалари) сақлаб қолиниб, ягона ҳиндуизм дини шаклланди. Кейинги даврларда маҳабҳорат достонининг бир бўлаги бўлган ва аслида Аржун ва Кришна суҳбати бўлган Бҳагавад Гита ҳам диний фалсафий оқим бўлиб шаклланди. Унга кўра, Аржун Курукшетр жангида бобоси Бхишамга ўқ отишдан бош тортади. Кришна эса (Вишнунинг ерга тушган қиёфаси) унга ўз сирини очиб, Бҳишам ўлсада, руҳи ўлмаслиги, балки азобдан қутилиши, дунё ҳақидаги сирларни очади. Мана шу суҳбат алоҳида диний тасаввур бўлиб шаклланган. Ҳозирги кунда дунёнинг кўпгина давлатларида Кришнани англаш жамиятлари тузилган. Улар Бҳагавадгитани ўз муқаддас китоби деб билди.

VI асрда тарқоқ ҳинд князликлари ичида ғарбий Бенгалияда Гауда, Жамна дарёси ҳавзасида Тханесар князлари марказлашиш учун кураш олиб бордилар. Гауданинг ҳукмдори Шишонша будда руҳонийларини таъқиб остига олгани билан машҳур 606 йили Магадха давлатини босиб олиб, Канауж билан кураш бошлайди. Канауж бу вақтда Тханесар давлати билан иттифоқ бўлиб, Харша Вархан (606-647 йй.) даврида кучайиб, бутун шимолий Ҳиндистонни бўйсундиради. Харша Хитой билан дипломатик алоқалар олиб боради. Лекин 647 йил у вафот этгач, Ван Сюоньцэ бошчилигидаги элчиларни янги ҳукмдор қириб ташлайди. Ван Сюоньцэ Тибетга қочиб бориб, Тибет, Непал ва хитойликлардан иборат қўшин олиб келтиради. Ҳукмдорни асир олиб Хитойга юборади. Харша давлати тарқалиб кетади. 712 йилда араблар Ҳинд дарёсининг ғарбий соҳилларини босиб оладилар. Лекин уларнинг шарққа ҳужумини ражпутлар тўхтатиб қўядилар. Ражпутлар Санскритча ража – подшо, путана – ўғли, аслзодалар

авлоди деб ҳисобланадиган. Улар хунн-эфталитларнинг авлодлари деб тахмин қилинади. VIII асрда ражпутана, Мальва, Гужоратда қудратли ражпутлар давлати вужудга келади. Протихар сулоласидан бўлган Нагобхата Жамна ва Ганг ҳавзаларини ҳам босиб олади. Ражпутларнинг асосий рақиблари Бенгалияда ташкил топган Палхор давлати бўлиб қолади. VII аср ўрталарида Гопал асос солганлар бу давлат ҳудудига подшо Дхармапал (770-810йй) даврида ҳозирги Деҳли атрофидан Ассамгача бўлган ерлар кирган. Палхор ва Ражпутлар ўртасида тинимсиз урушлар бўлиб турган. 1001 йилдан бошлаб, 30 йилдан ортиқроқ Маҳмуд Ғазнавий Ҳиндистонга 17 марта юриш қилади. Канауж, Катхиавар, Гандхар, Анхилвар, Сомнатх каби ҳудудларни вайрон қилиб бойликларни талайди. Натижада Пратихорларнинг Ражпут давлати парчаланиб кетади. Ражпуд ёзувчиси Чанд Бордон (XII аср) ўзининг “Притхивиража-расо” поэмасида шимолий Ҳиндистондаги 36 Ражпут князини санаб ўтади. Полхор давлати эса, 1025 йил Деканга қилган юришда Чола давлатидан мағлуб бўлиб, парчаланиб кетади.

Декан ясси тоғлигида VIII асрда бир неча ўнлаб давлатчалар мавжуд эди. III асрда пайдо бўлган Паллавлар давлати VII асрда Канжпурни пойтахт қилиб катта сиёсий қудратга эришади. Араб денгизи томон ўз ҳудудини кенгайтиришга уриниш натижасида Чалукь давлати билан тўқнашувга олиб келади. Чалукь ҳукмдори Пуллокешин II Телуж халқини бўйсундириб, уни бошқаришни укасига беради. Шу тариқа Венж ёки шарқий Чалукь давлати пайдо бўлади. VII аср ўрталарида раштракут сулоласи Чалукь сулоласини тахтдан ағдаради. Лекин 973 йил Чалукь сулоласидан бўлган Тайлап яна ўз сулоласини тиклайди. VIII асрда Паллавлар ҳам Пандилар давлати билан курашда ҳолдан тояди. Вазиятдан Чола давлати фойдаланиб, қарийб бутун Деканни бирлаштиради. Айниқса Ражендр (1014-1044 йй.) даврида Венги давлати Бенгалия ҳам тор-мор келтиради.

Шимолий Ҳиндистоннинг XI асрдаги йирик давлатларидан бири ражпутларнинг Гахадавал давлати эди. Чанделла давлати ҳозирги Бунделиханда ҳукмронлик қилган. XII асрда шимолий Ҳиндистонда

гегемонлик учун кураш олиб борардилар. XII аср 80 йилларида Притхви-ража, Чаухан Чанделл давлатига зарба бериб, Канауж князи Жаячанде Гахадавал билан кураш бошлайди. Кучсизланган князликлар шимолий ғарбдан Ғурларбошчилигидаги Шаҳобиддин Муҳаммад Ғурий бошчилигида бостириб кириб, Панжоб, Ганг-Жамна ҳавзасини талайдилар (1175 й.). Притхви-ража мағлубиятга учрайди. Шаҳобиддин Ғазнага қайтиб кетишдан олдин Ҳиндистонга Қутбиддин Ойбекни ҳоким қилиб кетади. Қутбиддин Ойбек 1193 йил Деҳлини босиб олиб, ўз давлати пойтахтига айлантиради. 90 йилларда Бихар ва Бенгалия босиб олинади. Шаҳобиддин вафотидан кейин Қутбиддин Ойбек (1206 й.) мустақил Деҳли султонлигини тузади. 1222 йили Панжобда мўғуллар ҳужуми бўлиб, улар Хоразмшоҳ Жалолиддинни таъқиб этиб бу ҳудудларни вайрон қиладилар. 1241 йилда эса, мўғуллар ҳужуми яна такрорланади.

Деҳли султонлигида иқто тартиблари кенг тарқалади. Шамсиддин Элтутмиш (1211-1236 йй.) даврида биргина Деҳли атрофи 2 минг иқтидорга бўлиб берилади. Заминдорлар ер солиғини олдиндан тўлаб қишлоқ деҳқонларидан бир неча баробар қилиб қайтариб олар эдилар. Деҳқонларни шафқатсиз эзилиши қўзғолонлар келиб чиқиши ва деҳқонларнинг ўрмонларга қочиб кетиши билан характерланади. Айниқса, Деҳли атрофидаги меваттийлар ҳаракати хавфли тус олади. Деҳли атрофидаги ўрмонларни йўқотиш учун қилинган ҳаракат натижа бермагач, меваттийлар бошлиқларига иқто бериб, ҳаракатини сусайтиришга эришилади. Деҳли султонлигида шаҳарлар ҳам равнақ топади. Деҳли ҳақида XIV аср муаррихларидан бири: “шаҳар тош ва ғиштлардан қурилган... Шаҳар атрофини 12 минг қадамли боғлар ўраб олган. Шаҳарда 70 та Дор уш-шифо мавжуд. 2 минг масжид ва ибодатхоналар бор. Шаҳар 5 метрли девор билан ўралган бўлиб, 28 дарвозаси бор”-деб хабар беради. Бундан ташқари Камбей, Калькута ва бошқа шаҳарлар ҳам ўз даврининг йирик иқтисодий марказлари эди. Иқто тартибларининг кенг тарқалиши марказий ҳокимиятни кучсизлантирди, натижада, 1236-1246 йилларда сарой тўнтаришлари

натижасида 4 та ҳукмдор алмашинишига олиб келади. Болбан (1266-1286 йй.) даврида эса, Ражпутларни сарой ва қўшин хизматига олиш кучайиб боради.

Янги Султон Алоуддин 1296 йилда сепаратик гуруҳларга қарши курашади ва мўғуллар ҳужумига чек қўйиб, 1308 йили Деканга қўшин тортади. Унинг қўшини Кавери дарёси ҳудудигача истило қилиб боради. Муҳаммад Туғлуқ даврида (1325-1351 йй.) хазина бўшаб қолиши натижасида пул ислоҳоти ўтказилади. Мис тангаларни кумуш танга қийматида ишлатишни талаб қилади. Мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий аҳволи янада ёмонлашиб бориши билан шоҳ бу ислоҳотни бекор қилади. Ферузшоҳ (1351-1388 йй.) даврида армияга қилинадиган харажатлар қисқартирилиб, Жамна ва Сатлеж оралиғидаги ерларга каналлар орқали сувга чиқарилиб ўзлаштирилади. 1398 йилда Амир Темур юришларидан сўнг, Деҳли султонлиги кучсизланиб парчаланиб кетади. XI асрда жанубий Ҳиндистоннинг энг қудратли давлати бу Вижаянагар давлати эди. Николо Конти маълумотича подшо Деварай II (1421-1448 йй.) даврида Вижаянагар жанубий Ҳиндистонда гегемон давлат эди. Николо Контидан 40 йиллар чамаси кейин Ҳиндистонга келган Афанасий Никитин ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Лекин XVI аср бошларидан Бахман давлати кучайиб, Вижаянагарга таҳдид сола бошлайди. Бу даврда Ҳинд князликларининг бир-бири билан курашда Португаллар ўз манфаатлари йўлида ёрдам бера бошлайдилар. 1547 йил португаллар Вижаянагарга Бахман давлатига қарши ёрдам беришлари учун Ҳиндистонга от ва қурол келтиришни монополия қилиб оладилар. 1565 йил Аҳмаднагар, Бижапур, Бидар, Голконда князликлари Вижаянагарга қарши курашиб, уни вайрон қиладилар. Вижаянагор кичик князликларга (Майсур, Мадура, Иккери, Танжур) бўлиниб кетади. Бўлиниб кетган Ҳиндистонга 1526 йил Бобур бостириб кириб, ягона марказлашган давлатга асос солади. Унинг ўғли Ҳумоюн 1542 йил Шершоҳдан енгилиб, Эронга қочишга мажбур бўлади. 1545-1555 йллар давомида Ҳумоюн Ҳиндистонни эгаллаш учун кураш олиб боради. 1556 йил

тахтга ўтирган Акбаршоҳ даврида Бобурийлар давлати қариб бутун Ҳиндистон ҳудудини эгаллайди. Акбарнинг ўғли Жаҳонгир (1605-1627 йй.) ва набираси Шоҳжаҳон (1627-1658 йй) даврида ҳам истилочилик юришлари давом эттирилди. Шоҳжаҳон 1632-1635 йиллар давомида Португалларга қарши кураш олиб боради. Ганг дарёси қуйи ҳавзасидаги Хуглу портини Португаллардан тортиб олади. Шу даврда инглизларнинг Ост-Индия компаниясининг Ҳиндистонга кириб келиши бошланади. Бобурийлар давлати XVI-XVII асрларда маданий жиҳатдан энг юқори даражага кўтарилди. Турли туман шоирлар, ёзувчиларга Бобурийлар ҳомийлик қилдилар. Шоҳжаҳон қурдирган Тожмаҳал дунёнинг архитектура мўъжизаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Акбарнинг диний бағрикенглик сиёсати натижасида мусулмон, ҳинд, бхакти, христиан, ских диний оқимлари биргаликда ривожланиб борди. Форс, турк, афғон, санскрит тиллари қўшилиб урду тили шаклланди. XVIII асрдан бошлаб Бобурийлар давлати инқирозга юз тута бошлади.

Япон цивилизацияси.

1. Илк ўрта асрдаги япон цивилизацияси.

2. Японияда будда таълимоти X-XVI асрларда Самурайлик иқтисодий-сиёсий ривожланиш белгилари.

3. Изоляция даврида Япония, маданияти, мейдзи даври.

Японияниинг энг қадимги аҳолиси ҳисобланган айни (эбису) халқи ҳисобланади. II-III асрларда улар Хонсю оролининг шарқи ва шимолий шарқида яшаганлар. Айнуларнинг тил хусусиятига кўра олимлар Индонезия, Малая, Ҳиндихитой ярим оролидан келган деб ҳисобладилар. Япон оролига Корея, Кю сю орқали тунгуз-манжур халқлари милодимиз бошларида кириб кела бошлайдилар. Улар Айнуларни қариб юбориб, ёки улар билан қўшилиб кетиш натижасида ҳозирги Япон халқи вужудга келган. Айнулар ўз этник хусусиятларини сақлаб қолганлари ҳозирги япон аҳолисининг 1 % ни ташкил этади.

III-IV асрларда Хон сю оролида атрофдаги қабилаларни бирлаштирган Ямото қабиласи илк давлат бирлашмасига асос солади. Бу даврда асосий деҳқончилик йўналиши шоличилик бўлиб ҳисобланган. Ҳунармандчиликда тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик асосий тармоқ бўлади. V асрдан бошлаб эса, ипакчилик билан ҳам шуғуллана бошланади. Японияда қулчилик анъаналари ярим қарам ҳолатда бўлиб, улар Бэ деб аталган. Уй ишларини эса Яцуко деб аталувчи қуллар бажарган. Бэ (қул)ни сотиш ва ўлдириш мумкин эмасди. Лекин Яцукони хўжайин ўлдириши, сотиши мумкин бўлган. Японияда подшонинг атрофида таниқли уруғлар тўпланган эди. Бир уруғ подшонинг сарой қўриқчиларини, яна бир диний ишларни яна бири подшо ерларини бошқаришни қўлга киритиб олган эди. 582 йили Сога уруғи давлат тўнтариши ўтказади. Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун Сога уруғи синтоизмга қарши буддизмни қўллаб қувватлайдилар. Синтоизм японларнинг қадимий дини бўлиб, худолар йўли маъносини беради. IV-VII асрлар Япония тарихида қўрғонлар даври бўлиб, ҳар бир қўрғон ўз князлик сулоласига эга эди. Хитой манбаларида бу даврларда 55, 66, 95 тагача князликлар санаб ўтилади. Уларнинг бирлашуви узоқ давом этади. VII асрда уруғ қабилаларнинг энг кучлиси император деб атала бошланиб унинг аждодларини қуёш маъбудаси Амитерасу-Омикадага бориб тақалади деб тушунилган. VI асрда кацури, хэгури, отомо, мононобэ ва сога уруғлари ўртасида етакчилик учун кураш бошланади. Сога уруғидан стёку-тайси (572-621 йй.) биз юқорида эслатган давлат тўнтаришини ўтказади. У “12 табел қонунлари”, “17 модда қонунлари”, будда динига сиғиниш каби ислоҳотлар қилади. Тарихда бу “Тайка” ўзгаришлари (буюк ўзгаришлар) деб ном олади. 645 йил Японияда расмий календар (Хитой календари) орқали йил ҳисоби олиб борила бошлайди. Японияниг қадмий пойтахти дастлаб Ясука, 710 йилдан эса, Хэйдзе (дунёнинг пойтахт шаҳри) ҳозирги Нара шаҳри бўлади. VIII аср бошида шаҳар аҳолиси 200 минг кишига етади (бу даврда Япония аҳолиси 6 млн киши эди). 784-794 йилларда Нагаока, ундан сўнг 1192 йилда

Хэйан (Киато) пойтахт бўлади. Илк ўрта асрларда эркин жамоачи деҳқонлар мамлакат аҳолисининг 80-90 % ни ташкил этган.

VII-VIII асрларда жамоа ер эгалиги ўрнига феодаллашиш жараёнлари кучайиб борди. Хусусий ер (сёэн) ва монастир ерлари кўпайиб борди. V асрда Японияга Хитой иероглиф ёзувлари кириб кела бошлайди. 404 йилда Пэкчэ давлатидан келган Атики исмли элчи шаҳзодаларга Хитой ёзувидан сабоқ бера бошлайди. VI-VII асрларда Корея давлатлари (Когурё, Сила, Пэкчэ) ва Хитой билан алоқалар натижасида ҳунармандлар, олимлар, будда роҳибларининг кириб келиши билан характерланади. Хитой ёзуви асосида Кодзики (712 йил ёзилган бўлиб, қадимги ишлар ҳақида деган маънони беради) ва Маньёнсо (йилномалар йиғидиси) ёзилган. IX асрда Япон алифбоси “Катаконо” шаклланади.

Катакан алифбосини буддистлар санскрит алифбоси дэвонагари асосида шакллантирадилар. Хирагани ёзуви ҳам кенг тарқалган бўлиб, у кўпроқ Хитой иероглифидан ажралиб чиқади. Катакан ёзувини Киби-но маби номли Хитойда 20 йил яшаган будда роҳиби ихтиро қилган бўлса, хирагани ёзувини калиграфия билан шуғулланувчи монах Кукай (кобо-дайси) ихтиро қилади. Китоб нашр қилиш расман 770 йилдан бошлансада, унинг ривожланиш босқичи XI асрларга тўғри келади. Кадзикидан сўнг ниханги, нихонсёки (япон аналлари) 712-720 йилларда, ерлар ва одатлар ҳақида (фудоки) 713-740 йилларда каби асарлар яратилди. 905 йилда эса, “Қадимий ва янги қўшиқлар” номли (Кокинсю) асар яратилади. IX-XI асрларга оид “Такэторо ҳақида” (Токэторо моногатари), “Исэ ҳақида” (Исэ моногатори), “Гэндзи ҳақида” (Гэндзи моногатори) қаҳрамонлик эпослари, “Макура-но соси” (ёстиқости ёзишмалари) каби севги романтик асарлар яратилади. 927 йилда кўп томли “Янги йиллари одатлари” номли синтоизм ва унинг ибодатхоналари, маъмурий бошлиқлар бурчлари ва аҳолининг одатлари ҳақида маълумот берувчи асар яратилади.

XI-XII асрларда тарихий асарлар ҳам яратила бошланади. Бу даврда яратилган Эйга моногатори (куч ва шуҳрат ҳақида) асарида фудзивора, тайра,

миномото уруғлари ўртасидаги кураш ҳақида тарихий маълумотлар берилади. Урушлар жанри (гунки) деб аталиб, бу даврда “Гэмпэй сэйсуйки” (тайранинг инқирози, миномотонинг гуллаб яшнаши) деб аталади ва XII асрга оид “Мудзу кагоми” (сувли ойна) 660 йилдан 850 йилгача бўлган ўзаро курашларни ёритиб берувчи асар шулар жумласидан.

VIII асрдан бошлаб бошланғич ва ўрта мактаблар очилади. Мактабларда 400 тадан 20-50 тагача ўқувчилар бўлиб, уларда бой оила фарзандлари ўқий бошлаганлар. X асрда Японияда биринчи табиий фанлар энциклопедияси яратилди. Деҳқончилик ишларининг ривожланиши билан астрономик, метериологик билимлар ҳам ривожланишни талаб қилади. 670-649 йилларда яшаган роҳиб Гёги Босацу Японияниг биринчи картасини чизади. Японларнинг қадимий дини Синтоизм (худолар йўли) бўлиб, олий маъбуда Аматеросу омикада эди. Шунингдек, бу динга ибтидоий диний эътиқодлар ҳам сингган эди. Қуёш, шамол, сув, дарё, ўрмон руҳлари, ҳомийлари бўлиб улар уруғ қабилалар эътиқодидан бу динга сингган эди. Японларда Удзигами (уруғ ҳомийси) худоси катта аҳамиятга эга эди.

552 йил Кореядаги Пэкчэ давлатидан келган элчи Киммэ уруғига будда динини тарғиб этиш учун рухсат беришни сўраб ёзилган мактубни келтиради. биринчи будда ёдгорлиги Хорюдзи (қонун тантанаси ибодатхонаси) Нарада 608 йил қурилади. 624 йилга келиб 46 та ибодатхона мавжуд эди. Император Сёму 741 йил ҳар бир вилоятда будда ибодатхонасини қуриш ҳақида фармон чиқаради. 749 йилда қурилган Тодайдзи ва 788 йила қурилган Энрякудзилар шу давр архитектурасининг ёрқин намуналари бўлиб қоладилар. Император буйруғи билан қурилган Тодайдзи ибодатхонасида 16 метрли Дайбуцу (катта Будда) ҳайкали қурилган бўлиб, у 15 тоннали Бронза ва 7,5 тонна олтиндан ишланган. IX-XII асрларда Кудара, Каванари, Косе-но Канаока каби рассомлар етишиб чиққан. Уларнинг суратлари ибодатхоналар ва бой феодалларнинг қасрларини безаган. Кудара ва Каванари пейзаж услубида шуҳрат топган бўлсалар, Косэно Канаока Япон тасвирий санъатининг ўзига хос услубига асос солади.

У одатда гуллар, қушлар ва ҳайвонларни чизган. Қадимий Япон мусиқаси маъбуда Амитерасуни олқишлаш, деҳқончилик ишлари, японлар машғулотларини ифодалаган. VI асрда Кореяда найнинг янги будда маросимларида чалинадиган тури кириб келади. VII асрда япон мусиқаси “Вагаку”га асос солинади.

X-XIII асрлар Япония тарихида сепаратик ҳаракатларнинг авж олиши билан характерланади. Вилоятларда феодалларнинг кучайиб олий ҳокимиятга интиишини кўриш мумкин эди. Ҳукмрон уруғ Фудзиварага қарши 937 йили Масакадо (тайра уруғидан) қўзғолон кўтаради. 1056-1064 йилларда тайра уруғи иккинчи бора қўзғолон кўтаради. XII асрнинг 50-60 йилларида Тайра уруғидан ташқари Муцу ва Дэва вилоятларида феодаллар Абэ ва Киёваралар ҳам қўзғолон қилади.

1180-1185 йилларда Японияда ҳукмронлик қилиш учун Тайра ва Миномота уруғлари кураш бошлайдилар. Итинотони ва Ясима ёнидаги жанглар ва Данноура ёнидаги денгиз жангида Миномото уруғи ғалаба қилади. Бу икки уруғнинг ўзаро уруши даврида деҳқончиликнинг профессионал жангчилар ажралиб чиқдилар. Улар Самурай (самарау-сўзидан олинган бўлиб, хизмат қилмоқ маъносини беради) деб атала бошланди. Уларнинг бусидо (самурай йўли ёки жангчи йўли) деб номланувчи китоби ҳам вужудга келиб, у Самурай ахлоқи, ҳаёт тарзини белгилаб берар эди. Унга кўра, чек ер эгасига садоқат билан хизмат қилиш, унвони катталарга ҳурматда бўлиш, отаси ҳукмдорга садоқатли бўлиш таъкидланади. Қўрқоқлик қилган ва бусидо қоидаларини бузган Самурай харакири (ўз қорнини ёриши) одатини бажариши лозим эди. Миномота уруғи ана шу самурайларга таяниб ғалаба қилган эди. 1192 йил Миномото Ёритама Японияда биринчи сёгунатга (сёгун-буюк қўмондон) асос солади. Сёгуннинг қароргоҳи (Бакуфу) Камакура шаҳрида жойлашган эди. Вилоятлар Миномота уруғидан бўлган протекторлар (сюго)га тақсимланди. Миномота вафотидан сўнг унинг бева хотини Вой, қайнотаси Ходзе (1199 й) мамлакатни бошқаради. 1219 йилда эса, Миномото Санэтомони ўлдириб, Ходзе

деспотларча ҳукмронлик қила бошлайди. Шу йили фурсатдан фойдаланиб собиқ император Готоба қўзғолон кўтаради ва 1221 йилда мағлуб бўлди. Жамиятнинг юқори табақаси самурайлар бўлиб, улар Гокэнин императорга, аслида Сёгунга ва Хитокэнин-феодаллар ва ибодатхоналарга хизмат қилувчиларга бўлинган. Руҳонийлар табақаси ҳам юқори табақа бўлиб, оддий халқ Бонгэ ёки Тигэ деб аталувчи табақага кирган. Эта деб аталувчи кастага энг қора ишларни қилувчилар киритилган. Ходзе Такимунэ (1251-1284 йй.) сёгунлик қилган даврда Ҳубилайхон икки марта Японияни бўйсундиришга ҳаракат қилади. 1274 йилда 15 минг Юань сулоласи аскарлари 8 минг корейслар 7 минг денгизчи Японияга бостириб киради. Аммо мағлубиятга учрайди.

1281 йилда 100 минг кишилик Ҳубилай қўшини ҳам мағлуб этилади. XIV асрнинг биринчи чорагида Ходзе хонадонига қарши Кусуноки, Масасигэнитта Ёситада хонадонлари қўзғолон кўтаради. Қўзғолон қийинчилик билан бостирилади. Фурсатдан фойдаланган император Годайго яна ҳукмронлик учун кураш бошлайди, уни бир қанча феодаллар қўллаб-қувватлагани боис 1333-1336 йилларда қисқа муддат император ҳокимияти тикланади. Ходзе хонадони Реванш олишга ҳаракат қилади. Лекин Асикага Токаудзи Ходзени тор-мор этиб Камакурани эгаллайди ва ўзини Сгёун деб эълон қилади. Лекин Нитта Ёсинада хонадони ҳам император Годайгони ҳимоя қилиш баҳонасида яна 56 йил кураш олиб боради. 1392 йил Асинага сёгунати бутун Японияга ўрнатилади. Шундай бўлсада, Дайме (катта ном, уй, хонадон) феодалларнинг ўзаро урушлари тўхтамади. Урушлар натижасида ишлов бериладиган ерлар XII асрда 946 минг Тё (0,992 га)дан 855 минг Тёга қисқарди. Солиқлар ошиб борди. XV-XVI асрларда кўплаб қўзғолонлар кўтарилиб, уларнинг кўпчилигига “икко” сектаси раҳнамолик қилди. XVI асрда Япония амалда парчаланган ва ўзаро кураш олиб бораётган князликлардан иборат эди. Мамлакатни бирлаштиришни Ода Набунага (1534-1582 йй.) бошлади. У Такугава ва Такэда хонадони билан иттифоқ тузиб, 1573 йил Асикага Ёсиакини сёгунликдан ағдаради. 1542 йил Японияга

португаллар келади. Улар ўқ отар қуроллар сотиш ва христиан динини тарғиб қила бошлайдилар. Ода Набунага вафот этгач, унинг яқин ҳамроҳи қишлоқ оқсоқолининг ўғли Тоётоми Хидэёси мамлакатни бирлаштириш ишини якунлайди. Хидэёси (1536-1598 йй.) 235 минг кишилик қўшинни 1592 йил Кореяни истило қилишга юборади. Аммо, 1594 йилда бу қўшин мағлубиятга учрайди. 1597 йилда юборилган 100 минг кишилик қўшин ҳам Хидэёси ўлими (1598 й) дан сўнг Японияга қайтади. Токугава Иэясу ва Исидя Минуцари ўртасидаги кураш 1603 йил Сэкигахара ёнидаги жангда Токугава хонадони ғалабаси билан тугайди. Учинчи сёгунат даври бошланади.

XVI-XII асрларда европалик савдогарлар ва миссионерларнинг Японияга кўплаб кириб келиши ва японларни христианлик динига киритилишини кузатиш мумкин эди. XII аср бошларида японларнинг ҳам Европа давлатларига дипломатик миссияси ташкил этила бошланди. 1600 йилда Голланд Уильям Адамс ҳамроҳлари билан адашиб Японияниинг Фунаи портига келиб қолади. У. Адамс Токувага Иэясунинг яқин маслаҳатчисига айланади. Унинг раҳбарлигида 20 йил ичида 179 кема (80-120 тонна сув сиғимига эга)лар қурилади. Чет эл билан савдонинг ривожланиб бориши 1604 йил ипак билан савдо қилишни давлат монополиясига айлантирилишига олиб келади. 1609 йил Нидерландия Ост-Индия компанияси кемалари Кюсю оролига келади ва япон-голланд савдо шартномаси имзоланади. Голландларнинг Таянг савдо факторияси хирадо оролида жойлашади. 1613 йилда савдо шартномаси инглиз Ост-Индия компанияси билан ҳам имзоланади. 1610-1611 йилларда Япония элчилари Голландия, Испания ва Португалияда бўлади. 1613-1620 йилларда Хасэкура Ракуэмон бошчилигидаги элчилар миссияси Испания ва Италияда бўлиб қайтади.

XVI аср охири-XII аср бошларида япон кемалари жанубий шарқий Осиё мамлакатлари билан қизғин алоқаларини ўрнатади. 1604-1635 йилларда Въетнамга-134, Сиамга-55, Камбоджага-44 та савдо рейслари уюштирилади. 1614 йил Сёгунат японларнт европаликларнинг динига ўтишни таъқиқлаб, христианликни “бузғунчи ва шайтоний дини” деб эълон қилади. Буддизмга

эътиқод қилмаганларга Японияни тарк этишни буюради. 1617 йил Нагасакида икки миссионер қатл этилади. 1623-1624 йил инглизлар ва испанларга япон қирғоқларига келиш таъқиқланади. 1633-1639 йилларда португалларни Япониядан қувиб чиқариш ҳақида фармон берилади. Японларга христиан динига ўтиш ва Японияни тарк этиш таъқиқланди. Шунингдек, сув сиғими 80 тоннадан ортиқ кемаларни қуриш қатъий таъқиқланди. Барча шаҳарларда, қишлоқларда динни текшириш ўтказилиб, у эфуми расмларни топташ номини олди, ҳар бир япон будда, синто динига содиқлигини кўрсатиш учун, Исо ва Биби марям расмларини оёғи билан топташи лозим эди. Сёгунатнинг бундай йўл тутишига христиан давлатларнинг япон феодалларига ўқотар қуроллар бериши ва сепаратик ҳаракатларнинг авж олдириши сабаб бўлди. 1637 йилги Симабара ва Амакуса феодаллари ва христианлар қўзғолони бостириш учун 50 минг қўшин бир неча ой Голланд артилерияси мадади билан бу қўзғолонни зўрға бостирди. Шундан сўнг барча европаликларнинг (Голландлардан ташқари Голландлар учун Нагасаки яқинидаги Дэсима порти очиб қўйилади) Японияга келиши таъқиқланади.

Япон жамиятини бу даврда феодал-Самурайлар, руҳонийлар, деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлар ташкил этар эди. Мамлакатда асосий экин шоличилик бўлиб, ипакчилик, кейинроқ пахта экиш ҳам тарқалади. Феодал зулмнинг кучайиши 125 йил ичида 842 минг кишига ўсиши (ҳар йили 6736 киши) аҳолининг бундай паст даражада ўсиши урушлар эпидемиялар, қурғоқчилик, чигиртка уруши билан боғлиқ. Деҳқонлар қўзғолон кўтариш билан ўз аҳволларини енгиллатишга ҳаракат қилдилар. Изоляция даврида согоро, сасако, модзаэмон каби халқ қаҳрамонлари зулм ва адолатсизликка қарши қўзғолон кўтарадилар. Биргина 1669-1749 йилларда 11 марта очарчилик бўлиб, аҳолининг катта қисмини нобуд бўлишига олиб келади. XII-XIII асрларда шаҳар аҳолисининг салмоғи ортиб боради. Мамлакатнинг савдо-сиёсий марказларида (Эдо, Киото, Осака) 360-500 минггача аҳоли яшар эди. Осака шаҳри бутун Япония савдосида

муҳим рол ўйнар эди. Осикага “Давлат ошхонаси” деган ном берилади. Капиталистик элементлар Япон жамиятига ҳам кириб кела бошлади. Экин турлари (сабзи, қовун, исмалоқ, ширин ва оқ картошка, тамаки, шакарқамиш ва пахта) кучайиб борди. XVI-XII асрлардан бошлаб мануфактуралар пайдо бўла бошлайди. Саккизинчи Сиёгун Ёсимунэ (1716-1745 йй.) даврида ерларни эркин олиб сотиш ман қилиниб, каналлар қазилди, янги ерлар ўзлаштирилди. Натижада, Ёсимунэ “шоли сёгун” номини олади. Лекин феодал зулм янада кучайиб борди. Деҳқонлар чиқиши ҳам ўсади. 1721 йили мамлакатда 26 млн одам бўлса, 1750 йилда аҳоли ўсиш ўрнига камайиб 25,9 млн кишини ташкил этди. 1703-1752 йиллар орасида 199 та деҳқон қўзғолонлари бўлиб ўтди. XIX асрнинг бошларида эса мамлакатдаги оғир иқтисодий аҳвол ва феодалларнинг чиқишлари, жанубий-ғарбий вилоятларнинг яширин савдоси натижасида сёгун ҳокимиятидан норози кучлар кўпайди. 1863 йил АҚШнинг ҳарбий тазйиқи туфайли Япония изоляцион сиёсатни бекор қилади. Лекин Японияга мустамлака бўлиб қолиш хавф солмоқда эди. Изоляция даврида Япон тарихшунослигининг нодир асари 1657 йил Мито Мицукуни раҳбарлигида бошланган ва 1715 йил унинг вафотидан кейин тугатилган Дайнихонси (Японияниинг катта тарихи) асаридир. Бу асарда Сёгун ҳукмронлиги қораланиб, император давлатни бошқариши лозимлиги таъкидланган. Унда беш инсоний алоқалар: ота ва ўғил, эр ва хотин, хўжайин ва хизматкор, ака ва ука, дўст ва дўст алоқаларини узмасликни, самурай эса эътиқодда соддаликни ва ҳарбий санъат малакасини ошириб бориши лозим эди. Шу даврда яшаган Када Адзумамаро (1669-1736 йй.) ва унинг шогирди Камо Мабути (1697-1769 йй.) Вагакуся (ватан олимлари) тарих мактабига асос соладилар. Улар миллийлик ғоялари асосида тарихий жараёнларга ёндашиш лозим деб ҳисобладилар.

XVIII асрда Рангакуся (Голландпараст) тарих мактаби ҳам шаклланиб, улар Голланд (Европа) илм фанини Японияга қўллаш тарафдорлари бўлганлар. Когакухя (классик конфуций мактаби) йўналиши (раҳбари Накаэ Тодзю 1608-48 йй.) ҳукмрон доиралар орасида катта таъсир кучига эга эди.

Капиталистик элементларнинг шакллана бориши билан унинг идеологияси бўлган “Руҳ ҳақида таълимот” мактаби ҳам шаклланган. Унинг кўзга кўринган аъзоси Исида Байган (1685-1744 йй.) тўрт табақа (дворянлар, деҳқонлар, ҳунармандлар ва савдогарлар)нинг тенглигини тарғиб қилди.

Китоб босиш ҳам Японияда кенг ривожланиб XVIIасрда 757 номдаги китоблар чоп этилди. 1615 йили Эдо ва бошқа йирик шаҳарларда шаҳар ҳаёти ҳақидаги хабарлар ҳам босилиб чиқа бошлади. Голландлардан олинган хабарлар асосида “миш-мишлар китоби” (Ёмиури) босилиб чиқа бошлади. Булар илк газеталарга асос бўлди.

XVII-XIX аср биринчи ярмида аниқ ва табиий фанлар ҳам ривожланиб борди. Сэки Такакадзу (1623-1708 йй.) “Айлана қонуни” асарида элементар алгебра, дифференциал ва интеграл масалалар ечимлари ҳақида фикр юритади. Астроном Ясуи Сюнкай (XVII аср охири)янги календар тузади ва Хитойдан ўзлаштирилган календардан аниқлиги билан ажралиб туради. 1714 йил Эдода обсерватория қурилади. Сёгун билан Ёсимунэ Европадан олиб келинадиган китобларга бўлган таъқиқни бекор қилади. Лекин инжилга бўлган таъқиқ сақлаб қолинади. Ботаник Ино Дзякусуй (1655-1715 йй.) япон флора, фауна ва минерологиясига оид кўп томли асар ёзади. 1715 йил энциклопедист олим Арам Хакуэки (1657-1725 йй.) “Ғарб давлатлари ҳақида чизгилар” асарини ёзади. Унинг турли масалаларга бағишланган 160 та асари мавжуд. География соҳасида XVII асрда “Барча мамлакатлар тасвири” номли асар яратилган. Унда 40 дан ортиқ мамлакат харитаси тасвирланган.

Марказий Осиё цивилизацияси. Марказий Осиё цивилизациясини юзага келтирувчи мустақил манба.

Режа:

1. **Марказий Осиёда дастлабки цивилизация ўчоқлари. Илк давлат бирлашмалари.**
2. **Қадимги ва илк ўрта асрларда Марказий Осиё.**
3. **Марказий Осиёда биринчи ва иккинчи ренесанс даври.**

Марказий Осиё минтақаси қадимдан деҳқончилик учун қулай бўлиб, энг қадимги даврлардан бу ер иқлими ёввойи бошоқли экинлар ўсиши учун қулай жой бўлган. Айниқса, унинг жануби-ғарби Копетдоғ атрофлари баҳорги ёғингарчилик натижасида катта-кичик сойларнинг қуйи қисмида бой, серунум, лойқа тупроқли жилғалар ҳосил қилган. Натижада энг қадимги даврларда милоддан авв. VI-IV асрлардаёқ бу ҳудудда илк деҳқончилик манзилгоҳлари юзага келган. 1952 йил археологлар Ашхободдан 40 км узоқликда Чақмоқли деб номланган жойдан дастлабки деҳқончилик манзилгоҳини топади. Неолит даврига оид бу жойнинг Чақмоқли деб аталишига сабаб, чўпонлар бу ердан чақмоқтош теришар экан. Бу жойнинг иккинчи номи Жойтун бўлиб, баҳорги ёмғирдан сўнг кўлмаклар ҳосил бўлиб, ойдин кечада улар қоп-қора бўлиб кўринишидан чўпонлар шундай ном қўйганлар. Жойтун ёдгорлигидан қистирма ўроқ (мис ва тошдан ишланган), пичоқ, суякдан ишланган игна, бигиз ва бошқа қуроллар топилган. Олимларнинг фикрича Жойтун ёдгорлиги бундан VII-VI минг йил бурун шаклланган. Кейинчалик шаклланган ва III-II минг йилликларга оид бўлган Олтинтепа ёдгорлиги ҳам (жануби-шарқий Туркманистон) Марказий Осиёдаги бронза даври ёдгорликлардан бири бўлиб ҳисобланади. Олтинтепа ёдгорлигида дастлабки хом ғиштдан ва пахсадан қурилган турар жойлар, бронза қуроллар топилиши билан бирга Марказий Осиёнинг Ҳиндистон ва Месопотамия билан боғлаб турган ла]л йўлининг муҳим тугуни бўлган. Бу ердан олтин ва қимматбаҳо металлардан ишланган буюмлар кўплаб топилган. Олтинтепа аҳолисида нариги дунёга ишонч бўлганлиги, кинотафт (майитсиз қабр) қабрларини ҳам ўргатиш мумкин. Мил.авв. III минг йиллик охири II минг йиллик бошларида Жарқўтон, Сополитепа ёдгорликлари ватанимиздаги илк қишлоқ ва шаҳар типидаги манзилгоҳларнинг вужудга келиши бронза давридаёқ бошланганидан далолатдир. Мил.авв. I минг йиллик бошларида аждодларимиз темир қуроллардан фойдалана бошладилар. Шу даврдан бошлаб тоғ жинсларини қайта ишлаш (масалан: темир, олтин, қалай, қўрғошин ва б.) улардан меҳнат ва жанг қуроллари

тайёрлаш, тўқувчилик, қурувчилик, заргарлик ва бошқа соҳалар ривож топади. Темир қуроллардан фойдаланиш мил.авв. VII-VI асрлардаёқ улкан суғориш тизимлари қурилишига сабаб бўлади. Ортиқча маҳсулот ва синфий табақаланиш вужудга келади. “Авесто”да мил.авв. II минг йиллик бошларида коҳинлар, ҳарбийлар, деҳқон ва ҳунармандлардан иборат табақалар тилга олинади. Бу даврда шаҳар ва шаҳарсозлик маданияти ҳам тараққий эта боради. Натижада жамиятда давлат, давлатчилик анъаналари ҳам мил.авв. VIII-VII асрларда шакллана бошлади деб айтишимиз мумкин.

Авестода Катта Хоразм (Арёнам Вайжо) тилга олинган бўлиб у дастлабки давлат бирлашмаларидан бири эди. Копетдоғ, Марв (Авестода Моуру) Каспий ва Орол денгизигача бўлган ҳудудларни Дахью – Састар бошқаргани эслатилади. Бу мил.авв. VII асрда яшаган милетлик Гекатей маълумотлари билан айнан ўхшашдир. Яна бир антик муаррих Эрон аҳамонийлари саройида табиб бўлиб ишлаган Ктеси маълумотлари ҳам мил.авв.(III аср) Катта Хоразмни юқоридаги каби тасвирлайди. Демак, мил.авв.1 минг йиллик бошларида вужудга келган Катта Хоразм давлати мил.авв. VI-IV асрларда ҳам бир қадар мустақиллигини сақлаб қолган. Алдександр Македонский юришлари даврида Хоразм ҳукмдори Фарасманнинг тилга олиниши эса юнон-македон истилоси даврида ҳам Хоразм ўз мустақиллигини сақлаб қолганини кўрсатади. Яна бир давлат бирлашмаси бўлган Бақтрия ҳам мил.авв. I минг йиллик бошларида пайдо бўлади. Авестода Бақтрия (Бахди) тилга олиниб, баланд байроқли ўлка сифатида таърифланади. Книдлик Ктеси Оссурия подшоси Нин Болид ва унинг хотини Семирамиданинг юришлари ҳақида маълумот келтиради. Қизиғи шундаки, Нин Болид афсонавий подшо бўлиб, Семирамида тарихий шахс у мил.авв. VIII аср бошларида яшаган. Бундан ташқари Оссур подшоси Саргон II ёзувларида ҳам Бақтриядан икки ўркачли туяларда лаъл олиб келиниши ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Демак, Бақтрия давлати ҳам мил.авв. VIII-VII асрлардаёқ мавжуд бўлган. Бақтрия мил.авв. VI-IV асрларда

аҳамонийлар кейин Александр Македонский давлати, мил.авв. IV-III аср ўрталарида салавкийлар давлати таркибига киради.

Марказий Осиё халқлари мил.авв.6-4 асрларда Эрон аҳамонийлари ва IV-III асрларда юнон-македонларга қарам бўлиб қолади. Мил. авв. III аср ўрталарида мустақил давлатлар ташкил топади. Шулардан бири Юнон-Бақтрия давлати бўлиб, у мил.авв. 250 йиллар атрофида ташкил топади. Тахминан 120 йиллик ушбу давлат сиёсий тарихидаги ўзгаришлар унинг маданий, хўжалик тараққиётига ҳам таъсир қилади. Бу даврда товар-пул муносабатлари яхши йўлга қўйилади. Бақтрияда зарб қилинган олтин, кумуш, никел тангалар Хоразм, Суғдиёна, Фарғона, Ҳиндистон ҳудудларидан топилиши Бақтрия тангалари халқаро савдода эквивалент бўлганини кўрсатади. Юнон-Бақтрияда расмий тил юнон тили бўлиб ҳисобланган. Панжобда юзага келган кхорошти ёзуви ҳам кириб кела бошлаган. Будда динининг мил.авв. II-I асрларда кириб кела бошлаши билан будда ёзуви ҳам қўлланилган. Ниҳоят бақтрияликлар юнон ёзуви асосида ўзининг квадратсимон ёзувларини ҳам яратганлар. Мусиқа ва санъат соҳасида Бақтрия ўша давр шарқ мамлакатлари ичида олдинги ўринларда турган. Аниқ ва табиий фанлар фалсафа ривож топган. Ҳинд донишманди Нагаржуна Юнон-Бақтрия подшоси Менандр билан фалсафа борасида суҳбатлашгач, унга атаб Милинда панха (Менандр донишмандлиги) номли асар ёзади. Мил.авв. II асрнинг ўрталарида Юнон-Бақтрия сиёсий жиҳатдан инқирозга юз тутади. Мил.авв. 140 йилда бу давлат саклар, юэчжилар зарбаси остида қолади. Бу ҳудудга кўчиб келган юэчжилар тахминан I асрда Кушон давлатига асос солади. Далват асосчиси Куджула Кадфиз Сурхондарё вилояти Шўрчи туманидаги Далварзинтепани давлат пойтахтига айлантиради. Кушон давлати тезда Марказий Осиёдаги қудратли давлатга айланади. Кушонлар даврида минтақада қурувчилик, ҳайкалтарошлик, рассомчилик, нақкошлик каби соҳаларда улкан ютуқларга эришилди. Кушонлар даври маданий ҳаётининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири минтақада ҳинд маданиятининг янада чуқур илдиз отишидир. Бу даврда

Будда дини (Канишка 77-138 йй.) давлат дини даражасига кўтарилиши, тасвирий санъат, тангалар зарб қилиш, архитектура қурилишида, маънавий ҳаётда ҳинд анъаналари янада чуқур илдиз отди. Шу билан бирга математика, астрономия, мусиқа, граматика, метрология, химия, фалсафа, доришунослик каби фанлар соҳасида ҳам кўплаб ютуқлар қўлга киритилади. Хитой манбаларида Бақтриядан борган Будда роҳиби 77 тилни билиши, яна бир роҳибнинг астрология соҳасидаги билимлари беназир эканлиги ва бошқа шунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш орқали юқоридаги фикрларни исботлаш мумкин. Кушон маданияти ёдгорликлари юртимиз жанубида Далварзинтепа, Айритом, Қоратепа ва бошқа жойлардан топиб ўрганилган. Маданият юксак даражага ривожланишига мил.авв. II аср охиридан бошлаб шаклланган буюк ипак йўли бўйлаб халқаро алоқаларнинг йўлга қўйилиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу йўл орқали минтақамиз шарқу-ғарбни боғлаб уларнинг маданиятларини бир-бирига таништириш ва тарғиб этиш орқали ўзлари ҳам юксак маданият яратдилар. Юртимиз ҳудудига V асрда Эфталит қабилалари кириб келади. Эронда ташкил топган сосонийлар давлати билан эфталитлар V асрнинг 30 йилларидаёқ кураш олиб бора бошлайдилар. Айниқса, Эрон сосоний ҳукмдори Перўз (459-484 й.) даврида ўзаро курашлар авж олади. Тарихий манбаларда Хўрмузд (420-457 й.) ва Перўз (459-484 й.)ни сосонийлар тахтига чиқишига эфталийларнинг ҳарбий ёрдам бергани таъкидланади. Бунга буюк ипак йўлида минтақадаги савдо иқтисодий доираларининг манфаатдор бўлганлари сабаб бўлган десак хато бўлмайди.

Минтақа шаҳарлари тарихида V аср охири-VI аср бошлари катта жонланиш йиллари бўлгани маълум. Айниқса, кичик шаҳарларнинг тезлик билан ўсиб бориши ҳашаматли бинолари бўлган алоҳида-алоҳида қўрғонларнинг юзага келиши Хоразм, Суғдиёна, Шош ва Бақтрия вилоятларида кенг қилиб қуриш, уй деворларини нақкошлик ва тасвирий санъат намуналари билан безаш бу давр учун характерлидир. Диний иншоотлар қурилишига ҳам алоҳида эътибор берилиб, ичик безаш ишларида

қимматбаҳо тошлар, олтин билан безаш кенг тарқалган. Эфталитлар даврида минтақада сўғдча, хоразмча, кхарошти, эфталитча ёзувлар маълум бўлган. Эфталитлар ёзуви ҳақида Сюан Цзян: “Ёзувларидаги асосий ҳарфлар 25 та бўлиб, улар ёрдамида иборалар, сўзлар ясайдилар. Саҳифага хатни энига туширадилар, чапдан ўнгга қараб ўқийдилар”–деб ёзган. Эфталитлар даврида юртимиз аҳолиси зардуштийлик, монийлик, буддавийлик ва қам (шаманлик) динига сиғинган. Бу даврда Эрондан христиан ва маздак қарашлари ҳам кириб кела бошлаган. VI аср иккинчи ярмидан бошлаб турк ҳоқонлиги Марказий Осиё ҳудудини истило қила бошлайди. 568 йилги эфталитлар билан урушдан сўнг турк ҳоқонлиги ҳукмронлиги тўлиқ ўрнатилади. Турк ҳоқонлиги даврида ҳам эфталитлар давридаги иқтисодий-ижтимоий ва маданий юксалиш давом этди. Буғдой, арпа, шоли, мош, тариқ, нўхат, қовун, пахтачилик, пиллачилик, боғдорчилик, узумчилик тараққий этади. Қазилма бойликлардан олтин, темир, навшадил, кумуш, қўрғошин, мис, маргимуш, тузнинг бир неча турлари қазиб олинган. Натижада металга ишлов бериш, шишасозлик, заргарлик, кулолчилик, дурадгорлик, қуролсозлик, тўқимачилик каби соҳалар ривожланган. Ёзма манбалар ва деворий суратлар ўлкамизда бу даврда мусиқа, раққослик, театршунослик каби соҳалар ривожланганидан далолат беради. Мусиқа асбобларидан катта ва кичик чирманда, беш торли уд, дўмбира, най, рубоб қабилар мавжуд бўлган. Қўғирчоқ театри Хитойга юртимиздан тарқалган ҳисобланади.

Маълумки, бронза давридаёқ савдо йўллари вужудга кела бошлаган. Мил.авв. II аср охиридан бошланган буюк ипак йўли савдосида ҳам юртмиз аҳолиси Эрон, Византия, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа кўплаб давлатлар ва минтақалар билан алоқалар олиб борганлар. Илк ўрта асрлар даврида сўғдларнинг ипак йўлидаги устун мавқега эга бўлганларни кўриш мумкин. сўғд савдогарлари ўзларининг устунликларини Шарқий Туркистонда, Еттисувда, Олтойдан Енисейгача, Шимолий Хитойдан Мўғулистон ва Тинч океанининг шарқий соҳилларигача бўлган ҳудудлардаги колониялари мавжудлиги орқали таъминлаганлар.

Маздакийлик зардуштийлик динидаги қарашлардан ўсиб чиқади. Шунингдек, христианлик, монийлик, эллинизм фалсафий қарашларни ҳам ўзидан мужассамлаштирган. Маздакчиликнинг ижтимоий концепциясида: дунёда тенгсизлик, адолатсизлик мавжуд, бу эса ёвузликнинг туғилишига сабаб бўлади. Ақл ва одиллик умумий тенглик ва барча одамларнинг барча нарсаларига тенг эгалик қилишини таъминловчи дунё яратиши лозим. Гуноҳкорларнинг қонини тўкиш мумкин деган ғоялар мавжуд бўлган. Бу ҳаракат Эронда 496-529 йилларда кенг тарқалди. Эронда мағлубиятга учрагач, маздак ғоялари тарафдорларидан бир қисми Ўрта Осиёга қочади ва бу ҳудудларга ҳам Маздак ғояларини тарғиб қиладилар. Маълумки, Ўрта Осиё ҳудудида зардуштийлик дини мил.авв. I минг йиллик бошларида шаклланган. Зардуштийлик асосан дуализм ёруғлик, яхшилик (Ахурамазда) ва ёмонлик, зулмат (Ахриман) ўртасидаги курашга асосланади. Инсон эса, эзгу сўз, эзгу фикр, эзгу амали билан яхшиликка хизмат қилиши лозим деб ўргатади. Лекин зардуштийликда Мигра-қуёш худоси, Анахита-табиат, яхшилик ҳомийси, Веретрагна-подшо тахти ҳомийси, Агни-олов, Фаро-бахт, омад, Вахш-дарё сувлари ҳомийси каби кўплаб худолар мавжуд бўлиб, улар инсонлар ҳаётида муҳим ўрин тутади деб ҳисоблаганлар. Ислом динининг кириб келиши билан нафақат зардуштийлик, балки, бошқа динлар ҳам аста-секин ижтимоий ҳаётдан чиқиб кетади.

Араблар Ўрта Осиёни истило қилиши тарихда икки қисмга, яъни 651 йилдан 704 йилгача, ҳарбий разведка даври ва 704-715 йиллар истило даврига бўламиз. Араблар Ўрта Осиёни истило қилгач, зўрлик йўли ва исломга кирмаган (жузя солиғи-иқтисодий йўл), шунингдек, исломни қабул қилганларни 2 дирҳамдан бериш каби воситалардан ҳам фойдаландилар. Араблар зулмига қарши бир неча бор қўзғолонлар кўтарилсада булар муваффақият келтирмади.

VIII аср бошларида Марказий Осиё аҳолиси араблар босқини натижасида оғир қийинчиликларга дучор бўлди ва истилога қарши кўп йиллик кураш олиб борди. Абу Райҳон Беруний асосли равишда араблар

зарбаси оқибатида Сўғд ва Хоразмнинг бой маданияти барбод бўлди, деб афсусланган эди. Шу билан бирга араб халифалигида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. Умавийлар сулоласидан ҳокимият аббосийларга ўтганлиги муҳим воқеа бўлди. Янги сулола бениҳоя катта салтанатни идора қилишда, унинг тараққиётини таъминлашда илму-фаннинг аҳамиятини чуқурроқ англади. Халифа Хорун ар-Рашид (786-809 йй.)дан сўнг унинг ўғли Маъмун ўз тасарруфидаги ўлкалардан олимларни халифаликнинг янги пойтахти Бағдодга таклиф этади, уларнинг самарали ишлашлари учун шароит яратади.

Ўлкамизда ислом динининг тарқалиши, унинг маҳаллий одат удумлар билан тез орада уйғунлашуви аҳамиятлидир. Исломда илм олмоқ фарз, деган ҳикмат мавжуд. Маданий соҳада хусусан, исломнинг ахлоқий тариқатлари, шунингдек, IX-X асрдаги дунёвий илмланинг ривожи араб дунёсидаги ижтимоий-маънавий вазиятни анчагина ўзгартирди. Шу билан бирга, араб (ислом) цивилизациянинг шаклланишида Ҳиндистон, Эрон, Юнонистон, Марказий Осиё ва Кавказ халқларининг маданияти таъсири катта бўлган. Минтақамизда қадимдан цивилизация асослари, моддий ва маънавий маданиятнинг чуқур илдизлари мавжуд эди. VII аср охирлари-IX аср бошларида Марказий Осиёда ижтимоий ва сиёсий вазият анчагина барқарорлашди. Бундай шароитда минтақада илм-фан, умуман маданиятнинг кенг кўламда ривожланишини тақозо қиларди. Хусусан, Бухоро, Самарқанд, Марв, Хива, Термиз, Фарғона, Хўжанд, Қўқон маданият ўчоқларига айланади. Хоразмда эса Маъмун академияси ташкил топди.

Бу илк уйғониш, биринчи ренесанс даври эди. Марказий Осиёдаги олимлари ўша пайтда маълум бўлган барча илм соҳалари билан қизиқдилар, дунёвий ва диний фанлар ривожига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшдилар. Бу ҳақда М.Хайруллаевнинг “Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти” (Фан 1994). Ф.Сулаймоновнинг “Шарқ ва Ғарб” (Ўзбекистон 1997) шунингдек, “Буюк сиймолар, алломалар” (Мерос 1995, 96). Асар ва тўпламларида сермазмун ва бой маълумотлар, ишонарли мисол ва далиллар келтирилган. Бу нашрларда нафақат Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Форобий,

Беруний ва Ибн Синоларнинг кўп қирралари фаолияти хусусида, балки уларнинг юзлаб издошлари ва шогирдлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар бор. Улар лотин, араб бошқа кўплаб тилларни билишган. Жаҳон цивилизацияси яратган аниқ ва гуманитар фанлар бўйича ўз мустақил мулоҳазаларига эга бўлганлар, қисқаси бу сиймолар чинаккам қомусий донишманд бўлганлар.

Марказий Осиё маданиятининг ривожланишида М.Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, А.Югнакий, А.Фирдавсий, Рудакий, М.Нархаший каби арбобларнинг ҳиссаси каттадир. Имом Ал-Бухорий, Ал-Термизий каби буюк муҳандисларнинг бутун ислом дунёси бугун ҳам эҳтиром билан тилга олинмоқда. Ўлкамизда юз берган илм фан, маданият ва санъат соҳаларидаги ўзгаришлар, янгиликларнинг асосий хислатларидан бири инсонпарварлик ғоясининг доимо устун бўлганлигидадир. Марказий Осиёдаги уйғонишнинг муҳим белгиси-бу дунёвий илмларга интилиш, ҳамда дин ва диний билимларни жамият, инсон манфаатидан келиб чиқиб талқин этиш бўлган, одамзод маънавиятини бойитиши эса асосий мезон бўлган.

Ғарб олимларининг эътирофича, антик цивилизация билан Европа то уйғониш даврига қадар, яъни XVI асргача араб тилида битилган асрлар билан танишган. Г.Гегель ўзининг “Тарих фалсафасида”, “Фан ва билимлар айниқса фалсафа Ғарбга араблардан ўтган” – деди. Юртдош донишмандларимизнинг кўпчилиги замон тақозосига кўра ўз асарларининг кўпчилигини ўша пайтларда халқаро тилга айланган араб тилида ёзганлар. Шу боисдан аксарият Ғарб олимлари кзпчилик Шарқ олимларини араб деб фараз қилганлар.

Ал-Хоразмийнинг арифметикага бағишланган китоби XII асрда Испанияда лотинчага таржима қилинган. Ўша пайтларда кўчирилган лотинча нусхаси ҳозир ҳам Кембержда сақланмоқда. Бу асар бир неча асрлар давомида Европа университетида “Алгоритм китоби” ном билан машҳур бўлган. Рим папаси Сильвесто Рим рақамлари ўрнига Хоразмий ишлаб чиққан араб рақамларини Европада истеъмолга киритиш тўғрисида фармон

берди. “Алгебра”, “Алгоритм” атамаларининг дунё миқёсида тарқалишига ҳам ватандошимизнинг номи сабабчи бўлган. Ал-Хоразмийнинг география хусусидаги асари 1037 йилда кўчирилган нусхаси Страсбург кутубхонасида мавжуд.

Ал-Фарғонийнинг астрономик асари Европада XII асрда лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Европа тилларига таржима этилгандан сўнг, унинг номи “Алфраганус” шаклда Ғарбда бир неча аср давомида кенг тарқалди. Фарғоналик донишманд номини Данте (XV аср) Шеллер (XVIII аср) эҳтиром билан тилган олганлар. Фарғоний яратган асарлардан бирининг қўлёзмаси Принстон (АҚШ) университетида сақланмоқда.

Абу Наср Фаробий асарлари XII-XIII асрлардаёқ лотин, қадимий яҳудий, форс, француз, рус, инглиз тилларида чоп этилган. Ибн Сино асарлари ўша пайтлардан бошлаб кўп тилларга ағдарилган. Фақат “Тиб қонунлари”нинг ўзи лотинчада 30 мартадан ортиқ нашр қилинган. Абу Райҳон Беруний яратган дурдоналар турли асарларда лотин, араб, санокрид, француз, италян, немис, инглиз, яҳудий, рус, форс, турк ва бошқа кўп тилларда чоп этилган. Америкалик профессор Ж.Сартоэн Беруний меросига юксак баҳо бериш билан бирга, уни “Ўз давридаги жаҳоннинг биринчи донишманди” деб атайди. Ўтмиш цивилизациямиз ҳақида биринчи Президентимиз: “Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл-идрок билан маънавий жасоратни, диний дунёқараш билан қомусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк арбоблар кўп бўлган” деб таъкидлайди. Уларинг жаҳон цивилизацияси тараққитига қўшган ҳиссаларини ўша даврлардан буён бутун дунё тан олмоқда.

XIII аср бошларидаги мўғуллар босқини натижасида ўлкамизда маданият ўқочлари барбод бўлди, санъат обидалари вайрон этилди, мамлакат оғир тушкунликка учради. XV аср ўрталаридан бошлаб Мовароуннаҳрда моддий ва маданий тикланиш бошланди. Бу жараён Амир Темур ҳокимият тепасига келиб марказлашган давлат ташкил топган даврда кучайди. Цивилизация янги босқичга кўтарилди. Аввало давлатчилик қонуни қонун-

қоидалари пухта шаклланди. Соҳибқирон фан, маданият, санъат, меъморчиликнинг ибратли ҳомийси бўлган. Темурийлар сулоласи маданий юксалишга катта ҳисса қўшиб келган. Самарқандда катта расадхона бунёд этилди, кўплаб мадрасалар, мактаблар очилди, санъат, адабиёт соҳасида ҳам катта ўсиш юз берди. Бу даврларда Мирзо Улуғбек, Жамшид ал-Коший, Румий, Али Қушчи каби олимлар астрономия, математика ва бошқа аниқ фанлар соҳасида муҳим кашфиётлар қилдилар. Хусусан Улуғбекнинг юлдузлар жадвали жаҳон астрономлари томонидан эҳтиром билан тан олинди, у кўп маданий марказларида хусусан Лондонда кейин Париж ва Данцигда 1917 йили Вашингтонда ва бошқа шаҳарларда чоп этилди ва қанчадан-қанча илмий изоҳлар битилди.

Алишекр Навоий, А.Жомий, Саккокий, Лутфий, Х.Кошифий, К.Бекзод каби нодир ва нозик истеъдод эгалари юксак гуманистик асарлар яратдилар. Н.Жомий, Ш.Али-Яздий, Х.Абру, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар ижод этдилар. Амир Темур ва Темурийлар давридаги моддий ва маънавий юксалишнинг аҳамиятини инобатга олиб кўпчилик тарихчи олимлар бу жараённи иккинчи ренесанс (уйғониш) даври деб талқин этмоқдалар.

И.Каримов “Тафаккур” журнали саволларига жавоб бера туриб, IX-XV асрларда маърифатли дунё юртимиз донишмандларини қанчалик иззат-икром қилган бўлса, XXI асрда биз халқимиз, миллатимизга нисбатан ана шу эҳтиромни тиклашимиз, қайтдан қўлга киритишимиз керак деб улкан вазиани олдинга сурди. Бу борада астойдил ҳаракат интилиш Мустақил Ўзбекистон учун учинчиуйғониш ренессансга айланса ажаб эмас.

Ислом цивилизацияси.

Режа:

1. **Исломнинг вужудга келиши, халифалик, ислом жамияти ва ижтимоий диний ҳаракатлар.**
2. **Шариат, ислом теологияси, фалсафа ва адабиёт, таълимотлар ва уларинг тавсифи.**
3. **Халифаликнинг қулашидан сўнг ислом дунёси.**

Исломгача Арабистон ярим оролида уруғ-қабилачилик анъаналари ҳукмронлик қилган бўлсада, унинг жанубий қисмида илк давлатлар ва жамиятлар мил.авв. I минг йиллик ўрталаридаёқ ташкил топган эди. VI аср бошларида ҳам бу ерда Мариб, Сано, Зафор, Майн, Негирон шаҳарлари бўлиб, уларни Мисвадам (оқсоқоллар кенгаши) бошқарган. Яманнинг сўнгги давлати Хадрамаут (300-325 йй.) яшаган даврда Ҳиндистон билан савдо натижасида шаҳарлар бир қадар ривожланди. Эфиопия ва Эроннинг узоқ курашидан сўнг Яманда (575-628 йй.) Эрон ҳукмронлиги ўрнатилади. Узоқ Карвон йўлининг қоқ марказида жойлашган Макка шаҳри барча араб қабилалари учун муқаддас бўлиб ҳисобланган. II асрдаёқ Птоломей Макораба шаҳри ҳақида маълумот беради. Сурия ва Яман орасидаги савдо йўлидаги муҳим пункт бўлишдан ташқари, бу ерда деҳқончилик қилиш учун кичикроқ воҳа мавжуд эди. Таиф воҳасида боғдорчилик, узумчилик билан шуғулланилса, шаҳарда ҳунармандчилки билан шуғулланилган. Исломгача бўлган араб маданияти ёдгорликларидаги ёзувлар кам сақланган. Фанга сабей ёзуви билан кирган бу ёзув тахминан мил.авв. 800 йиллар олдин шаклланиб, милодий VI асргача муомалада бўлган.

Шимолий бадавий қабилалар Синай ярим ороли, Фаластин ва Иорданияда яшовчи араблар Оромий ёзувига асосланган набатей ёзувларидан фойдаланганлар. 6 аср бошларида ягона араб адабий тили вужудга келди. VI-VII асрларда еттита буюк араб шоири яшаб ижод қилган. Уларнинг орасида Имру ал-Қайс ҳатто дастлаб қул бўлган. Араб қабилаларининг динида анимизм, табиат кучлари таъсири кўпроқ сезилиб

турган. Шимолий араблар ва Маккада лот, узза, манат худолари кўпроқ қадрланган. Улар билан бирга оллоҳ (худо) Оллоҳ таоло худоси ҳам VI-VII асрларда шаклланиб борган. Араблар орасига христиан, яҳудийлик, зардуштийлик динлари ҳам тарқалиб борган эди. VI асрда ҳонийлар деб аталувчилар ҳам мавжуд бўлиб, улар якка худоликни тарғиб этиб қолмай, балки, динни ва унинг амалларини соддалаштириш тарафдорлари ҳам бўлганлар. Ислом дини пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В) номи билан боғлиқдир. У киши 570 йил Маккада Қурайш қабиласи (ҳошимийлар уруғи)да дунёга келадилар. Оталари ва оналари вафотидан сўнг амакилари қўлида тарбияланадилар. 610 йили у кишига ваҳий келиб ислом динини тарғиб эта бошлайдилар. Маккада у кишига таҳдид бўлгач, 622 йили Мадинага ҳижрат қиладилар. 624 йил бадр, 625 йили уҳуд жанги, 627 йил Макка қамали ва бир қанча қийинчиликлардан сўнг 630 йили Маккадаги каабада мавжуд бутлар бузилади. Макка ислом дини марказига айланади. Шундан сўнг тез орада бутун Арабистон бирлаштирилади. 632 йил пайғамбаримиз вафотидан сўнг Абу Бакр (632-634 йй.), Умар (634-644 йй.), Усмон (644-656 йй.) ва Али (656-661 йй.) даврида давлат халифалик деб номланиб, улкан ҳудудлар истило қилинди. Сепаратик гуруҳлар ва уларнинг чиқишлари ҳам бўлиб, улардан энг хавфлиси бу Мусейлима (Яманда ўзини пайғамбар деб эълон қилади)дир. Лекин тўрт халифа даврида ислом ғояси асосида араб қабилалари улкан ҳудудларни босиб олдилар. Халифалик теакротик давлат бўлиб, давлат бошлиғи халифа (ўринбосар дегани) олий ҳукмдор ҳисобланар эди. Давлат шариат асосларида бошқарилган қуръон ва сунна асосий ҳуқуқ манбаи бўлиб ҳисобланган. Халифаликнинг кейинги даврларига келиб эса давлатда руҳоний (имомат) ва дунёвий (амирлик) ажратила бошланди. Араблар истилоси ва кўплаб ўлжалар фақатгина қабила бошлиқларини бойитди. Учинчи халифа Усмон давридаёқ халифаликда сиёсий кризис етилиб кела бошлади. Халифаликда уруғ қабила аристократияси ва улар тарафдорлари уммавий Маврон Ибн ал-Ҳакам атрофига тўпланган эди. Оддий кишилар Алининг пайғамбар куёви ва энг

яқин сафдоши сифатида халифалик тахтига ўтиришга ҳақли деб ҳисоблар эдилар. Шунинг учун улар шиат (Али тарафдорлари партияси) деб номланади. Бу ғояни дастлаб пайғамбаримизнинг яқин сафдошларидан Абу Зарр ал-Ғифарий тарғиб этсада, унинг асосий догмаларини яманлик Абдуллод Ибн Сабо яратади. Мавжуд тартиблардан норози бўлган уч ҳарбий қўшин (Куфа, Басра, Миср) Мадина зиёрати баҳонасида халифа Усмондан амирларни алмаштиришни талаб қиладилар халифа уларга талабларни қондиришга ваъда беради. Лекин, халифа маслаҳатчиси Маврон ал-Ҳакам Миср валийсига хат ёзиб, ғалаёнчиларни қўл оёқларини чопишни халифа номидан буюради. Хат қўзғолончилари қўлига тушиб қолади. Ғазабланган қўзғолончилар Усмонни ўлдирадилар. Кўпчиликнинг талаби билан Али халифа этиб тайинланади. Аристократлар партиясидан уммавий Муовия Ибн Абу Суфён Алининг ҳам қўзғолончилар билан тили бир бўлган деган баҳонада уни халифа деб тан олмай қўзғололон кўтаради. Ефрат дарёси бўйидаги Сиффин деган жойда 657 йилги жангда Али қўли баланд келсада сулҳга рози бўлади. Бундан норози бўлган 12 минг аскар, Алидан ажралиб, Арабистон шимолида алоҳида давлат тузадилар. Улар хорижийлар (ажралиб чиққанлар, бегоналар) партияси оддий халқ манфаатини ҳимоя қилиб, халифа қилиб одиий қулни ҳам сайлаш мумкинлиги, ижтимоий тенглик ва адолат ғояларини тарғиб қилдилар. Шундай қилиб VII асрда ягона ислом шиалик, яъни Али тарафдорлари, хорижийлар ва аҳли суннага бўлиниб кетади. 661 йилда Куфадда масжидда Али намоз ўқиб турган вақтда бир хорижий уни ўлдиргач, Муовия (661-680 йй.) халифа деб эълон қилинади. Уммавийлар даврида (661-749 йй.) шимолий Африка, Испания, Ўрта Осиё, Закавказье, Ҳиндистоннинг шимолий-ғарбий қисми истило қилинади. Маҳаллий маданиятларнинг катта қисми йўқ йилинган бўлсада, Эрон, Юнон, Сурия, Капт, Ўрта Осиё маданиятлари ислом маданияти ривожига катта ҳисса қўшади. Давлат ва расмий тил араб тили эканлиги ягона цивилизациянинг шаклланишига ёрдам берди.

Ўзга дин вакиллари – зиммилар шахсан эркин ҳисоблансаларда, сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум эдилар. Улар ўз динларига эътиқод қилишлари учун жузя солиғи тўлашлари лозим эди. Умавийлар даврида тинимсиз урушлар ва халқ ҳаракатлари халифаликни оғир иқтисодий тангликка олиб келди. Халқ қўзғолонлари турли диний секталар шиори остида кўтарила бошланди. VIII аср бошларида Муҳаммад Пайғамбарнинг амакиси Аббос авлодлари халифалик тахтига ўтириши тарафдорлари ҳам алоҳида партия бўлиб ажралиб чиқадилар. Аббосийлар турли вилоятларга тарғибот учун ўз вакилларини юборадилар. Хуросонга юборилган Абу Муслим 747 йил 9 июн куни 4 минг киши бошчилигида қора кийимда (Аббосийларинг расмий ранги қора ранг бўлган яшил ранг – шиаларнинг ранги, оқ ва қизил ранг хорижийнинг ранги эди) қўзғолон кўтаради. 749 йил 28 ноябр куни Аббосийлардан Абу Аббос – Саффоҳ халифа қилиб кўтарилади. Абосийлар тахтга ўтиргач Абу Муслим ва бир қанча оддий халқ вакилларини ўзлари учун хавфли деб билиб қатл эттирадилар. Бунга қарши қўзғолонлар бостирилади. Аббосийлар даврида Эрон сосонийлари бошқарув, солиқ системаси қабул қилинади. Шунингдек, иқто ва вақф системаси ҳам кенг тарқалади. Вазир мансаби ва давлат бошқарувида девонлар ташкил қилинади. Ваилоятларни халифанинг волийлари бошқариб, барча ҳарбий, фуқаро ишлари улар назоратида бўлган. қозилар суд ишига асъул бўлиб, суд ишлари шариат талаблари асосида олиб борилган. Зиммийлар ўзларининг руҳоний судлари христианлар - Епископ, яҳудийлар – равин, зардуштийлар мобед иштирокида суд қилинганлар. Халифалик қўшини доимий гарнизонлар, уруғ қабила (бошлиқлари) қўшини ва халқ лашкари (дин учун курашувчилар)дан иборат бўлган. X аср охирига келганда халифалик ички курашлар натижасида парчаланиб кетади.

Халифалик теократик давлат бўлиб, ҳуқуқ асосини ижтимоий ҳаёт асосини ҳам дин ташкил этар эди. Аббосийлар халифалиги даврида фақиҳлар (қонуншунослар) ислом дунёсидаги нуфузи ошиб борди. VIII асрдаги исломдаги бўлинишлар иқтисодий-ижтимоий муносабатларнинг

кескинлашуви натижаси бўлиб илмий, диний, фалсафий тушунчалари турли мазҳабларда турлича талқин қилина бошланди. VIII-IX асрларда ислом фалсафасида рационалистик оқимлар феодаллар ва шаҳарликлар орасида кенг тарқалиб борди. Улар исломда худони инсон қиёфасида деб фикр билдирувчиларга қарши эди. Бу оқим намоёндалари мутазилийлар деб номланади. Аммо мутазилийлар қуръон абадий эмас деб ҳисобладилар. Улар инсон эрки ва ҳаракати худога боғлиқ эмас, эркин деб ҳисоблаб худо инсон ишига аралашмайди деган фикрни илгари сурдилар. Шу билан бир қаторда Аббосийлар даврида шиалар хорижитлар, хурамитлар ва бошқа кўплаб диний-фалсафий оқимлар халқ ҳаракатларининг ғоявий фалсафий мафкурасига айланди. 827 йил халифа Маъмун Мутазилийликни давлат дини доирасига кўтаради. Лекин аҳолининг, тўғрироғи суннийлик тарафдорларининг қаршилиги кучайиб кетгач, 851 йил халифа Муттаваккир яна суннани давлат дини деб эълон қилади.

Феодал жамиятнинг бундан кейинги тараққиёти янги ортодоксал, теологик – схолостика шакллантиришни талаб қилар эди. Бу теологик курашларнинг асосчилари Ашшарий ва Алмотурудийлар бўлиб Ашшарийлар исломнинг илк ақидавий мактаблари издошлари эдилар. Абул Ҳасан ал-Ашшарий ва ал-Мотурудий қарашлари 7 асосга Оллоҳга ишониш, пайғамбарларга ишониш, нозил қилинган китобларга ишониш, фаришталарга ишониш, охират кунига ишониш, қиёмат кунининг ҳақ эканлигига ишониш, тақдирнинг яхши ёки ёмон бўлиши худодан эканлигига ишониш асосларга қурилган. Мутазилийлардан фарқи шундаки, Мутазилийлар тақдиринг яхшилиги худодан монлиги инсоннинг ўзидан деган қарашларга ишонсалар Ашшарийлар бунга қарши чиқиб тақдирнинг яхшилиги Оллоҳдан бўлса, ёмонлиги инсоннинг ўзидан бўлса, бу ҳолда Оллоҳнинг қудратига путур етади деб ҳисоблайдилар. Ашшарийлар фиқиҳ (ҳуқуқ) масаласини эмас, балки имон ва ақида масалаларини очиб берувчи мактаб бўлиб ҳисобланадилар.

Метеологик қараш XI-XII асрларда узил-кесил шаклланди. Бу теологик қараш XI-XII асрда узил-кесил шаклланди. Уни шакллантиришда Абу Ҳамид Муҳаммад ал-Ғаззолий (вафоти 1111 йил) хизматлари ҳам каттадир. Калончилик мактабида ислом дагмаларини фалсафа позициясидан туриб изоҳлаш ҳақида фикр ҳам бўлмаслиги лозим эди. VII-VIII асрларда ислом оламида аскетик-мистик оқим – сўфийлик оқими вужудга келди. Сўфийлар аскетик (узлатга кетиш) қарашларини тарғиб этиб, дунёнинг ўткинчилиги, руҳни озод қилиш, худони жамолига етишишни тарғиб қилганлар. Устоз (сўфий) муридни тарбия қилиш орқали унинг камолога етишини таъмимнлайди. Сўфизм шарқий христиан (Сурия) мистицизми, эллин дунёсидан ниоплатанизм, ҳинд фалсафасидан веданта таълимотларини ўзида мужассамлаштирган. Ислом мамлакатларида сўфийликнинг кенг тарқалиши натижасида сўфийларга муридликни истовчиларнинг кучайиши, сўфийлик таълимотлари йўналишларнинг кенг тарқалиши натижаси сўфийлик жамоалари (ғарбда орденлари деб аташ расм бўлган) вужудга кела бошлади. Даврийлар, фақирларнинг сўфийларга шогирдлиги, ғарбдаги манахлар вазифасини бажариб берди.

VI-VII асрларда яратилган араб поэзияси VIII-IX асрларда тўпланиб қайта ишланди. Улардан энг машҳури муаллакат (VII араб шоирлари тўплами), “китоб ал-ағони” (қўшиқлар китоби тузувчиси Абул-фараж Исфахоний эди) ва бошқаларни мисол қилиш мумкин. Уммавийлар даврида Зур-румма, ал-Фароздек, Шарир, (Христиан динида бўлган), ал-Ахталб каби адабиёт дарғалари араб шеърияти, прозасининг даҳолари ҳисобланган. Араб поэзияси IX-XI асрларда халифаликдаги сиёсий тушкунлик оқибатида пасая боради. Бу даврнинг энг кўзга кўринган шоирларидан: Абу Нувас (вафоти 810 й.), ўт ёқувчи Абул-Атахийя (вафоти 828 й.), Ибн ал-Мутазз (халифа ал-Мутаззнинг ўғли бир кунлик халифа, вафоти 908 й.), шоир (Аскор) Абу Фирас (вафоти 968 й.), Мироб ал-Мутаннобий (вафоти 965 й.), кўзи кўр бўлсада сатирик, панежрист Абулл Ало ал-Маари (вафоти 1057 й.) у ҳақида:

“шоирлар ичида файласуф, файласуфлар ичида шоир” деган ибораси ишлатилар эди.

VIII асрдан бошлаб суриялик христиан динига эътиқод қилувчи араблар, Элин-Рим маданиятига оид кўплаб (фалсафа, математика, астрономия, медицина ва бошқа) соҳаларга оид асарларни таржима қилдилар. форслар ва қисман ҳинд асарлари ҳам араб тилига таржима қилинди. Натижада араб дунёси ўз даврининг энг илғор билимлар тўпланадиган масканга айланди.

Халифаликнинг Куфа, Басра, Харран, Боғдод, Дамашқ шаҳарлари илм-фан марказларига айланди. Шунингдек, эллинизм давридаги Александрия, Антиохия каби шаҳарлар ҳам ўз мавқеини сақлаб қолган эди. Халифа Мамун даврида Бағдодда “Байт ул-ҳикма” (донишмандлар уйи)нинг ташкил этилиши, илм-фанга бўлган эътибордан далолат беради. Куфа ва Басрада Араб филологияси мактаблари шаклланди. Медицина соҳасида суриялик христиан динидаги бахтишалар оиласи машҳур бўлиб, етти авлодлар машҳур табиблар бўлиб етишади. Шунингдек, Абу Бакр Ар-Розий (вафоти 625 й) ва Ибн Сино (980-1037 йй.) ўз даврининг машҳур табиблари эдилар.

Ислом цивилизациясининг математика, астрономия ва геометрия соҳаси ривожига эллин ва ҳинд олимларининг ишлари катта таъсир кўрсатди. 9 асрда араб тилига Птоломейнинг “Мегиста” (ал-Мажт) асари таржима қилинади. Астрономия соҳасида ал-Баттани ва ал-Хоразмийнинг Ал-Беруний каби олимларни алоҳида санаб ўтиш лозим.

Биз юқорида шиа мазҳабининг аввал сиёсий партия сифатида вужудга келганлигини эслатиб ўтган эдик. Унга биринчи бўлиб, Абдуллоҳ Ибн Сабо диний мазмун беради. Шиалар Али ва Фотима фарзандлари халифалик тахтига ўтириши лозим, имомлик (халифалик) одиий одамни сайлаб қўйиб бўлмайди деб қараганлар. Шиалар имомларнинг тоза (гуноҳдан пок) эканлигига қаттиқ ишонадилар. Лекин Алидан сўнг кимлар имом бўлган масалага келиша олмай шиалар қайсонийлар, зайдийлар, имомийлар, Исмоилийлар (жами 77) сектага бўлиниб кетганлар. Тўртинчи имом деб

ҳисобланган ибн ал-Ханафий вафот этгач, (700 й.) шиалар ўртасида охир замон бўлади, энди имомлар бўлмайди ва имомлар холи бўлади деган бўлинишлар юз беради. Натижада махфий таълимоти вужудга келади. Айрим шиа оқимлари ал-Ҳанафий вафот этгани йўқ у Маҳди қиёфасида қайтади десалар, бошқа гуруҳлар маҳди 10-имом деб ҳисоблайдилар. Шиаликдаги маҳдий таълимоти христианликдаги Исонинг қайтиб келиши ва минг йиллик худо салтанатини ўрнатиш тўғрисидаги ғоялар билан қўшилиб кетган.

VIII асрда олтинчи имом Жафар ас-Содиқ вафот этиш олдидан еттинчи имом деб иккинчи ўғли Мусо Козимни тайинлайди. Лекин бир қисм шиалар катта ўғли Исмоилни нотўғри имомликдан четлатилди деб ҳислбладилар. Натижада Исмоил тарафдорлари Исмоилийлар, Мусо Козим тарафдорлари имомийлар деб номланади. Кейинчалик Исмоилийнинг ўзи ҳам иккига бўлинади. Уларнинг биринчиси “Яширин имомлар” деб номланиб, секта аъзоларининг ўзлари ҳам деярли бир-бирини танимас эди. Бу секта Мисрда Фотимийлар сулоласига ҳам асос солади. Сектанинг иккинчи тармоғи имомлар фақат еттита бўлиши лозим, Исмоил сўнгги еттинчи имом эди деб қарар эдилар. Буларни кейинчалик қарматлар деб аташ одат бўлган. ҳар икки оқим ортодоксол исломдан ва ҳатто шиаликдан узоқлашиб кетади. Уларнинг фалсафасида неоплатанизм ва III асрда вужудга келган эллинистик фалсафий-идеологик оқимларнинг кучл таъсири сезилади. Улар оламни, олам (дун) аҳли яратди, олам руҳи бирламчи материядио. У ер ва планеталарни яратди деб таълимот беради. Олам аҳли гоҳ-гоҳ натик (пайғамбар)ни танлайди. Улар олтита бўлган одам Ато, Нуҳ, Иброҳим, Мусо, Исо, Муҳаммад, еттинчиси охири замонда келади. Ҳар бир натик (пайғамбарнинг самитлари ёрдамчиси) бўлади. Масалар, Мусога-Аяран, Исога-Пётр, Муҳаммадга-Али, ундан сўнг имомлар келади деб таълим берган. Умуман олганда исмоилийлар ва қарматлар ўрта асрлардаги сиёсий ҳаракатларда фаол бўлиб, халқ оммасининг эътиборини у қадар жалб қила олмадилар. Лекин улар бошқа мазҳаблар, ҳатто ўзаро ҳам келиша олмай қирғинработлар уюштириб турганлар.

821 йилда Хуросонда Тохирийлар (Тоҳири ибн Ҳусайннинг маъмунга Амин устидан ғалаба қозонишида ёрдам бергани учун Хуросон унга берилган эди) давлатига асос солиниши халифаликнинг бўлинишини бошлаб берганди. Кейинчалик саффорийлар ва ниҳоят Ўрта Осиёда сомонийлар давлати ташкил топади. Ҳозирги Тунис, Жазоир ҳудудларида Ағлабийлар (800-909 йй.) 868 йил Мисрда тулунидлар амирлиги ташкил топади. Халифаликнинг маркази ҳисобланган Эрон ва Ироқда дастлаб Гилон областининг Дайлом вилоятидан буидлар халифага ҳарбий хизмат ўтаб, кейинчалик (935 й.) ўз давлатларини туза бошлайдилар. Буидлардан бўлган Аҳмад 945 йил Боғдодни босиб олади. Халифа унга Амир мансабини беришга мажбур бўлади. Лекин, бу давлатнинг сўнгги қудратли ҳукмдори Адудуд давла вафот этгач, парчаланиб кетади.

Сомонийлар давлати қулаш даврида Собуқ-Тегин Ғазнада ўз давлатига асос солади. Унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий (998-1030 йй.) даврида Ғазнавийлар давлати энг қудратли давлатлардан бири эди. Маъсуд Ғазнавий даврида ўғузлар билан муносабат кескинлашиб 1035 йилда Маъсуд ўғузларга (4 минг оила) шимолий Хуросонга кўчиб ўтиб яшашга рухсат беради. 1038 йилда Чағирбек Довуд ва Туғрулбек Муҳаммад бошчилигида мустақил давлат тузилади. Чоғрибек Марвда, Тўғрулбек Нишопурда Султон деб эълон қилинади. 1040 йилги Данданакон жангида Маъсуд мағлубиятга учрайди. 1040-1050 йилларда Салжуқийлар Эрон, Ўрта Осиё ҳудудларининг катта қисмини босиб оладилар. Алп Арслон (1063-1072 йй.) даврида Арманистон, Озарбайжон, Шарқий Грузия, Кичик Осиё, Сурия, Фаластинни истило қилади. 1071 йил Манцкернт ёнидаги жангда Византия императори Роман IV Диогин асир олинади. Малик шоҳ (1072-1092 йй.) даврида Салжуқийларнинг энг қудратли даври бўлиб, Қошғардан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудлар бу давлат қўл остида эди. Давлат тузилишида Алп Арслон ва Маликшоҳларнинг вазири бўлган Абу Али Ҳасан Тусийнинг фаолияти айниқса катта бўлди. У кўпроқ Низом ул Мулк (давлатни тартибга солувчи) номи билан машҳурдир. “Сиёсатнома” асари унинг машҳур асари бўлиб,

Низом ул Мулк ўз даврида, шоирлар, олимлар ҳомийси, машҳур мадрасалар қурган шахс сифатида маълум эди. XI аср ўрталарида Салжуқийлар давлати уч қисмга Керман (1041-1187 йй.), Рум (1077-1307 йй.), Ироқ (1118-1194 йй.) ва Хуросон (Хуросон, Сейистон, Хоразм) султонликларига бўлиниб кетди. Ўзаро феодал урушлар Исмоилий сектасининг янги давлат тузишига олиб келди. Халқнинг норозилигидан фойдаланган Ҳасан ибн Саббоҳ (1055-1124 йй.) Салжуқийлар ва уларнинг тартибларига қарши чиқа бошлади. 1090 йил Аламут (бургут кўзи) тоғдаги қалъани босиб олиб, уни давлат пойтахти деб эълон қилади. Кўҳистон, Тун, Каин, Туршиз қалъалари (Элбурс тоғида) эгалланади. Исфаҳонни (1101-1107 йй.) эгаллаш муваффақиятсиз чиқади. Ҳасан Ибн Саббоҳ давлатда ҳам диний, ҳам дунёвий етакчи бўлиб қолади. У янги диний қонунлар тузиб, унда душманларга қарши курашда қотилликларни ҳам кенг қўллашга чақиради. 1092 йил Ҳасан Ибн Саббоҳнинг энг катта рақиби Низом ул Мулк ёнланма қотил томонидан ўлдирилади. Ҳасан Саббоҳ ўлимидан олдин етакчиликни ўғлига эмас ўзининг энг яқин тўрт шогирдига қолдиради. Учтаси вафот этгач, тўртинчи шогирди Қиё Бузруг Умид салтанатни ўз ўғлига мерос қолдиради. Ҳасан Ало Зикрихис-Салом (1162-1168 йй.) ҳукмронлиги даврида янги қонунлар ислоҳ қилиниб, у ўзини кутилаётган имом деб эълон қилади. Шариат ва исломнинг барча анъаналарини бекор қилади. У Буидлар сулоласи вакили томонидан ўлдирилади. Жалолиддин Ҳасан (1210-1244 йй.) Исмоилийликни бекор қилсада, унинг ўғли Алоуддин (1224-1255 йй.) даврида исмоилийлик яна давлат дини даражасига кўтарилади. 1256 йил Ҳуллагухон қўшини Аламутни ишғол қилиб, исмоилийликка барҳам беради. Исмоилийларнинг бу давлати Ғарбда Хашашин (Гашиш сўзининг бузиб айтилиши) деб номланган. Улар ёш болаларни ўғирлаб кетиш, сотиб олиш, улардан террорчи тайёрлаганлар. Давлат раҳбарлари ва исмоилийларга қарши бўлганларни ўлдиришда фойдаланганлар. Уларни тарбиялашда гашиш (наркотик модда)дан кенг фойдаланганлар. Аббосийлар халифалиги даврида шимолий Африкада майда бербер князликлари вужудга кела бошлади. VIII аср ўрталарида Сижилмас ва

Тахертда, 761 йилда Қайраун (Карфаген)да бербер князликлари пайдо бўлади. Аббосийларнинг сиёсий рақиблари Ғарбий Африкага қочиб келар ва бу берда берберларнинг бирор қабиласидан ёрдам кутишга умид қиларди. 788 йилда Танжерга ана шундайлардан бири Идрис Ибн Абдуллоҳ халифалик таъқибидан қочиб келади. Идрис шиа мазҳабида бўлиб, бербер қабилаларнинг бирида имом деб тан олинади. Бир қанча Аббосийлардан норози бўлган қабилаларни ўзига қўшиб олган Идрис Марокашдаги кўплаб шаҳарларни қўлга киритади. Мадинат ат Фесс шаҳрини қуриб, уни ўз пойтахтига айлантиради. Идрис II (792-828 йй.) даврида давлат куч-қудратга тўлиб, Сицилия, Корсика, Сардиния оролларига босқинлар қилади. Лекин унинг ворислари даврида мамлакатда феодал урушлар авж олади. 974 йили Испаниядаги уммавийлар идрисийлар давлатини босиб олади. Берберлар уммавийларга қарам бўлиб қоладилар. Шимолий Африкага бой Қайраун ҳудуди учун ўзаро курашлар VIII аср иккинчи ярмида кучайиб кетади. Лекин 800 йилда Иброҳим Ибн ал-Ағлаб ўз ҳокимиятини ўрнатиб, Хорун ар-Рашидга Африкада тинчлик ўрнатилгани, агар халифа Триполи ҳозирги Жазоир ҳудудларни меросий мулк қилиб берса, унга бўйсуниб, ўлпон тўлашини маълум қилади. Халифа Ғарбда таняч кучи йўқлиги боис бу таклифни қабул қилади. Ағлабийлар давлати Аббосийларники сингари Суннани давлат дини деб билар, вазир бош қўмондон, почта хизмати раҳбари, бош қози каби маъмурий тузилиш ҳам халифаликдагидек эди.

Мисрда Тулунидлар (868-905 йй.) ҳукмронлигидан сўнг, қисқа муддат Аббосийлар ҳукмронлиги ўрнатилади. Лекин 935-969 йилларда Ихшидийлар яна Мисрни мустақил давлатга айлантирадилар. Мағрибда Исмоилийларнинг ташкил қилган Фотимийлар халифалиги (910-1171 йй.) 969 йил халифа Муиззи (953-975) даврида Мисрни истило қилади. Фотимийлар давлатининг бош мафкураси исмоилийлик бўлиб, давлатнинг молиявий ишларини христиан ва яҳудий динидагилар олиб борган. Бу эса, халқ ҳаракатлари келиб чиққудек бўлса, барча айб ғайри динларга тўнкариш осон бўлиши учун қилинган. XI аср ўрталарида, Фотимийлар давлатида мамлуклар таъсири

ошиб борди. Халифа Мустансир (1036-1094 йй.) даврида Судан ва Турк мамлуклари курашида (1062 й.) турк мамлуклари ғалаба қозонади. 1071 йил Бадр ал-Жамол мамлукларни итоатга келтиради. Халифа Мутансир вафоти олдидан катта ўғли Низорни валиаҳд, кичик ўғли Мусталини имом деб эълон қилади. Шу вақтгача имом ва халифа (дунёвий ва диний ҳокимият) бир-биридан ажратилмас эди. Исмоилийлар сектаси иккита кичик низорийлар ва мусталикларга бўлиниб кетади. Натижада, Фотимийлар халифалиигининг обрў-эътибори пасайиб кетади. Оқибатда мамлуклар таъсири ошиб бориб, 1171 йилда курд миллатига мансуб Салоҳиддин сўнгги Фотимийлардан бўлган Адидни тахтдан ағдариб ўзини Султон деб эълон қилади. У Исмоилийликни таъқиб қилиб, Аббосий халифаларни тан олади.

IX аср охири-X аср бошларида Бербер қабилаларининг исёнлари кучайиб боради. Китама қабиласи ҳатто Раккод (ағлабийлар пойтахти)ни ҳам босиб олади. Суриядаги Хами шаҳрида яшовчи Убайдуллоҳ ўзини Али авлодларидан деб эълон қилади. Унинг тарғиботчилари Китама қабиласига ҳам келган эди. 910 йилда Ағлабийлар давлати қулагач, Убайдуллоҳ ўзини Махди деб эълон қилади. Шу тариқа Фотимийлар давлати ташкил топади. Бу ҳақида юқорида тўхталиб ўтган эдик. Ғарбий Суданнинг Лемтун қабиласи бошқа қабилалар устидан ҳукмронлик ўрнатиш мақсадида 1039 йил Қайраундаги дин пешволаридан маҳаллий аҳолини исломга ўргатиш учун бирор кишини юборишни сўрайдилар. Абдуллоҳ ибн Ясин исмли шахс маҳаллий беберларга ислом асосларидан сабоқ бера бошлади. Лекин дастлаб тарғиботини қабул қилмаганлардан қочиб, Нигер дарёсининг ороллaридан биридаги работ (шу ердаги тарғибот учун яширинган ва бу мазҳаб вакиллари Марабут (работда яшовчи) европаликлар тилида Алморавий номи билан машҳур)да тарғибот ишларини давом эттиради.

Тез орада унинг ҳамфикрлари 30 минг кишига етади. 1054 йил Алмаравийлар Гана давлатларидаги Аудагост шаҳрини босиб оладилар. Кейинги йили Алмаравийлар қўшини туз йўлидаги муҳим шаҳар шимолий Африкани, Саҳрои Кабир жануби билан боғлаб турувчи марказ

Синжилмасни босиб оладилар. 1059 йил Абдуллоҳ Ибн Ясин вафйот этгач, унинг ворислари Абу Бакр Ибн Умар ва Юсуф ибн Тафшин (1061-1106 йй.) даврида Марокаш шаҳри қурилиб давлат пойтахтига айлантирилади. XI аср охирига келиб Алморавийлар давлати Жазоирдан Сенегал дарёси қирғоқларигача етди. 1090 йилда Кордова халифалигининг майда феодал мулкларга парчаланганлигидан фойдаланиб, Алморавийлар Испанияга ҳужум қиладилар. XII аср бошларида бутун Испания босиб олинади.

XII аср бошларида Атлас тоғлари ва унинг атрофидаги Бербер қабилалари орасида янги тарғиботчи Муҳаммад ибн Тумарт пайдо бўлди. Унинг Таухид (оллоҳ мавжудлигининг ягоналиги) Ҳақидаги қарашлари алоҳида диний оқим Муаххиддин (Европада - Алмохадий)ларнинг вужудга келишига олиб келди. Ибн Тумарт тоғда дастлабки кичик давлатчани тузиб, ўзини Али авлодларидан деб эълон қилади. Унинг вафотидан сўнг (1129 й.) унинг шогрди Абдул Мўмин (1129-1163 йй.) даврида (1146 й.) Алморавийларнинг пойтахти Марокаш босиб олинади. 1172 йилда Алмохадийларга Испания ҳам бўйсунади. XIII аср бошларидан Алмохадийлар давлатида ўзаро кураш авжига чиқади. Ифрики ва Тунисда маҳаллий сулолалар ташкил топади. 1269 йил Моринидлар династияси Марокашни эгаллаб Алмоходийлар давлатини қулатади.

XIX аср ўрталарида Эроннинг оғир иқтисодий ва сиёсий аҳволи Бобийлар ҳаракатининг вужудга келишига олиб келди. 1820 йилда туғилган Али Муҳаммад бу ҳаракатнинг ғоявий раҳнамоси эди. У дастлаб савдо-сотиқ билан шуғулланган. Кажаф, Карбалодаги саёҳатлари давомида охир замон яқинлиги Маҳди келиши кутилаётганлиги ҳақидаги ғоялар билан танишади. 1844 йил Али Муҳаммад ўзини боб-худо ва инсонлар ўртасидаги дарвоза деб эълон қилади. 1847 йилда эса ўзини Маҳди деб эълон қилиб, ўз қарашларини баён китобида келтиради. У Бобийлар давлати Озарбажон, Мозандарё, Ироқ, Эрони, форс ва Хуросонда қурилиши барча тенг ҳуқуқни бўлиши, Бобийларни тан олмаганлар ва чет элликларни Эрондан қувиш ва уларнинг мол-мулкини ўзаро бўлиб олиш лозимлигини кўрсатиб ўтади. Боб 1847 йилда

қўлга олиниб, Маку қалъаси, кейинроқ чехрик қалъасига қамалади. Унинг шогирдлари Муҳаммад Али Барфуруш ва Куфрат ал-Айнлар Бедашт қишлоғида бобийлар йиғинини ўтказиб, барча солиқларни бекор қилиш, аёллар ва эркакларни тенг ҳуқуқли эканлиги ҳақидаги ғояларни тарғиб қилиш учун келишилади. 1848 йилда бобийлар Мозондаронда Муҳаммад Али Барфуруший ва Ҳусайн Бошрўй бошчилигида қўзғолон кўтарадилар. 1849 йилда ҳукумат қўшинлари уларни алдов йўли билан тор-мор келтиради. 1850 йил зенжонда, нейдизда ва бошқа чиқишлар ҳам 1852 йилда бостирилади. Бобийлар таъқиб остига олингач, улар ўзга мамлакатларга қочишга мажбур бўладилар. 1852 йилда Бобийларнинг шоҳга суиқасд муваффақиятсиз чиқади. Натижада Бобийлар ҳаракати мағлубиятга учрайди.

Бобнинг кишиларидан ва шогирдларидан бири Баҳоулла (асли исми Мирзо Ҳусайн Али Нури 1847-1892 йй.) 1852 йил Ироққа қочишга муваффақ бўлади. У ўзини Боб ишини давом эттирувчи деб эълон қилади. 1858 йили Бағдодда “Китоби ийқон” (ишонч китоби)ни чоп эттиради. 1873 йилда Фаластинда чоп эттирган “Ал-Ақдас” (энг муқаддас китоб) китобида баҳоийлик ғояларини тарғиб этади. Баҳоийлик тушунчасига кўра, барча динлар ягонадир. Охир-оқибат худога эътиқоддир. Баҳоийлик йўналиши христианлик, буддавийлик, яҳудийлик, синтоизм каби динларни ислом дини билан аралашиш натижасида юзага келади. Оллоҳдан ташқари кришна, будда, яҳудо (жами 9 та) худони тан олади. Баҳоийлар ибодатхонаси устида катта гумбаз бўлиб, унинг 9 та қовурғаси гумбазнинг энг тепасида бирлашади. Бу барча худоларнинг ягоналигига ишора бўлиб ҳисобланади. Баҳоулло вафотидан сўнг ишини ўз ўғли Аббос Афанди (тахаллуси - Абулбаҳо)га топширади. Абулбаҳо (1920 йил вафот этади) эса, яна ўз ўғлига Баҳоийлик тарғиботини топширади. Ҳозирги кунда Баҳоийлар асосан АҚШ, Канада, Англия каби дунёнинг ўнлаб давлатларида тарқалган. Баҳоулла авлодлари ҳозирги кунда ҳам тарғиботчилик ишларини давом эттирмоқдалар.

Қадимги Юнонистон цивилизацияси.

Режа:

1. **Мил.авв.2-1 минг йилликларда Юнон цивилизацияси.**
2. **Классик даврда Юнон цивилизацияси.**
3. **Эллинизм даври. Дин ва афсоналар, фалсафа. Юнон адабиёти ва санъат.**

Қадимги Юнонистон—Болқон ярим ороли, Эгей ва Ўрта ер денгизларидаги бир қанча ороллари уз ичига олган мамлакат. У табиий жихатдан уч кисмга: Шимолий Юнонистон, Ўрта Юнонистон ва Жанубий Юнонистонга булинади. Жанубий Юнонистон Пелопоннес хам дейилган. Юнонистон майдоннининг учдан икки кисмини тоғлар егаллаган. Тоғларнинг енг баланд чўққиси Олимп буйлаб, унинг баландлиги 2911 метрни ташкил егади. Тоғлар ёш, серқоя бўлиб, тик тушган даралардан иборат. Тоғлардан катта-кичик дарё ва сойлар окиб чикади. Энг йирик дарёлари Вардар ва Маристадир. Юнонистоннинг иқлими субтропик булиб, ёзи унчалик иссик эмас, киши майин, илик ва серёмғир. Қиш икки ойча давом этиб, бу фаслда кучли бўронлар булиб туради. Йилнинг қолган бошка фаслларида мовий осмон булутсиз бўлиб, куёш чараклаб туради. Ёз фаслида дарёларнинг кўпчилиги қуриб қолади.

Юнонистоннинг 15% майдони ўрмон билан қопланган. Ўрмонларда дуб, кора кайин, каштан, шумтол, оқ қарағай, заранг, ёнғок ва бошка дарахтлар ўсади. У ерда айиқ, бўри, ёввойи мушук, чиябўри, илон, калтакесак, тошбақа ва хилма-хил қушлар яшайди. Денгизда балиқ ва сув ҳайвонлари жуда сероб. Юнонистонда олтин, мис, қўрғошин, рух, темир каби ер ости қазилма бойликлари ҳам кўп. Мамлакатда охактош ва мармартошнинг хилма-хил турлари учрайди. Турли хилдаги маъданлар ва тошларнинг кўпчилиги металлургия ва бинокорликнинг ривожланшпига сабаб булган. Тоғлар орасидаги кичик-кичик текисликлар тупроги унумдор бўлиб, деҳқончилик ва боғдорчилик учун жуда қулайдир.

Археолог ва антрополог олимларнинг берган маълумотларига қараганда, Болқон ярим ороли ва Юнонистонда жуда қадим замонлардан, хусусан қадимги тош асридан бошлаб одамлар яшаб келадилар. Пеласг, ионий, эолий ва ахейя қабилалари унинг энг кадимти аҳолиси бўлган. Аммо Юнонистоннинг шимолида дорий қабилалари хам яшар еди. Милоддан аввалги XII асрдан бошлаб, урушкок дорийлар дастлаб Урта Юнонистонга, сўнг Жанубий Юнонистонга бостириб кириб, у ерларни истило килганлар. Дорийлар боскини натижасида кўпгина шахар ва кишлоклар вайрон булган, махаллий ахоли турли томонларга кучиб кетган, маданият тушкунликка учраган. Лекин аста-секин дорийлар махаллий ахоли билан аралашиб, уларнинг маданиятини кабул килганлар. Эгей денгизининг шаркий сохиллари ва ороллари да эронийлар ва кичик осиёликлар хам яшаганлар.

Қадимги Юнонистон тарихи беш даврга булиб урганилади. Булар куйидагилар:

I. Эгей ёки Крит-Микена даври булиб, милоддан аввалги III-II минг йилликларни уз ичига олади. Бу даврда уруғчилик тузуми бузилиб, айрим худудларда дастлабки синфий жамиятлар ва давлатлар юзага келган, дорийларнинг кўчиб келиши натижасида тамом булган;

II. Милоддан аввалги XI-IX асрлардаги Юнонистон дорийлар истилосидан кейин ибтидоий муносабатларнинг вактинчалик кайтарилиши ва антик кулчилик шаклида синфий муносабатларнинг умумюнон ривожланиши даври;

III. Архаик давр (милоддан аввалги VIII-VI) антик кулдорлик жамиятларни баркарор булиш вакти;

IV. Классик давр (милоддан аввалги V-IV асрлар) антик полисларда кулдорлик муносабатларнинг энг юкори даражада ривож топиши;

V. Эллизм даври (милоддан аввалги IV асрнинг иккинчи ярми-милоддан аввалги I асрнинг 30 йиллари), бу даврда Эрон давлати юнон-македонлар истилосидан кулаганидан сунг, Шаркда хам антик кулчиликнинг таркалиши содир булди. Эллизм даври дунёнинг ғарбий кисмини Рим

томонидан, шаркий кисмини (Фротга кадар) Парфия томонидан забт етиши билан тугаган.

Мил.авв. III-II минг йилликларда Эгей денгизидаги Крит, Лесбос ороллари да ва Пелопонес ярим оролининг шимолидаги Микен ҳудудларида илк синфий жамият ва давлатлар ташкил топган. Мил.авв. III минг йиллик охирида Кнос, Малия, Фест каби йирик аҳоли манзилгоҳлари мавжуд эди. Мил.авв. II минг йиллар атрофида Кносда сарой қурилиб саройнинг пастки қаватларида юқорига қараб қудуқлар ёрдамида ёритилган. Деворлар сувалиб одам, ҳайвонот, ўсимлик суратлари тасвирланган. Бино остида ортиқча сувни ташқарига чиқариб турадиган сопол қувурлар мавжуд бўлган. Деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ривож топган. Айниқса, Миср билан мис орқали савдодан катта фойда олинган. Крит денгизчилари манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Сицилиягача сузиб борганлар. Шунингдек, Кичик Осиё, Апенин ярим ороли ҳудудлари билан ҳам савдо алоқаларини олиб борилган. Крит, Микен маданиятида ўзига хос ёзув бўлиб бу ёзув икки турга бўлинган. Ҳозирги кунгача ушбу ёзувларни ўқишга муваффақ бўлинган эмас. Тахминан мил.авв. 1750 йилдан Критда ер силкиниши бўлиб денгиздан катта сув босиб келган ва Крит вайрон бўлган. Афсоналарга кўра Кнос шоҳи Минос Критни қайта тиклаб, мил.авв. XVI-XV асрларда Ўрта ер денгизидаги энг қудратли давлатга айланади. Мил.авв. XV асрдан бошлаб, Крит Микен маданияти инқирозга учрайди. Пелопонес ярим оролидан келган ахаяликлар истилоси содир бўлади. Микен давлати ўзининг кучли денгиз флоти орқали қўшни давлатлар ва халқларга тез-тез ҳужум қилиб турган. Микена қудратини унинг акрополи дарвозасидаги шерлар тасвири, акропол биноси кўрсатиб туради. Мил.авв. XIII-XII асрларда Болқон ярим оролининг шимолидан Дорий қабилалари бостириб киради.

Дорийларнинг истилоси юнон қабилаларининг енг катта кучли харакати еди. Истилодан кейин юнон қабилаларининг жойлашувида катта узгаришлар содир булади. Шимолий Юнонистон ва Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбий сохилларида эолийлар ўрнашиб олган эдилар. Ўрта

Юнонистоннинг шаркий кисмини, Эгей денгизидаги ороллaрнинг аксарияти ва Кичик Осиё гарбий сохилининг ўрталарини ионийлар эгаллаганлар. Пелопоннес, Крит, Эгей денгизининг жанубидаги ороллар ва Кичик Осиё - ғарбий сохилининг жанубий кисмини эса дорийлар ишгол килганлар. Пелопоннеснинг шимолий ва марказий кисмида кадимги ахейяликлар яшаб колган эдилар. Аммо дорийлар истилоси даврида ва ундан сўнг ахейяликларнинг анчагина кисми Кипрга бориб урнашганлар.

Юнонистон ахолиси уруғ, қабила ва қабилалар иттифокидан ташкил топган, хар кайси водий ва оролда алохида қабила яшар эди. Ер бутун қабила ва уруғга қарарди. Хар кайси оила ўзи учун ажратилган ерда ишлар, боғдорчилик, дехкончилик билан машғул бўлган. Уруғдошлар ҳосил йиғиб олингач, чорва молларини умумий яйловда боқишарди. Уруш вактларида уруғдошлар бир-бирларига ёрдам берардилар. Юнонларда хун олиш кучли бўлиб, ўлдирилган уруғдошлари учун бутун уруғ қасос оларди. Муҳим масалаларни ҳал килиш учун бутун қабиланинг эркаклари томонидан сайланган уруғ оқсоқоллари халқ йиғинига тўпланганлар. Уруғ доирасидаги ишларга уруғ аъзолари томонидан сайланган уруғ оқсоқоллари раҳбарлик қилган. Қабила ишларига хам уруғлардан сайланган нуфузли қабила бошлиқлари ва ҳарбийлар бошчилик қилган.

Ўша вактларда Юнонистондаги уруғ ва қабилалар орасида табақаланиш кучайиб, баъзи уруғдошлар камбагаллашиб, бошкалари эса бойиб кетган. Бу дехкончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши натижасида содир бўлган эди. Айни пайтда урушда ғолиб чиққан уруғ ва қабила аъзоларининг оқсоқоллари, ҳарбий бошлиқлар ўлжаларнинг катта кисмини олиб, бойиб кетар эдилар.

Юнонлар хаётида деҳқончилик муҳим ўрин тутган. Дехконлар кўпрок арпа, зиғир, қисман бугдой экканлар. Боғдорчилик хам ривожланган бўлиб, зайтун дарахтини экиш ва парваришлаш алоҳида аҳамиятга эга бўлган, чунки унинг мевасидан зайтун мойи олинган. Узумчилик ҳам яхши ривож топган эди. Юнонлар узумдан майнинг бир қатор турлари, мусалласлар

тайёрлаганлар. Юнонистонда темир ва темирдан ясалган куроллар мил.авв. XII-VI асрларда пайдо бўлган. Троя уруши даврларида уларнинг ҳарбий қуроллари, ҳимоя зирҳлари жездан бўлган эди. У вактда темир нодир маъдан деб хисоблашиб, спорт мусобақаларида ғолиб чиққанларга мукофот сифатида берилган. Милоддан аввалги XI асрдан бошлаб, Юнонистонда темирдан ясалган куролларнинг кенг тарқалгани муносабати билан ерни ишлаш анча енгиллашади. Экин майдонлари кенгайиб, ҳосилдорлик ҳам ошади.

Дорийлар истлоси даврида Юнонистон қайтадан ибтидоий жамоа тузуми гирдобига ташланган эди. Аммо, бу жараён узоқ вақт давом этмади. Деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши оқибатида хўжалик анча тараққий эта бошлади. Аҳоли орасида мулкий тенгсизлик ва табакаланиш кучайди. Қабила бошлиқлари, уруғ оқсоқоллари ва харбийлар сой ва дарё бўйларидаги унумдор ерлардан катта-катта томарқалар ажратиб ола бошладилар. Уларнинг ўз устахоналари ҳам бўлган. Улар ўз хўжаликларида ўзлари билан бир қаторда экин майдонлари ва устахоналарида ишлаш учун одам ёллар эдилар. Булар мардикорлар бўлиб, мехнатлари эвазига озиқ-овқат ва кийим-бош оларди. Шу билан бирга уларда жуда кўп чорва моллари ҳам бўлган. Қабила бошликлари, уруғ оқсоқоллари, харбийлар ва бошка ишбилармон кишилар аста-секин бойиб, юнон жамиятининг нуфузли табақаларига, яъни аслзодаларга айлана бошлаганлар. Аҳолининг катта қисми ўрта ҳол турмуш кечирарди. Одамлар орасида камбағаллар ҳам бўлган, Шу тариқа Юнонистонда табақаланиш кучайиб борган. Ғолибона урушлар ҳам қабила бошлиқларининг бойиб кетишига сабаб бўлган. Улар урушда асир тушган кишилар ва бошқа ўлжаларнинг кўп кисмини ўзларига олганлар. Асирлар қулларга айлантирилиб, томарқаларда, устахоналарда ва хўжаликларда ишлатилиб, кемаларда эшкакчилик килганлар. Мардикор ва қулларнинг хизмати эвазига аслзода ва ҳарбий бошлиқлар ортикча бойлик, чорва, маъдандан ясалган

буюмларга, кимматбахо матоларга, озиқ-овқат ва кийим-кечакка эга бўлганлар. Шу тарика ахоли орасида табақаланиш кучайиб борган.

Юнон Эрон урушларида етакчилик қилиб, бутун мамлакат шаҳар-давлатларини босқинчиларга қарши курашга отлантирган, ҳамда ғалабаларга салмоқли ҳисса қўшган Афина давлати катта обрў-эътиборга сазовор бўлди. Урушдан сўнг бутун Ўрта ер денгизи ҳавзасидаги энг кучли давлатга айланди. Юнон шаҳар давлатларининг Афина бошчилигидаги иттифоқ Каллий сулҳидан кейин ҳам сақланиб олади. Бу иттифоқнинг аъзолари 200 дан ошган эди. Иттифоқнинг умумий ҳарбий флоти ва қўшини янада кучайтирилади. Унинг пул хазинаси ҳам бойиб боради. Афина ҳарбийлари иттифоқ флоти ва қўшинига қўмондонлик қиладилар. Афиналиклар иттифоқ хазинасини Делосдан шаҳарларига кўчириб, унга хўжайинлик қила бошлайдилар. Хазинага тўланадиган аъзолик бадали миқдорини ҳам афиналикларнинг ўзлари белгилайдиган бўладилар. Афина бутун Эгей денгизида ҳукмронликни ўз қўлига олади. Шунинг учун афиналикларни “Денгиз эгалари” деб аташадиган бўладилар. Шу даврда Афина ўз қудратининг энг юқори чўққисига кўтарилган.

Милоддан аввалги V-IV асрларда Юнонистон полисларида деҳқонлар узумчилик билан шуғулланиб, зайтун, пиёз, саримсоқ, мева, сабзавот ҳам экканлар. Юнонистонда буғдой, арпа ва бошқа донли экинлари кам экилган. Юнонлар Лакония, Мессения, Беотия ва Фессаслия каби суғориладиган ерларда буғдой, арпа ва сули экканлар. Бу жойлар Юнонистонни ғалла билан таъминлай олмас эди. Шунинг учун ғалла Сицилия ва Шимолий Қора денгиз бўйларидан келтирилган. Деҳқонлар ғаллакорликда омоч, токларга ишлов беришда мотига, ток қайчи ва дарахтларнинг тагини юмшатишда белкуракдан фойдаланганлар. Юнонистонда милоддан аввалги V асрдан бошлаб узумдан мусаллас, зайтундан мой олиш анча ривож топган эди. Чунки, узум ва зайтун қишлоқ хўжалигидаги асосий махсулотлар эди. Узум мусалласи ва зайтун мойи Юнонистондан ташқарида ҳам юқори баҳоланган.

Милоддан аввалги V-IV асрларда бутун Юнонистонда ҳунармандчилик ривожланади. Афина, Коринф, Мегара ва бошқа шаҳарларда тўқимачилик, заргарлик, кулолчилик, тикувчилик, қуролсозлик ва меъморчилик тараққий этади. Ҳар хил ҳунармандчилик устахоналари ва ишхоналар эргастриялар деб аталган. Уларда 20-30 киши ишлаган ва асосий қисмини ёлланма ишчилар ҳамда қуллар ташкил этган эди.

Юнонистонда ҳунармандчиликнинг ривожланиши ички ва ташқи савдонинг равнақ топишига олиб келган. Ўлкаларга яқин шаҳарлар, хусусан Афина савдо-сотиқнинг муҳим марказига айланган. Афинадан 5-6 км масофада жойлашган Пирей Аттиканинг асосий савдо-сотиқ порти ҳисобланган. Бу портда мол сақланадиган омборхоналар, кема қурадиган ва таъмирлайдиган устахона(верф)лар бор эди. Портга ўзга мамлакатларнинг савдо кемалари тез-тез келиб турган. Афиналикларнинг денгизда ҳукмронлик қилишлари туфайли уларнинг савдо-сотиқ ишлари ҳам тез ривожланиб кетган. Афинанинг савдо кемалари ҳарбий флот ҳимоясида Ўрта ер ва Қора денгизларда эркин сузиб юрар эди. Юнонистон савдогарлари Ўрта ер денгизи ҳавзасидаги Сицилия, Италия, Миср, Кичик Осиё, Финикия, Фракия, Спарта мамлакатлари Қора ва Мармар денгизлари соҳилидаги шаҳарлар билан савдо-сотиқ ишларини олиб борганлар. Юнонистонга асосан ғалла, асал, мум, мўйна ва бошқа маҳсулотлар, шунингдек, қуллар ҳам келтириб турилган. Бу ердан четга, кулолчилик буюмлари, зайтун мойи, хар хил матолар, қуроллар, тайёр кийимлар чиқарилган. Юнонистоннинг ички ва ташқи бозорлар билан бўлган савдоси қуруқлик ва денгиз йўллари орқали амалга оширилган.

Юнонистон-Эрон уруши қулчилик муносабатларининг кучайишини тезлаштиради. Юнонлар урушда асир тушган жангчиларнигина эмас, балки бошқа мамлакатларда қўлга олинган аёллар ва болаларни ҳам чўри ва қулларга айлантирганлар. Кичик Осиё соҳилларига қилинган ҳужумлардан бирида афиналиклар 20 мингдан ортиқ кишини асир олганлар ва уларни қул қилиб бозорларда сотганлар. Фракия, Кичик Осиё ва Қора денгиз

соҳилларида яшаган маҳаллий қабилалар ўз қўшниларига ҳужум қилиб, асирга тушганларни юнонларга қул қилиб сотар эдилар. Юнонистондаги қулларнинг кўпчилиги ўзга юртлардан бўлиб, улар орасида кам миқдорда юнон қуллари бўлган. Барча ороллар ва шаҳарларда қул бозорлари бор эди. Уларнинг энг каттаси Хиос оролида бўлган. Қул бозорларида ижтимоий қарам бўлган аёллар, эркаклар ва ёш болалар сотилган ва сотиб олинган. Уларнинг кўкракларига тахтачалар осиб қўйилиб, унга қулнинг қаерлик эканлиги, ёши ва касб-кори ёзиб қўйилган. Харидорлар қулларни ҳар томонлама кўриб, синаб олганлар.

Юнонистоннинг тош ва маъданларини қазиб чиқарадиган шунингдек, ҳунармандчилик ривож топган вилоятларида қуллар жуда кўп эди. Чунки, маъдан ва мармартош конларида фақат қуллар ишлаганлар. Ҳатто энг камбағал эркин юнонлар бундай жойларда ишламас эдилар. Савдо ва ҳарбий кемаларнинг эшкакчилари қуллар бўлганлар. Қуллар кулолчилик устахоналарида сув ва ўтин ташир, лой қорар, кулолчилик чархларини айлантирар эдилар. Кулолчилик буюмларини ясаш ва уларга нақш солиш, безаш ишларини эркин кишилар бажарганлар. Гарчи, кичик ерли дехконлар ерларида ўзлари ишласаларда, катта-катта ерлари бўлган дехконлар қул меҳнатидан фойдаланганлар. Қуллар ёрғучокларда ишлаб, арпа-буғдойни янчиб ун қилар, узум ва зайтун меваларини оёклари билан босиб, сувини чикарганлар. Улар кишлок хўжалик масулотлари тўлдирилган катта-кичик саватларни бозорларга олиб борганлар. Юнонлар куллардан уй хизматкорлари сифатида хам фойдаланганлар. Ўзларига тўк кишилар ва бойларнинг уйларида 3-4 дан 50 тагача куллар ва чўрилар хизмат килган.

Кадимги Юнонистонда қулларга барча инсоний ҳуқуқлардан маҳрум бўлган мавжудот деб қаралган. Қуллар ўз мехнатининг самараларидан кўп манфаатдор эмасдилар. Шунинг учун қулни қўрқитиш ва жазолаш йўли билан мехнат қилишга мажбур қилиш мумкин эди. "Одиссея" достонида қуллар ҳақида шундай дейилган: “Қул ишёкмас бўлади: хўжайин қаттиқ

туриб уни ишлашга мажбур этмаса, унинг ўз хоҳиши билан ишга қўл ургиси келмайди...”.

Милоддан аввалги V аср ўрталарида юз берган каттик зилзила натижасида Спарта шаҳри вайрон бўлган. Қуллик гирдобига ташланган махаллий ахоли-илотлар қулдорларга қарши курашга отланганлар. Улар Спартага ёпирилиб, хужум бошлаганлар. Спарталиклар билан илотлар хужумларини қайтара олган бўлсалар-да, аммо қўзғолонни ўз кучлари билан бостира олмаганлар. Улар бошқа шахар давлатларнинг қулдорларидан ёрдам сўрашга мажбур бўлганлар. Баъзи шахар-давлатлар спарталикларга ёрдам берганлар. Аммо, шунга қарамай, илотларнинг ҳужумини синдириш мумкин бўлмаган. Бу кураш натижасида, илотларнинг бир кисми спарталиклар зулмидан халос бўлиб, озодликка эришганлар ва Спартадан чиқиб кетганлар.

Кадимги ва классик замонларда табиат ва инсонлар фаолияти устидан олиб борилган кузатишларнинг натижаларини умумлаштириш натижасида фалсафий карашлар равнак топиб борган. Қадимги Юнонистонда фаннинг турли сохалари бўйича машхур олимлар етишиб чиққан. Юнон олимлари кадимги Миср, Бобил ва Кичик Осиё халқларининг билимларидан кўп баҳраманд бўлганлар. Қадимги Шарк фани юнон дунёсида илм-фаннинг янада ривожланишига баракали таъсир этган. Милоддан аввалги VII-VI асрлардан бошлаб Юнонистонда маданият ва фан янада ривожланиб кетади. Ўша даврда Юнонистонда Геродот, Демокрит, Протагор, Гиппократ, Сурот, Афлотун, Аристотел каби улуғ олимлар яшаб ижод клганлар.

Милоддан аввалги VI асрда Кичик Осиёнинг ғарбий сохилидаги Иония вилояти ва ундаги Милет шаҳри илм-фан тараққиётининг марказига айланган. Иония олимлари Миср ва Бобил олимларининг илмий билимларидан яхши хабардор бўлиб, ўша билимларни янада ривожлантирганлар. Улар табиат ва жамият ходисаларини кузатиб, бу ҳодисаларнинг сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилганлар.

Периклнинг дўсти Анаксагор материянинг тузилиши билан қизиққан ва унинг келиб чиқишига асос “Оламий алқ” деб ҳисоблаган. Милоддан

аввалги 460-370 йилларда яшаган Абдералик Демокрит эса бутун коинот, нарсалар ҳам энг майда зарралар-атомлардан иборат деган машхур таълимотни яратди. (“атом”-юнончада “бўлинмас” демакдир). Унинг фикрича, ҳаракат-материянинг азалий хусусиятидир.

Машҳур юнон олимларидан яна бири табиб Гиппократдир. У Миср, Кичик Осиё, Ливия ва қадимги скифлар мамлакатига сафар қилган. Гиппократ ўша ердаги одамларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари билан танишган. Гиппократ тиббиёт билими асосларини отаси Гераклитдан ўрганган. У машҳур табиб бўлиб, тиббиётнинг барча масалалари билан шуғулланган. Гиппократ машҳур табиб бўлиши билан бирга замонасининг улуғ файласуфи-донишманд ҳам бўлган. У одамларга мехрибон, камтар одам эди. У ўз шогирдлари билан бирга “Гиппократ тўплами” номли тиббий асар ёзиб қолдирган. У 72 та китоб ва мақолалардан иборатдир. Гиппократ милоддан аввалги 375 йили 85 ёшида вафот этган.

Атоқли юнон файласуф донишмандларидан бири Суқрот бўлиб, у милоддан аввалги 441 йили Афинада туғилган. У ўз умри давомида бирорта ҳам китоб ёзмаган. Суқрот мактабларда дарс бермаган, маърузалар ўқимаган, балки одам гавжум бўлган жойларда ўз шогирдларини ҳақиқатни билишга ундаган. Суқрот ҳақиқатни билиш мумкин эмас, деб ўйловчиларга қарама-қарши, уни баҳс-мунозара орқали билиш мумкин деб ҳисобларди. Ўз қарашларида одамларни тенглаштиришга қарши чиқиб, уларни ҳақиқатни билганлар ва билмаганларга ажратади. Унинг бу фикрлари Афина қулдорлик демократия тузумининг душмани сифатида айбланиб, милоддан аввалги 399 йилда судга берилган. Суд уни ўлим жазосига ҳукм қилган. Суд ҳукмига мувофик, у гиёҳдан тайёрланган бир пиёла заҳарни ичиб ўлган.

Юнонистоннинг улуғ олимларидан бири Аристотел эди. У Македония подшолари саройида яшаган табибнинг ўғли бўлиб, милоддан аввалги 384-322 йилларда яшаган. Шарқ дунёсида уни “Биринчи муаллим” деб баҳолаганлар, чунки у ғоят кенг билимга эга бўлган. Илмий билимларни алоҳида соҳаларга бўлиб чиққан ва мустакил фанларга бирлаштирган. У

фанларни туркумларга бўлиб, уларнинг ҳар бирини ботаника, физика, сиёсат ва тарих каби номлар билан атаган. Аристотел ўз замонасидаги олимлар билан бирга ер шар шаклида бўлиб, у бутун коинотнинг марказидир, куёш ва юлдузлар ер атрофида айланади деб ҳисоблаган. Аристотел Македония подшоси Искандарнинг устози ҳам эди. У ўз даври ва кейинги даврларнинг ҳам энг машхур олимларидан бири бўлиб олган.

Қадимги юнон адабиётининг пайдо бўлиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. Юнонлар ажойиб афсона, ривоят, шеър, достон, трагедия ва комедиялар яратганлар. Юнон бахшилари эса, қадимги афсона ва ривоятларни оғзаки тарзда авлоддан-авлодга етказганлар. “Прометей”, “Геракл”, “Дедал ва Икар”, “Аргонавтлар”, “Одиссея” ва “Илиада” каби афсона ва достонлар юнон адабиётининг нодир намуналаридир.

Юнон адабиётининг машҳур асарлари қаторига “Илиада” ва “Одиссея” достонларини киритиш мумкин. Ривоятларга кўра, бу асарларнинг муаллифи милоддан аввалги VIII асрда яшаган кўзи ожиз бахши Гомер бўлган. Достонларда юнонларнинг Кичик Осиёдаги Троя шаҳрига қилган юришлари, қаҳрамонларнинг курашлари ва бошларидан ўтказган саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Олимлар узоқ вақтгача Гомер достонларидаги воқеалар ўйлаб чиқарилган афсоналар деб фараз қилганлар. Улар Троя шаҳри ҳам бўлмаган деб ҳисоблардилар. Аммо, археолог олимлар Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбидаги ерларда қазиш ишларини олиб борар эканлар, у ердан ёнғиндан куйиб кул бўлган шаҳар харобаларини топганлар. Бу юнонлар ўн йилдан ортиқ урурш олиб борган Троя шаҳрининг қолдиқлари эканлиги аниқланган. Олимлар Троя харобаларидан уй-жойлар, мудофаа деворлари, сопол буюмларининг парчалари, яширириб қўйилган нарсалар ва одам суякларининг қолдиларини топганлар. Бу “Илиада” ва “Одиссея” достонларида тасвирланган Троя шарҳи эди.

Юнонистон тарихини ўрганишда юнон афсоналари, хусусан Гомер достонлари жуда катта аҳамиятга эга. Шу маънода мил.авв. XI-IX асрлар

Гомер даври деб бекорга айтилмаган. Достонлар шеърий усулда ёзилган бўлиб, тилининг бойлиги ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Шундай қилиб, Гомер достонлари буюк адабий асаргина бўлиб, қолмай, ажойиб тарихий китоб ҳамдир.

Юнонистонда адабиёт театр билан боғлиқ суратда ривожланган. Муаллифлар томонидан яратилган ҳар бир адабий асар театр саҳнаси орқали ўз ўқувчиларига етиб борган. Театр аслида юнонча сўз бўлиб, “томошалар жойи” деган маънони билдиради. Қадимги юнон театри ҳам санъатининг бир тури бўлиб, милоддан аввалги VI асрларда пайдо бўлган. Театр юнон маданиятининг энг ажойиб ҳодисалардан биридир. Юнон театри қишлоқ хўжалиги ҳомийси бўлган худо Дионис шарафига ўтказиладиган байрамлар вақтида ижро этиладиган ҳар хил қўшиқлари ва ўйинлари асосида вужудга келган. Дионис байрамлари, токлар барг чиқарган баҳорги кўкламда бошланган ва бу баҳорги Дионис деб аталган. Шунингдек, узум пишган кузда-кузги Дионис байрамлари ўтказилган. Кўкламчи Дионис бизнинг Наврўз, кузги Диониси эса Мержон байрамларимизга тўғри келади. Байрам вақтида одамлар Дионис ҳақидаги афсоналарни ашула қилиб айтиб, афсоналардан олинган манбаларни у ёки бу қиёфага кириб ижро этганлар. Намойиш иштирокчилари қизиқ-қизиқ гаплар айтиб, одамларни кулдирар, айрим одамларни масхара қилиб кўрсатишар эдилар.

Томошани кўпроқ одамлар кўра олишлари учун тепалик пастида тайёрланган супада кўрсатилган. Афина ва Юнонистоннинг бошқа шаҳарларидаги акропол-қалъа тепалиги пастида томошалар кўрсатилган. Томошабинлар тепалик ён бағрида ўтирганлар. Актёрлар пастдаги чодир ичида кийиниб, унинг ёнида томошалар кўрсатганлар. Бу жой саҳна бўлган. Кейинчалик чодир ўрнига кичикроқ бино қурилиб, томоша кўрсатиш пайтида унга декорация-ҳар хил безаклар осиб цўйилган. Унинг олдида томоша кўрсатиладиган жой ҳам қурилган. Бу ўриндиқлар аввал ёғочдан, кейин эса тошдан ясалган. Шу тариқа юнон театрлари вужудга келган.

Кейинчалик қурилган юнон театрларига 17-25 минг томошабин жойлашиб, томоша кўрган.

Қадимги юнон ривоятлари ва афсоналари театр учун жуда бой маълумот берган. Ана шу афсона ва ривоятлар асосида қадимги юнон адиблари ажойиб трагедиялар яратганлар. ҳозир трагедия дейилганда охири фожеа билан тугайдиган песа тушунилади. Аммо юнончада бу сўз “эчкилар қўшиғи” деган маънони беради. Трагедияда қатнашувчилар афсоналардаги қаҳрамонлар бўлиб, асарда улар ўртасидаги кураш, уларнинг кўрсатган қарамонликлари, азоб-уқубатлари ва фожеали ўлимлари тасвирланади.

Милоддан аввалги VI-IV асрларда Юнонистонда Эсхил, Софокл, Эврипид каби жуда машур шоирлар яшаб ижод этганлар. Уларнинг ҳар бири ўлмас трагедиялар ёзиб қолдирганлар. Улардан энг машури Эсхил бўлиб, у милоддан аввалги 525-456 йиллар орасида яшаган. У 90 дан ортиқ трагедия ёзган. Унинг энг машҳур трагедиялари “Занжирбанд Прометей” ва “Форслар” дир. Эсхилни “Трагедия отаси” деб атаганлар. Унинг “Занжирбанд Прометей” трагедияси Прометейни инсонларга ёрдам берганлиги учун маъбудлар томонидан жазоланиши тасвирлангани билан бошқа асарларидан ажралиб туради.

Яна бир улуғ трагедия шоирларидан бири афиналик Софокл бўлиб, у милоддан аввалги 496-406 йилларда яшаб ижод этган. Софокл ҳам Эсхил каби 120 дан кўпроқ трагедия ёзган. Аммо, улардан еттитасигина бизгача етиб келган. Улар орасида энг машҳури “Шоҳ Эдип” ва “Антигона” трагедияларидир. “Шоҳ Эдип” трагедиясида шоҳ Эдипнинг ўз отасини ўлдириб, ўз онасига уйланишдек оғир жинояти тасвирланган. Софоклнинг “Антигона” трагедияси ҳам Юнонистонда шурат озонган. Бу асар илк бор Афина театрида намойиш этилган. Асарда Агамемнон юнонлар қўшинини Трояга қарши бошлаб бориш учун ўз қизини қурбонлик қилгани билан боғлиқ воқейликлар келтирилган.

Қадимги юнон театрларида ҳазил, кулги, мутойиба руҳида ёзилган песалар ҳам қўйилган. Комедия сўзининг маъноси “Хушчақчақ деҳонларнинг

қўшиқлари” демакдир. Қадимги юнон комедиясининг йирик намоёндаси Аристофан бўлиб, у милоддан аввалги 450-388 йилларда яшаб ижод этган. У “Тинчлик”, “Аёллар халқ йиғинида” ва “Суворийлар” деган машҳур комедиялар ёзиб, ўз давридаги жуда кўп воқеаларни тасвирлайди. Аристофан ўз комедияларида Пелопоннес урушидан азоб чеккан қишлоқ аолисининг машаққатли турмушини ҳам акс эттирган. Унинг комедияларда худолар ва ўша замон одамлари орасидаги кўп иллатлар фош этилган. Аристофан комедиялари ўзининг ўткир ҳажв этиши ва захархандаликлари билан ажралиб туради.

Қадимги юнонларда меъморчилик, ҳайкалтарошлик ва рассомчиликнинг келиб чииши Крит-Микен даврига бориб тақалади. Санъатнинг бу турлари аста-секин ривожлана бориб, милоддан аввалги V асрда ўзининг юқори поғонасига кўтарилади.

Меъморчилик юнон маданиятининг таркибий қисми бўлган. Юнонлар ибодатхона, театр, сарой ва мажлис биноларига алоҳида эътибор берганлар. Дастлаб бу бинолар ёғочдан оддий дорий услубида қурилган. Иморатнинг устунлари тагкурсига эмас, балки ерга ўрнатилган. Кейинчалик биноларга тошдан, хусусан мармар тошлардан қилинган устунлар ишлатилган. Бундай устунлар кучли эркак кишининг йўғон гавдасига қиёсланган. Баъзи биноларнинг устунлари нозик, хушбичим бўлиб, юқори қисми қўчқорнинг гажак, қайрилма шохларига ўхшаган. Уларга нафис нашлар берилган. Бундай устунлар иония услубидаги устунлар дейилган. Уларни хушбичим аёл гавдасига қиёслаганлар.

Юнонлар ибодатхона, агора, гимназия, театр ва бошқа жамоат биноларига ҳам алоҳида эътибор берганлар. Ибодатхоналарда давлат бойлиги-хазинаси сақланиб, шаҳар аҳолисининг байрам тантаналари, йиғилишлари шу ерда ўтказилган. Афинадаги Парфенон, Зевс ибодатхоналари, Афина акрополи ва бошқа бинолар жаҳон меъморчилигининг энг ноёб ёдгорликларидан ҳисобланади.

Санъат турларидан бири бўлган ҳайкалтарошлик ҳам милоддан аввалги V-IV асрларда равнақ топди. Ҳайкаллар дастлаб ёочдан, кейин эса жез ва мармар тошдан ясалган. Юнон усталари Зевс, Аид, Афина, Апполон, Дионис, Артемида, Гермес, Гефест каби худо ва маъбудаларнинг айкалларини, Гомер, Геродот, Солон, Фемистокл, Перикл ва Демокрит каби тарихий шахсларнинг бюстларини ҳам жозибали қилиб ишлаганлар. Қадимги Юнонистонда милоддан аввалги V асрларда Мирон, Поликлет ва Фидий каби машур айкалтарошлар яшаб ижод этганлар. Мироннинг “Диск отаётган йигит”, “Афина билан Марсий” деган ҳайкаллари жонли ҳаракатли ҳолатда ишланган.

Аргослик Поликлетнинг “Найзабардор” ва “Диодумен” каби ҳайкаллари ам машҳурдир. Меъмор ва ҳайкалтарош Фидий ўз замонасининг машҳур устаси эди. Унинг Парфенондаги олтин, ёоч ва фил суякларидан ишланган 12,5 метрлик маъбуда-Афинанинг тик турган ҳолатдаги ҳайкали жуда машҳурдир. Фидий юнон худоси Зевснинг Олимпияда тахтида ўтирган вазиятдаги ҳайкалини ишлаган. Айни пайтда Фидий асарлари билан Парфенон ибодатхонаси безатилган. Ҳайкалтарош Праксител эса маъбудлар ва маъбудаларни йигит ва ёш қиз-жувонлар қиёфасида тасвир этган. Унинг Дионис билан ўйнаб турган Гермес асари диққатга сазовордир.

Рассомчилик санъати ҳам Юнонистонда жуда эрта вужудга келган. Бунга Крит-Микен даврига мансуб бўлган одам, ҳайвон ва турли безакларнинг расмлари мисол бўла олади. Қадимги юнонлар ҳам нарса ва ҳодисалардан завқланадиган кишилар эди. Улар хилма-хил кулолчилик буюмлари, кўркам, нафис ва бежирим кўзачалар ва вазалар ясашда тенги йўқ усталар эдилар.

Милоддан аввалги VII-VI асарларда юнонлар қизғиш ранг сопол устига қора лак билан турли безаклар чизилган идишлар ишлаб чиқарганлар. Булар қора гулли кўза ва вазалар бўлиб, улар Юнонистон ва ундан ташқарида ҳам машур бўлган.

Аммо милоддан аввалги V асрга келиб кўза ва вазалар қора рангга бўялган. Безак ва шакллар учун сополнинг табиий қизил ранги сақланиб қолинган. Бундай ваза ва кўзалар қизил гулли кўзалар деб ном олган.

Дин ижтимоий онг шаклларидан бири бўлиб, эътиқод, ишонч деган маъноларни билдиради. Унинг келиб чииши кишиликнинг узоқ ўтмишига бориб тақалади. Дастлаб юнонларда ибтидоий дин шакллари-тотемизм, анимизм ва фетишизм кучли бўлган. Ибтидоий жамоадан табақавий жамиятга ўтиш даврида юнонларнинг диний тасаввурлари ўзгара борган. Юнон дунёсида ҳар бир нарса, ҳодиса ва касб-корнинг ўз худо-ҳомийлари, яъни маъбуд ва маъбудалари бор деб ўйлаганлар. Бу кўп худоликнинг кўринишларидан бири эди.

Афсоналарда жуда кўп юнон худоларининг номлари тилга олинган. Юнонларнинг энг машур худолари Зевс, Посейдан, Аид, Апполон, Артемида, Афина, Гермес, Гефест, Дионис, Афродита ва бошқалардир. Юнонлар ҳар бир нарсанинг ўз худоси ва ҳомийлари бор, деб ҳисоблаганлар. Улар табиатнинг ҳамма ерида яшаб, уни бошқариб турар эканлар. Юнонлар ўз худоларини ўлмайдиган, кучли келишган ва жуда чиройли одамлар қиёфасида тасаввур этганлар.

Рим цивилизацияси.

Режа:

1. **Рим цивилизациясининг дастлабки даври.**
2. **Рим цивилизациясининг ривожланган даври**
3. **инқироз сабаблари, маданият ва санъат.**

Қадимги Италия Апеннин ярим ороли, Сицилия, Корсика, Сардиния ва бошқа майда ороллари ўз ичига олган мамлакатдир. Уни шимол томондан Алп тоғлари ўраб туради. Ярим оролни шарқ томондан Адриатика, Жанубдан Иония, ғарбдан Тиррен денгизлари ювиб туради. Денгиз қироларида кемалар

тўхташи учун қулай бухталар бор. Италия ҳудудида инсон хўжалик фаолияти учун қулай бўлган текислик ва унумдор ерлар кўп.

Апеннин ярим оролининг қулай географик муҳити жуда қадим замонлардаёқ ибтидоий одамларнинг диққат эътиборини ўзига тортган. Археолог олимлар Апеннин ярим оролидан қадимги тош асрига мансуб одамларнинг маконлари, меҳнат қуроллари, ғор деворларидан эса қадимги ибтидоий расмларни топганлар. Айни пайтда ярим оролдан 80-100 минг йиллар муқаддам яшаган қадимги одамларнинг бош суяги ва менат қуроллари ҳам топилган.

Милоддан аввалги III минг йилликда Италия аҳолиси мисдан, II минг йилликда жездан ва II минг йилликнинг охири-I минг йилликнинг бошидан бошлаб темир қуроллардан фойдалана бошлаган. Темир қуроллардан фойдаланиш ишлоқ хўжалигининг ривожига катта таъсир кўрсатган.

Милоддан аввалги I минг йилликда Италия ҳудудида этруск, лигур, лотин, венет, оск, ва самний (самнит) каби турли туман қабилалар яшар эдилар. Лигурлар ва этрусклар мамлакатнинг қадимги қабилаларидан бўлиб, улар Италиянинг шимоли-ғарбий томонларида яшаганлар. Мамлакатнинг шимоли-шарқий чеккасида венетлар, унинг жануби билан Сицилия оролида италий қабилалар яшаганлар. Айни пайтда ярим оролда лотин қабилалари ҳам яшаганлар. Улар яшаган жой Лация деб аталган. Лацияга ёндош Кампания текислигида окслар яшаганлар.

Қадимги ёзувлардан Этруск ёзувлари милоддан аввалги VIII-VII асрларда мансубдир. Бундай ёзувлар тўққиз мингдан ортиқ бўлиб, узоқ ватқдан бери ўқилмай келинмода. 1988 йилда Россиядаги Челябинск Унисерситети олими, филолог Туберт этруск ёзувларини ўқиб чиишда катта муваффаиятга эришди. Милоддан аввалги VI асрга мансуб илк лотин ёзуви намуналари Пренестин тепаси ва Ромул қабри жойлашган ердан топилган “Қора тош”даги ёзувлардир.

Қадимги Рим тангаларини ўрганиш эса афсонавий манзаралар, эътиқодлар, санъат, архитектура тарихини ўрганишга ёрдам беради.

Италиянинг маркази ғарбий исмида яшаган қадимги Этрусклар хўжалик соҳасида катта муваффақиятларга эришиб, дастлабки давлат тузган халқлардан бири эди. Қадимги римликлар уларни “тусклар” юнонлар “тирренлар” Этрусклар эса ўзларини “расен”лар деб номлаганлар. Милоддан аввалги VIII-VI асрларда этрусклар Падус (По) дарёсининг қуйи оқими билан Тибр дарёси оралиғидаги ерларда яшаганлар. Этрусклар кучайган вақтларда Илва, Корсика оролининг шарқий соҳилларини ва Кампаниянинг бир қисмини ҳам босиб олганлар.

Милоддан аввалги VIII асрда этрусклар шимолий ва ўрта Италиянинг катта қисмида тарқалиб яшар эдилар. Каноп дан тўқилган матодан ёзув воситаси сифатида ҳам фойдаланилган. Китоб варақалари ҳам каноп матосидан бўлган. Этрускларда мис, жез ва темир билан боғлиқ ҳунармандчилик жуда ривожланган эди. Усталар маъдандан турли меҳнат қуроллари, уй-рўзор буюмларини ясаганлар. Усталар аскарлар учун турли қурол-яроғ, дубулға, зирх, от анжомлари ва бошқа нарсалар ҳам ишлаб берганлар.

Этрусклар жамияти қулдорлик жамияти бўлган, Уларда ҳукмдорлар *лухомон*, қарам кишилар *латунлар* деб аталган. Милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарида этрусклар Финикия алфавити асосидаги ўз ёзувларини ҳам яратганлар. Олимлар жуда кўп этруск ёзув намуналарини топганлар. Лекин бу ёзув ҳали ҳам ўқиб чиқилган эмас. Ҳозир олимлар этруск ёзувларини ўқиш устида иш олиб бормодалар.

Этрускларнинг диний эътиқоди юнонларникига анча ўхшаб кетади. Улар табиат ҳодисаларига, нарсаларга ва ҳар хил худоларга эътиқод қилганлар. Уларда ибтидоий дин шакллари анча устунликка эга эди.

Рим Италиянинг энг қадимги шаҳарларидан биридир. Италиянинг марказий исмидан Тибр дарёси оқиб ўтиб, у Тиррен денгизига қуйилган. Тибр дарёсининг қуйи исми текислик бўлиб, унинг ҳар-ҳар ерида тепаликлар қад кўтариб турган. Бу текисликда лотинлар қабиласи яшар эди. Тибр денгизга қуйиладиган жойдан 25 км ичкаридаги тепаликларда милоддан

аввалги IX–V асрлардаё қатор қишқлолар бор эди. Милоддан аввалги VIII асрга келиб эса шу қишлоқлар ўрнида Рим шаҳарчаси бунёд этилган. Дарёнинг баланд қирғоғидаги Капитолий тепалигида қурилган қўрғон шаҳарнинг маркази бўлган.

Қадимги Рим афсоналарида Рим шаҳрига асос солиниши Троя урушлари билан боғланади. Афсонага кўра, Трояни юнонлар хароб қилинганларидан сўнг омон қолган трояликлар Эней бошчилигида Италия соҳилларига келиб қоладилар. Лация шоҳи Лотин Энейни дўстона кутиб олади. Эней унинг қизига уйланади. Лотин вафотидан сўнг унинг ўрнига Эней подшо бўлади. Трояликлар маҳаллий аҳоли билан қўшилиб, лотин халқини ташкил этадилар. Энейнинг ўли Асканий–Юл улғайгач, Алба-Лонгу деган шаҳарни барпо қилиб, унга подшо бўлиб олади. Анча вақт ўтгач, Энея шоҳи аждодларидан бири Нумитор ўз укаси Амулий томонидан тахтдан ағдариб ташланади. Нумиторнинг қизи Силвия билан худо Марсдан икки ўғил, Ромул ва Ремлар туғилади. Башоратга кўра жиянлари томонидан тахтдан ағдарилишини эшитган шоҳ уларни Тибр дарёсига оқизиб юборишни буюради. Аммо, чақалоқлар солинган сават дарахт шохига илиниб қолди. Уларни бир она бўри сут бериб боқади. Ака-укалар улғайиб моҳир жангчилар бўлиб етишадилар. Улар подшога қарши қўзғолон кўтариб, уни ўлдирадилар. Ака-ука шаҳар бунёд қилишга аҳд қилишади. Аммо шаҳарни қаерда қуриш керак ва унинг ҳокими ким бўлади, деган масалада улар ўртасида жанжал кўтарилади. Жанжал ватида Ромул ўз укаси Ремни ўлдириб қўяди. Ромул ўз номи билан аталган Рома шаҳрини ўзларини чўпон топиб олган жой яқинида барпо этиб, шаҳарга подшолик қилади. Римликлар йил ҳисобини ўз шаҳарларга асос солинган афсонавий йилдан, яъни милоддан аввалги 753 йилдан бошлаганлар. Кейинчалик, Римдаги Капитолий тепалигида болаларни сут бериб боққан она бўри шарифга ҳайкал ўрнатилган.

Рим ва унинг атрофида лотин, сабиян ва этруск қабилалари яшаганлар. Улар бирлашиб Рим давлатига асос солганлар. Булар Римнинг қадимги аҳолиси эди. Римнинг энг қадимги туб аолиси **патрицийлар** деб аталган.

Патрицийлар (лотинча “патер” ўзбекчада ота деган маънони билдиради) ота-боболари шаҳарга асос солганликлари билан фахрланиб юрадилар. Улар Римнинг эркин аҳолиси бўлиб, экиладиган ер яйловларга эга бўлган жамоани ташкил этганлар. Патрицийларнинг ҳар бир оиласи жамоа экин майдонидан ер олиб экин экар, жамоа яйловларида чорва молларини боқар эдилар. Рим патрицийлари далада ҳам, уйда ҳам ўзлари ишлаганлар. Улар уй ва дала ишларида қуллар менатидан ҳам фойдаланганлар.

Италиянинг боша жойлардан Римга кўчиб келган одамлар ва уларнинг авлодларини **плебейлар** деб аташганлар. Плебейлар орасида бой-бадавлат кишилар ҳам бўлган, лекин уларнинг орасида камбағаллар кўпчиликни ташкил этган.

Патристийлар Рим давлатини идора этишда фаол қатнашиб, унга плебейларни йўлатмас эди. Лекин улар ўз идора усулларини умумхалқ иши деб билганлар. Римда республика ўрнатилган бўлишига қарамай плебейлар давлат ишларига аралаштирилмаган, улар сиёсий жиҳатдан ҳуқусиз бўлиб қолаверганлар. Плебейлар патрицийлар билан тенг бўлиш ва ўз аҳволларини яхшилаш учун тинимсиз кураш олиб борганлар. Римдаги патрицийлар билан плебейлар ўртасидаги кураш подшолик давридаёқ бошланган эди. Милоддан аввалги V–IV асрларда плебейлар катта ғалабага эришганлар. Улар ҳар йили ўзларининг ҳимоячилари халқ трибунлларини сайлаш хуқуқини қўлга киритганлар. Трибунлар вето ҳуқуқига эга бўлиб, у консуллар ва сенатнинг плебейларга зид фармойиишларини тақиқлаб қўйиш ҳуқуқига эга эдилар. Трибуннинг эшиги плебейлар учун ҳар доим очиқ бўлиб, улар барча масалаларда трибунга мурожаат қилардилар ва улардан ҳимоя топардилар. Трибунлар тез орада плебейларнинг йўлбошчиларига айланиб, уларнинг манфаатини кўзлаб ҳормай–толмай кураш олиб борганлар. Плебейлар ўз

йўлбошилари трибунлар раҳбарлигида амалдаги ҳуқуқларқни ёзиб қўйилишига муваффақ бўлганлар.

Милоддан аввалги 451 йилда 10 патрицийдан иборат ҳайъат тузилиб, улар қонунлар мажмуасини тузишлари керак бўлган. Аммо, ҳайъат бир йилда бу ишни охирига етказа олмаган. Милоддан аввалги 445 йилда эса 5 та плебей ва 5 та патрицийдан иборат янги ҳайъат сайланган. Улар Римдаги ҳуқуқлар мажмуасини тўплаб тартибга солганлар.

Милоддан аввалги 449 йили 12 та мис лавҳага ўйиб ёзилган қонунлар форумга қўйилган ва қабул қилинган. 12 мис лавҳадаги қонунларининг қабул қилиниши плебейларнинг катта ғалабаси эди. Қонунга кўра, ер ва мол-мулк хусусий ҳисобланиб, уни меросхўрга васият қилиб қолдириш мумкин бўлган. Милоддан аввалги 326 йилда плебейлар янги қонун қабул илганлар. Қонунга кўра “қарз учун қарздорнинг тан-жони эмас, мол-мулки жавобгар бўлиши керак”,- дейилган. Қарз учун Рим фуқаросини қул қилиб сотиш қонунда ман қилинган. Айни пайтда плебейлар консуллик лавозимларни ва боша мансабларни эгаллаш ҳамда жамоа экин майдонида ер олиш ҳуқуқига ҳам эришганлар. Милоддан аввалги III аср бошларида плебейлар Римнинг тўла ҳуқуқли фуқаролари бўлиб олганлар.

Қадимги йилномачиларнинг берган маълумотларига қараганда, милоддан аввалги VI аср охирларида Римни подшо бошқарган экан. Аммо, подшо римликларига ортича жабр-зулм ўтказиб, уларнинг нафратига дучор бўлган. Милоддан аввалги 510-509 йилларда Римнинг маҳаллий аҳолиси қўзғолон кўтариб, ўз подшоларини тахтдан ағдариб, уни қувиб юборганлар. Унинг ўрнига республика-маълум муддатга сайлаб қўйиладиган кишилар идора қиладиган давлат барпо бўлган.

Милоддан аввалги V-III асрларда Римда республика тузумининг шаклланиш жараёни давом этган. Давлат ҳокимияти муассасалари комициялар (халқ мажлиси), магистратуралар ва сенат эди. Олий ҳокимият эгаси туб жой аҳолидан бўлган Рим фуқаролари (популис Романус) бўлганлар. Расмий жиҳатдан Рим фуқаролари халқ мажлисида иштирок

этишга, давлат лавозимларига сайланишга, мулкга эгалик қилишга ва Рим қўшинида хизмат қилишга ҳақли эдилар.

Триба комицияси (трибалар-уруғ-аймоғига қараб аҳолини уч гуруҳи маъносини беради. Милоддан аввалги V асрдан бошлаб ҳудудий бирлик бўлган) мажлиси. Милоддан аввалги III асрдан бошлаб қонун чиарувчилик ҳуқуқига эга бўлган.

Ижро қилувчи ҳокимият бир йил муддатда халқ сайлаб қўядиган магистратлар қўлида бўлган. Улар маошсиз ишлаганлар. Бундай ҳолат мансабларга фақат мулкдор кишилар сайланиши мумкинлигини кўрсатади.

Магистратлар кўпчилик бўлиб иш кўрганлар, қарорлар бир овоздан қабул қилинган. Норози бўлганлар Вето-таъқиқлаш ҳуқуқидан фойдаланганлар. Улар яна дахлсиз шахс бўлиб, ваколат муддати тугамагунча, жавобгарликка тортилмаган. Магистратлик икки хилга, фавқулотда ва одатийга бўлинган. Фавқулотда ҳолатлар бўлганда магистратларнинг одатдан ташқари, диктатор, триумвир ва децемвирлар сайланган ёки тайинланган. Диктатор тайинлаш тўрисида фақат сенат қарор чиқариши мумкин бўлган. Диктатор қарорларни якка қабул қилиши мумкин бўлган мансабдор эди. Уни ўз олий нишони бўлиб, 24 та фахрий соқчи (ликтор) кузатиб юрган.

Олий мансабдорлардан консуллар ҳар йили центурия комицияларида сайланганлар. Ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти уларнинг қўлида бўлган. Консуллик коллегиал ҳокимият эди. Преторлар суд ишлари билан шуғулланган, вилоятларни бошқариш, консуллар бўлмаган пайтда уларни ўрнини босган сенат топшириғига кўра легионларга қўмондонлик қилган.

Икки цензор одатда собиқ консуллардан беш йилда бир марта 18 ой муддатга центурия комициялари томонидан сайланган. Улар ҳар беш йилда бир марта ценз белгилаганлар. Халқ трибуни эса ҳар йили триба йиғилишида сайланган. Эдиллар тартиб сақлаш билан, квесторлар хазиначилик вазифаларидан бажарганлар.

Сенат Рим республикасининг Олий давлат муассасаси ҳисобланиб, милоддан аввалги биринчи аср бошларигача 300 кишидан иборат эди. Сенат катта ҳуқуққа эга эди. Консуллар барча масалаларда сенат билан маслаҳатлашиши лозим эди. Уруш ва сулҳ масалаларида ҳам сенат аъзоларининг маслаҳатлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Давлатнинг хазинаси сенат ихтиёрида эди. Сенат ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларни, олдиндан тайёрлаб қўйилган қарорларни халқ йиғинига ҳавола этган, йиғин эса бу қарорларни ҳамиша қабул қилган.

Милоддан аввалги V-III асрларда Рим бутун Апеннин ярим оролини қўлга киритиш учун босинчилик урушлари олиб борган. Милоддан аввалги VI асрда этрусклар Рим ерларига бостириб кирган бўлсалар, V асрдан бошлаб римликлар этрускларга қарши кураш бошлаганлар. Римликлар лотинлар билан иттифоқ тузиб, Тибр дарёсининг ўнг соҳилидаги этрускларнинг Вейя шаҳри устига қўшин тортганлар. Бу уруш милоддан аввалги 406 йилдан 396 йилгача давом этган. Урушда гоҳ у томон, гоҳ бу томон ғалаба қилган. Ниҳоят, римликлар этруск қўшинларини енгиб, Вейя шаҳрини босиб олганлар. Вейя аҳолиси қул қилиб сотилган, уларнинг ерлари жамоат даласига айлантирилган. Айни пайтда Рим қўшинлари Лацийга бостириб кириб, тоғларда яшовчи эвк ва волск қабилаларини ҳам тор-мор этганлар.

Ўрта Италиянинг марказий ва ғарбий қисмида самнит қабилалари яшаганлар. Самнит жангчилари талончилик мақсадида бой Кампания шаҳарларига тез-тез ҳужумлар қилиб турганлар. Милоддан аввалги 343 йили самнитлар Кампанияга ҳужум қилиб, унинг бош шаҳри Капуяга тажоввуз қиладилар. Оғир аҳволда қолган Кампания Римга ёрдам сўраб мурожаат қилади. Рим қўшинлари Кампанияга кириб келиб, самнитларга қарши кураш бошлайди. Бу уруш милоддан аввалги 343-341 йилларда бўлиб, у биринчи самнит уруши номини олади. Урушда римликлар ғалаба қозониб, Кампанияни ўзларига бўйсундирганлар. Бунга қарши милоддан аввалги 340-338 йилларда лотин иттифоқига кирган шаҳарлар Римга қарши кураш

бошлайдилар. Бу курашда римликларнинг қўли баланд келади. Самнитлар бир қанча италий қабилалари билан Римга қарши иттифоқ тузганлар. Милоддан аввалги 327-304 йиллар орасида иккинчи самнит уруши бўлиб ўтади. Рим қўшинлари самнитлар ерларига бостириб кирганлар. Милоддан аввалги 321 йили самнитлар Кавдий шаҳри яқинидаги тоғ ўрмон дарасида Рим ўшинларини ўраб олиб, уларни тор-мор этганлар. Рим қўшинлари самнитлар юртини ташлаб чиқишга мажбур бўлганлар. Амм,о самнитлар билан римликлар ўртасидаги уруш милоддан аввалги 304 йилгача давом этган. Шу йили тузилган сулҳга кўра Кампания Римга ўтган.

Римликлар билан самнитлар уруши бу билан тугамаган. Милоддан аввалги 298-290 йиллар орасида учинчи самнит уруши бўлиб ўтган. Самнитлар галл ва кўпгина италий қабилалари билан иттифоқ тузиб, Римга қарши ҳаёт-мамот урушини эълон қилганлар. Ўн йиллик уруш жуда оғир ўтган. Урушда самнитлар алоҳида матонат кўрсатганлар. Милоддан аввалги 288 йилда римликлар самнитлар юртини қонга белаб, улардан шафқатсизлик билан ўч олиб вайрон қилганлар. Ниҳоят, бу юртни ўзларига бўйсундирганлар. Милоддан аввалги 341-288 йилларда Рим қўшинлари Шимолий Италияни ҳам ўзларига итоат эттирганлар. Урушлар натижасида По дарёсидан тортиб Лукания ўлкаси чегарасигача бўлган ерлар Рим республикаси ҳукмронлиги остига ўтган.

Шимолий ва Марказий Италияни ўзига итоат эттирган Рим Апеннин ярим ороли жанубидаги ерларга ҳам кўз олайтира бошлаган. Милоддан аввалги III асрнинг 80-йилларида Жанубий Италияда яшовчи луканлар қабиласи Фурей шаҳрига ҳужум қилган. Фурей юнонларнинг Италиядаги колония шаҳарларидан бўлиб, бошқа юнон шаҳарлари билан рақобатда эди. Фурейликлар Римга ёрдам сўраб мурожаат қилганлар. Жанубий Италияни босиб олишни кўзда тутган Рим қўшинлари луканларни тор-мор этиб, Фурей шаҳрига кирганлар. Тарент қўшинлари шаҳар қўлтиғида турган Рим кемаларига зарба бериб, Фурейга йўл очганлар ва у ердан римликларни ҳайдаб юборганлар.

Милоддан аввалги 281 йилда Рим Тарентга қарши уруш эълон қилган. Тарентликлар эса Эпир подшоси Пиррга ёрдам сўраб мурожаат қилганлар. Пирр 280 йили Италияга кириб келган. Милоддан аввалги 279 йилда Пирр қўшинлари Адриатика денгизи соҳилидаги Аускул шаҳри ёнида бўлган жангда Рим қўшинларини тор-мор этган. Аммо, бу жангда Пирр ўзининг жуда кўп жангчиларидан айрилган. Шунда у: “Агар биз римликлар устидан яна бир марта шундай ғалаба қилсак, тамомила ҳалок бўламиз”,- деган.

Милоддан аввалги II асрда Рим олиб борган урушлар натижасида Ўрта ер денгизи ҳавзасидаги мамлакатларнинг кўпчилиги вайрон этилиб, бойликлари шафқатсизлик билан таланган. Бу ҳол Рим ва Италияда қулчиликнинг ривожланиши учун катта имкониятлар яратган.

Рим ўз даврининг энг йирик денгиз давлати эди. Карфаген билан бошланган уруш Римга кемасозлик билан жиддий шуғулланиш кераклигини кўрсатади. Йирик кемаларни 150-200 тадан иборат эшкакчи қуллар ҳаракатга келтирганлар. Қулдор ва аслзодалар кўплаб қул сақлаганлар ва ишлатганлар. Қадимги дунёнинг ҳеч бир мамлакатида Римдагидек, кўп қул бўлмаган ва улар Римдагидек, азоб-уқубатга ташланмаган эди.

Рим жамиятида қулчиликнинг тараққий этиб бориши билан қулдорлик хўжалиги тизими ҳам ривожланиб борган. Истило қилинган вилоятларга оғир солиқлар солиш, вилоят солиқларини улгуржисига сотиб юбориш йўли билан катта бойлик тўпланган. Вилоятлар солиғини сотиб олиб, уни йиғиб олувчи ижарадорлар (“публиканлар”) қатлами шаклланган. Улар солиқ тўплашдан 200-400 % гача даромад олганлар.

Италиядаги эркин деҳонларнинг бошига тушган кулфатлар мамлакатдаги баъзи арбобларни ташвишга солиб қўйган. Чунки эркин деҳонлар камайса, Рим легионларида хизмат қиладиган жангчилар камайиб кетарди. Бу Римнинг ҳарбий қудратига ҳам путур етказарди. Эркин деҳонларни салмоғини салақ қолиш учун ўша даврнинг илғор фикрли кишилари айрим чоралар излаганлар.

Милоддан аввалги 141 йилда Лелий, Тиберий ва Гай Гракхлар жамоат даласидаги ерларни ижарага олиш олиш ҳуқуқини чеклаш тўрисидаги қонун лойиҳасини тайёрладилар. Уни халқ мажлиси ва сенат муҳокамасига қўймочи бўладилар. Гракхлар ўз ишини сенатда тарафдорлар тўплашдан бошлаб, суворийларга таяниб иш кўрган.

Рим жамиятида милоддан аввалги 130-120 йиллардаги аграр ислоотлар натижасида ер ва қулларни бир қўлга тўпланиш жараёни бир қадар секинлашган бўлса-да, милоддан аввалги II аср охирларига келиб яна кучайди. Милоддан аввалги III йилда **оптиматлар** (йирик ер егалари) ташаббуси билан хал трибуни Спурий Торий ўтказган қонунга биноан Рим фуқароларининг эгалик қилиб турган барча ерлари уларнинг хусусий мулки бўлиб қолган. Бу қонундан кейин майда ер егалари ўз ерларини яна сота бошлаганлар. “Цензлилар”, яъни ҳарбий хизмат ўташи лозим бўлганларнинг сони яна тез камая бошлаган. Натижада, Рим армияси сони ҳам камая бориб, Югурта уруши даврида (милоддан аввалги 111-105 йиллар) унинг салбий оқибатлари сезилиб қолган.

Милоддан аввалги 60 йилларда учта сиёсий арбоб-Помпей, Красс ва Юлий Цезар Римни биргалашиб бошқаришга келишиб олдилар. Дастлаб улар бир-бирларини қувватлаб иш олиб борганлар. Бундай келишув биринчи триумвират дейилган. Цезарнинг асосий масади Римда ҳокимиятни эгаллаш эди. Милоддан аввалги 49 йилда у ўз ўшинлари билан Галлиядан Рим томон юради. Рим сенати Цезарнинг бутун Римга ҳукмрон бўлишини хоҳламас эди. Шу туфайли Рим сенати қўшин қўмондонлигига Помпейни тайинлаб, Цезарга қарши қўяди. Лекин Помпей Рим мудофаасини ташкил этолмай, Болқон ярим оролига кетишга мажбур бўлади. Цезар қаршиликсиз Римни ва бутун Италияни ишғол қилади. Цезар ҳар қанча машҳур ва ҳар қанча улуғ бўлмасин, унинг душманлари ҳам кўп эди. Милоддан аввалги 44 йилда Цезар шарққа ҳарбий юриш уюштиришдан олдин Юпитер байрами куни сенат мажлисига боради. Шу мажлисда Кассий ва Брут раҳбарлигидаги фитначилар Цезарни ўраб олиб, кийимлари остига яширинган ханжар билан

уни 23 жойидан ярадор қиладилар. Шундан кейин Цезарнинг жасади форумда куйдирилган. Шу ерда унга мероб қўйилиб, уни илоҳий зот деб эълон қилганлар. Рим аҳолисининг кўпчилиги фитначиларни қўллаб-қувватламаган. Аксинча, уларнинг Римдан кўчиб кетишини талаб қилганлар. Рим сенатида икки оқим пайдо бўлган. Бири Цицерон бошлиқ республикачилар бўлса, иккинчиси – Цезарнинг собиқ ёрдамчиси Антоний бошлиқ цезарчилар оқими эди. Милоддан аввалги 40-50-йилларда бу икки оқим тарафдорлари ўртасида қаттиқ кураш давом этган. Бу эса мамлакатда фуқаролар урушининг авж олишига сабаб бўлган. Цезар тарафдорларидан бири унинг жияни Октавиан эди. Милоддан аввалги 43 йилда Октавиан, Марк Антоний ва Эмилий Лепидлардан иборат уч лашкарбоши иттифоқ тузганлар. Улар биргалашиб, республикачиларга қарши кураш олиб бориш учун келишиб олганлар.

Антоний Ўрта ер денгизининг шарқий соҳилларидаги бой ва маданий ўлкаларни олган. Галлия, Иллирия ва Испания Октавианга топширилган. Эмилий Лепидга эса, Шимолий Африка тақдим этилган. Италия умумнинг бошқарувида бўлса ҳам, у ерда асосан Октавиан қукмронлик қилган. Учлар иттифоқи узоққа чўзилмаган. Тож-тахт кейинчалик уларни бир-бирига қарши қилиб қўйган.

Милоддан аввалги 31-30 йилларда Октавиан қўшинлари қишни Италияда ўтказганлар. 30 йили Рим қўшинлари қаршиллика учрамай, Сурияни ишол қилиб, Фаластинга бостириб кирганлар. Шундан кейин Рим қўшинлари Мисрга қараб юрганлар. Октавиан Мисрни истило қилгач, милоддан аввалги 29 йилда Римга қайтиб келган ва зафар байрамини ўтказган. Мил.авв. 27 йилда сенат йиғилишида император унвонини олган. Рим давлатида милоддан аввалги 27 йил Принстипиат тартибини ўрнатган вақтидир. Принцепс-“биринчи киши” демакдир. Сенат ҳамма вақт унга ёқадиган қарорларни қабул қилган. Сенат Октавианга Август – “Муаддас киши” деган фахрий ном берган.

Милодий биринчи аср охрида сенатор Нерва (96-98 йиллар) даврида ҳарбийлар қаттиқ норози бўлганлар. Натижада Нерва ҳарбий саркардалардан бири Траянни ўзига ҳокимдош деб эълон қилган (96 йилда). Император ўлгач, давлатни бошқариш Траян ихтиёрига ўтган (98-117 йиллар). Бу император сенат билан самимий муносабатда бўлган, эркин фикр айтиш имконини берган.

Траян вафотидан кейин салтанат тахтига унинг асранди ўли Андриан ўтирган. Император Андрианнинг фарзандлари бўлмаган. У ўлими олдидан галлиялик Тит Аврелий Антонинни ўзига ворис деб эълон қилган. Унинг вафотидан кейин Тит Аврелий император қилиб сайланган. Унга Антонин Пий деб ном берганлар.

III-IV асрлар Рим салтанати хўжалигида жиддий қийинчиликларга дуч келинган, қулдорлик хўжалигининг инқирози, эркин ишлаб чиқарувчиларнинг хонавайрон бўлиши давридир. Эркин деҳонлар ва ижарачи корондалар ихтиро қилинган янги қуроллар билан ерга ишлов бериб юқори ҳосил олганлар. Ўроқ аравалар ёрдамида ғаллани ўриб олганлар, чунки улар ўз менатидан манфаатдор эдилар. Қулдорлар эса, янги меҳнат қуролларини қулларга ишониб топширолмасдилар. Уларга эски оддий қуроллар берилган. Қуллар меҳнатининг самарасизлигини кўрган кўпгина ер эгалари ўз хўжаликларидаги ерларни кичик-кичик қисмларга бўлганлар. Улар бу ерларни ерсиз эркин камбағалларга ижарага берганлар. Кичик–кичик ерларни ижарага олган кишилар Римда **колонлар** деб аталган.

Рим императорлари ва золимларга қарши курашда ожиз бўлган мазлумлар орасида ўзларига озодлик келтирадиган, золимларни жазолайдиган қудратли худога ишониш вужудга кела бошлайди. Мазлумлар қудратли худо ва унинг марҳаматли пайғамбарларини тоқатсизлик билан кутганлар. Бу худо ва унинг дастлабки пайғамбари Исо эди. Шарқ йилномаларига қараганда, милод бошларида Биби Марямдан бир чақалоқ туғилади. Унга Исо деб ном қўядилар. У ўсиб, улғайиб, пайғамбарлик даражасига эришади. У будпарастлик ва кўп худоликларни қоралаган. Бунга

қарши римликлар уни бут ёғочига тортиб, оёқ ва қўлларидан михлаб ташлаганлар. Гарчи у пайғамбар бўлса ҳам, барча азоб-уқубатларга мардонавор бардош берган ва ўлган. У уч кун давомида бут ёғочида қолиб, сўнг тирилган ва арши аълога чиқиб кетган.

Аммо у кетиши олдидан яна ерга қайтиб тушишини айтиб кетган. Исо христианликни тарғиб қилган киши сифатида машҳур бўлган. I аср охири-II асрда Исо ҳақидаги бу ривоят ёзиб олинган. Бу ривоятлар юнонча “Евангелиея”–“хушхабар” деб аталган.

Исо ҳақидаги ривоятларга ишонган ва бу таълимотни қабул қилган кишилар ўзларини **христианлар** деб аташган. Улар ўз динлари ва эътиодларини **христианлик** деб атаганлар. Христиан тарғиботчилари бу таълимотни Ўрта ер денгизининг шарқидаги мамлакатлар бўйлаб тарғиб қилганлар. Кейинчалик христиан дини Рим салтанати бўйлаб кенг тарқала бошлаган. Христианлар орасида яҳудийлар, араблар, юнонлар, мисрликлар, Кичик Осиёликлар, галлар ва бошқа халларнинг вакиллари ҳам бўлган.

Улар императорларга сажда қилишдан бош тортганлар. Шу боисдан Рим императорлари ва маъмурлари уларнинг йиғилишларини таъқиқлаганлар. Лекин христиан жамоалари ертўла ва ташландиқ тош конларида тўплаганлар. Императорлардан Диоклетиан христианликка қарши чиқиб, христиан дини аъзоларини таъқиб остига олган. У ўзини худо Юпитернинг ўғли деб эълон қилган. Императорлардан Константин христианликка кириб, уни ҳукмрон динга айлантиришга ҳаракат қилган. У 313 йилда христианларнинг ошкора тўпланишига ижозат берган. Шундай қилиб, христиан дини қул ва камбағаллар динидан умумдавлат динига айланган.

IV асрнинг ўрталаридан бошлаб, Рим салтанатида сиёсий аҳвол ёмонлашган. Тож-тахт учун кураш кучайиб, порахўрлик, давлат мулкини талаш авжига чиққан. Рим қўшинларида интизом бўшашган. Бу ҳол ташқаридан бўладиган ҳужумлардан салтанатни ҳимоя қилиш ишига катта зарар келтирган. Бу даврда эронликлар салтанатнинг шарқий вилоятларига

бостириб кириб, шаҳар ва қишлоқларни талай бошлаганлар. Шимолий Африкадаги Мавр, ғарбий Европанинг Рейн ортидаги франк, хунлар, весгот, остгот ва боша қабилалар ҳам салтанатга қарши ҳужум бошлаганлар. Айни пайтда Италиянинг ўзида ҳам менаткашлар ва қулларнинг норозилиги тобора кучайиб, салтанат чор атрофдан сиқиб келаётган душманлар галаси гирдобига тушиб олган.

Варварлар Рим салтанатининг бўлиниб кетишини тезлаштирган. Император Феодосий ўлими олдидан (395 йил) салтанатни икки қисмга ажратиб ташлаган. Болон ярим ороли, Миср ва Кичик Осиёдаги ерлар Шарқий қисмга кириб, унга императорнинг катта ўғли Аркадий император этиб тайинланган. Италия, Европа ва Африкадаги вилоятлар эса ғарбий қисмга кириб, унга императорнинг кичик ўғли Гонорий император бўлиб қолган. Салтанатнинг бўлиниб кетиши уни янада заифлаштириб юборган. Шу муносабат билан салтанатнинг ҳар икки қисмида варвар аслзодалари ва ҳарбийларнинг таъсири кучайиб борган.

Готлар ғарбий салтанатнинг заифлигидан фойдаланиб Италияга уч марта ҳужум қилганлар. Уларнинг Италияга биринчи ҳужуми 402 йилда бўлган. Аммо, вандал саркардаси Стилихон бошчилигидаги Рим қўшинлари готларнинг ҳужумини қайтарганлар. Тез орада Стилихон ўлдирилган.

408 йили готлар Аларих бошчилигида Римга яна бостириб кириб, уни талаб қайтганлар. 410 йили Аларих ўз қўшинлари билан Италияга учинчи марта бостириб киради. Готлар Римни босиб олиб уч кун талайдилар, сўнг Италия жанубига йўл оладилар. Улар ўрта ва жанубий Италий шаҳарларини талаб вайрон қилганлар. Аларих вафот етгач, готлар Атаулф бошчилигида Римга қайтиб келиб, уни яна талаганлар. Шундан кейин улар Римни тарк этиб, Галлия ва Испания ерларига бориб ўрнашганлар. 418 йили Испанияда вестготлар подшолигини ташкил этганлар. Ғарбий Рим салтанати қўл остидаги ўлкалар бирин-кетин унинг таъсиридан чиқиб кетган.

476 йили герман қабилаларининг Римдаги ёлланганқ ўшини саркардаси Одоакр ғарбий Рим салтанатининг сўнгги императори 15 ёшли Ромул

Августулни тахтдан ағдариб ташлаган. Рим салтанати тугаши билан ўрта асрлар даври бошланиб кетади.

Италия қабилалари Финикия ёзуви асосида тузилган юнон алифбосини қабул қилганлар ва фойдаланганлар. Бу ёзув кейинчалик лотин алифбоси номи билан машур бўлиб кетган. Қадимги италияликлар ўз ёзувлари асосида кўплаб нодир китоблар яратганлар. Римликлар юнонлар сингари физика, математика, денгизда сузиш, астрономия, гидротехника ва агрономия фанларига жуда қизиққанлар. Улар меъморчилик, гидротехника ва агрономиядан дастлабки қўлланмалар яратганлар. Римликлар қуёш ва сув соатларидан жуда эрта фойдаланганлар. Илгари маълум бўлган тақвимларни аниқроқ қилиб қайта ишлаганлар.

Милоддан аввалги II-I асрларда Римда фласафий асарлар ҳам яратилган. Улар орасида Лукреций Карнинг (милоддан аввалги 98-54 йиллар) асарлари диққатга сазовордир. Унинг ажойиб асарларидан бири “Буюмлар хислати ҳақида”ги достондир. Буюк олим дунё, одамлар ва нарсаларнинг пайдо бўлишини илмий нутаи-назардан тушунтиришга ҳаракат қилган.

Лукреций Кар машҳур юнон файласуфлари Демокрит ва Эпикурларнинг изидан бориб, табиатдаги барча жонли ва жонсиз нарсаларнинг атом заррачаларидан ташкил топганлигини таъкидлаган. Лукреций кишиларнинг узоқ ўтмиши билан қизиқиб, уни тош, жез ва темир даврларига бўлган.

Одамлар момақалдироқ, ер тебраниши, улкан денгиз тўлқинлари, қаттиқ бўронлар, вулқон отилиши ва сел-совурлардан даҳшатга тушиб қўранлар. Одамлардаги қўрув ва нодонлик, дейди Лукреций, хилма-хил худоларга эътиод қилишни вужудга келтирган. Одамлар кашф этган олов, маъдан, деҳончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, санъат, ёзув ва бошқа нарсалар худоларнинг инъоми эмас, балки инсон меҳнатининг самарасидир. Лукреций диний эътиодларни инсон тафаккурини жиловлаб қўядиган юганга ўхшатган. У табиат, жамият ва кишилар ҳаётида содир бўладиган воқеаларнинг сабабларини илмий асосда тушунтириб беришга ҳаракат

қилган. У ўз фикрларини одамларга етказиш учун асарини содда тил билан шеърий услубда ёзган.

Италияда ёзма адабиётнинг вужудга келиши ва ривожланиши милоддан аввалги V-VI асрларга бориб тақалади. Ўша давр Рим-Италия адабиётининг кўзга кўринган вакиллари Андроник, Энней, Плавт, Катулл ва бошқалардир. Милоддан аввалги I асрлар Рим-Италия адабиётининг “олтин даври” ҳисобланади. Бу даврда Вергилий, Гораций, Тибулл, Секот, Проперций ва Овидий Назон каби машҳур шоирлар ижод этганлар. Цезарнинг дўсти, ўз замонасининг маърифатпарвар кишиси Мецанат бу шоирларни қўллаб-қувватлаб, уларга ҳомийлик қилган.

Шулардан энг машҳури Вергилий бўлиб, у деҳончилик тўғрисида “Георгиклар” номли шеърий достон яратган. Унинг Гомер достонлари мавзусида яратилган “Энейда” достони алоҳида аҳамиятга эгадир. Вергилий юнон ва Рим афсоналарини пухта ўрганиб, достонни ёзишга киришган. У достон устида ўн йил ишлаб охирига етказа олмай ўлиб кетади.

Достонда Троя шаҳрининг афсонавий ҳимоячиларидан бири маъбуднинг ўғли Эней ҳақида ҳикоя қилинади. Афсонага кўра, қамал ичида қолган Троя шаҳри ловуллаб ёнаётган эди. Эней ёнаётган шаҳардан кексайиб қолган отасини елкасида кўтариб олиб чиқади. Улар Трояни тарк этиб, ажойиб ва ғаройиб саргузаштларни бошларидан кечириб, узоқ саргардонликдан кейин Италияга келиб қоладилар.

Милоддан аввалги I асрда яшаган атоқли шоирлардан бири Овидийдир. У ўзининг “Иш санъати”, “Дард-аламлар” ва “Понтдан мактублар” номли асарларида Август давридаги аслзодалар турмушини танқид остига олиб, Август ғазабига учраган. У ўзининг бошқа асарларида ўз ғам-аламини ва менаткашларнинг оғир турмушини акс эттирган.

Қадимги Римнинг ўтмиши билан шуғулланган машур тарихчилар қаторига Тит Ливий, Полибий, Саллюстий, Юлий Цезар, Галикарнасс Дионисий, Юсуф Флавий, Корнелий Тацит, Плутарх, Аппиан, Дон Кассий, Каттон, Варрон ва бошцаларни киритиш мумкин. Август даврининг

тарихчиси Тит Ливий 142 жилддан иборат “Римнинг таъсис қилингандан буёнги тарихи”ни ёзган. Милоддан аввалги I асрда яшаган Галикарнасс Дионисий “Қадимги Рим ёдгорликлари” деган китоб ёзган. I асрнинг иккинчи ярмида яшаган Ката Плиний ҳам кўп асарлар ёзган. Аммо, унинг асарлари бизгача етиб келмаган.

Корнелий Тацитнинг “Тарих” китобида 68-69 йиллардаги фуқаролар уруши ва Флавий замони тарихи баён қилинган. Унинг “Йилномалар” номли асарида Август ўлими билан Нерон ўлими орасидаги воқеалар ёзилган. 155-235 йилларда яшаган Дон Кассий “Рим тарихи”ни ёзиб, унда ўзига яқин ва замонасида бўлган тарихий воқеаларни анча муфассал баён этган. Цезар ҳам “Галл урушлари ҳақидаги ёзишмалар” ва “Фуқаролар уруши ҳақидаги ёзишмалар” номли тарихий китоблар ёзиб қолдирган. Рим тарихчиларининг асарлари Италия-Рим салтанати тарихини ўрганишда қимматли манбадир.

Римда марказлашган салтанатнинг вужудга келиши тиббиёт фанининг ривжланиши учун қулай шароит яратган. Биринчидан, аслзодалар ўз саломатликларини сақлашга катта эътибор билан қараганлар. Иккинчидан, Римга мамлакатни мудофаа қилиш ва ўзга ерларни босиб олиш учун жанговар ҳолатдаги соғлом қўшин керак эди. Римда тиббиёт ишлари билан қуллар, оддий кишилар, Кичик Осиё, Миср ва Юнонистондан келган кишилар шуғулланишган.

Аслзодалар тиббиёт ишлари билан шуулланишни ўзлари учун уят деб билганлар. Римда яшаб, ишлаган машҳур табиблардан бири Асклепиад (милоддан аввалги 131-56 йиллар) эди. У асли юнонистонлик бўлиб, Афина ва Искандарияда таълим олган. Асклепиад милоддан аввалги 95 йилда Римга кўчиб келиб, умрининг охиригача шу ерда яшаган. У беморларни тез ва азоб бермайдиган усуллар билан даволаган. У яхши жарроҳ ҳам эди. Асклепиад беморларни даволашда тоза ҳаво, уқалаш ва жисмоний чиниқтириш усулларини кенг қўллаган.

Салтанатдаги, айниқса Рим шаҳридаги меъморий бинолар ўзининг катталиги, ҳашаматлилиги ва гўзаллиги билан кишиларни ҳайратга солган.

Бу бинолар салтанатнинг куч-қудрати ва бойлигини бошқа мамлакатларга намойиш қилиб турган. Римликлар юнон меъморчилигининг ютуқларидан самарали фойдаланганлар. Айни вақтда ўзлари ҳам бинокорлик санъатида кўпгина янгиликлар яратганлар.

Арк – ёй шаклидаги бостирмадир. У лотинча – аркус – камалак сўзидан келиб чиқан. Усталар Рим шаҳарларининг майдон ва кўчаларида императорлар шарафига зафар арккқлари қурганлар. Кўприклар, сув қувурлари қурилишида арккқлар кенг суратда қўлланилган. Рим усталари тоғлардаги булоқлардан пастга қараб бир текисда озгина нишаб қилиб, сув тармоқлари ўтказганлар. Бундай нишабликни ҳосил қилиш учун пастлик жойларда арккли кўприклар қурилган. Уларнинг устига сув оқиб ўтадиган тарновлар ўрнатилган. Ўндан ортиқ сув қувури тармоқлари Римга тоғ булоларидан сув етказиб берган.

Рим усталари император учун муҳташам саройлар, қасрлар, маъмурий бинолар қуришган. Римдаги император термалари ҳам меъморчиликнинг нодир намуналаридан бири ҳисобланади. Термалар иссиқ ва совуқ сувлари бўлган ҳаммомлардир. Римнинг эркин кишилари бўш ватларини термаларда ўтказганлар. Термаларда дам олиш хоналари, ошхона ва кутубхоналар бўлган.

Милоднинг биринчи асрида римлик усталар гладиаторларнинг жанглари учун Колизей амфитеатри биносини қурганлар. Бу амфитеатр ўзининг улканлиги билан кишини ҳайратга солади. Амфитеатр ареналарига бир вақтнинг ўзида 11 минг йиртқич чиқарилган, 10 минг гладиатор бир-бири билан жанг қилган ва йиртич ҳайвонлар билан олишган. Тантаналар узоқ муддатларга мўлжаллаб ўтказилган масалан, император Траян томонидан ўтказилган байрам тантанаси 123 кун давом этган.

Ҳайкалтарошлик Римда ҳам Юнонистондаги сингари анча қадимдан ривожланган. Лекин, Рим ҳайкалтарошлари портретлар яратишда Юнонистон ҳайкалтарошларидан ўзиб кетганлар. Римда ишланган портретлар одам қиёфасининг ташқи кўринишини аниқ ифодалаш билан

бирга унинг хусусиятларини, хулқ-атворини, ақлини, иродасини, қаҳрамонлигини, жоҳиллигини ва очкўзлигини кўрсатиб турарди.

Бу жиатдан Сицион, Ганнибал, Цезар, Помпей, императорлар Август, Траян ва бошаларнинг ҳайкаллари диққатга сазовордир. Рим ҳайкалтарошлиги ўзининг бадиий жиҳатдан бойлиги ва хилма-хиллиги билан ҳам ажралиб турарди.

Рассомчилик ҳам тасвирий санъатнинг бир туридир. Қадимги Рим рассомчилигининг асослари этрусклар даврига бориб тақалади. Қадимги этруск рассомлари эркак ва аёлларнинг расмларини ишлашда моҳир бўлганлар. Қадимги Римдаги рассомлик деворий расмларда ҳам ўз аксини топган. Императорлар, аслзодалар ва бой амалдорларнинг саройлари, уларнинг деворларига ҳар хил нақший расмлар чизилган.

Қадим замонларда Италия аҳолиси ҳам юнонлар сингари кўп худолик бўлиб турли нарсаларга сиғинганлар. Улар осмон, сув худоларини ва маъбудаларини жуда ҳурмат қилганлар. Италиянинг атрофи сув билан ўраб олинган эди. Италия қабилалари, хусусан этрусклар денгизда сузиш натижасида дашатли бўронларни, бўронлар натижасида ҳосил бўлган ажал келтирувчи денгиз тўлинларини кўп марта кузатганлар. Табиатдаги кўп нарса ва ҳодисаларнинг сабаблари, сир-асрорлари римликларга маълум бўлмаган. Шу туфайли улар бу нарсаларда қандайдир илҳоий куч бор, деб ўша нарсаларга сиғиниб талпинганлар. Римликларнинг илк эътиқодида ибтидоий дин шакллари узоқ давом этган. Этрусклар эътиқодига кўра, уларда Юпитер, Юнона, Минерва, Марс каби ўз худолари бўлган. Бош худо Юпитер бўлиб, Минерва донишмандлик, Марс эса Рим ҳомийси ва уруш худоси ҳисобланган.

Италияликлар юнон худоларини ўзларининг қадимги худоларига қиёс илганлар. Улар Юпитерни Зевсга, Юнонани Герага, Венерани Афродитага, Дианани Артемидага, Минервани Афинага ва Вулканни Гефестга ўхшатганлар. Рим салтанати кучайган вақтда унинг мулклари шимолда бутун Ғарбий Европани, Британиягача, жанубда Шимолий Африка, шарқда

Македония, Юнонистон, Парфиягача бўлган ерларга чўзилган эди. Бу жойларда турли қабилалар ва элатлар яшаганлар. Уларнинг диний эътиоди ҳар хил бўлганки, салтанатда кўп худолик эътиодининг мавжудлиги шундандир.

Византия ва Россия цивилизациялари.

Режа:

1. **Византия – Рим салтанати вориси. Давлат ва жамият бошқаруви.**
2. **Византия маданияти.**
3. **Россия цивилизацияси.**

Византия империяси 395 йил Рим империяси императори Феодосий I вафот этгандан сўнг, унинг ўғиллари Аркадий ва Гонорийнинг Рим салтанатини 2-қисмга Ғарбий ва Шарқий қисмга бўлиб олишлари билан ташкил топади. Византия императори Аркадий бўлиб, унинг қўл остига Болқон ярим ороли, Эгей денгизидаги ороллар, Кичик Осиё, Сурия, Фаластин, Миср, Месопотамия, Кавказ орти, Қрим ярим ороли жанублари кирган.

Византия гарчи қийинчиликлар билан бўлсада, варварлар ҳужумларига бардош бера олди. Қулчилик анъаналари V-VI асрларда ҳам сақланиб қолди. Ҳатто VI асрда Ғарбий ҳудудлар (Варвар королликларидан тортиб олинган)да ҳам қулчилик тикланди. Ҳатто VII-VIII асрларда ҳам Византия “Ромейлар” (римликлар) давлати бўлиб қолаверади, чунки Римнинг сиёсий ва маданий анъаналарини сақлаб қолишда давом этмоқда эди. Шундай бўлсада, ижтимоий тартибларда қулчилик тобора кўпроқ кириб кела бошлади. Византиянинг феодаллашишига словянлар (болгар, серб, хорватлар) катта роль ўйнадилар. Улар Византия ҳудудларига келиб ўрнашиб, Германлар Рим империясида қандай роль ўйнаган бўлсалар, шу ролни Византияда славянлар ўйнадилар.

Византиянинг славянлашувига, варвар королликлари, славянлар, шарқда Эрон давлатига қарши тура олган, қулчилик анъаналарини қайта

тикланган император Юстиниан (527-565 йй.) бўлиб ҳисобланади. Юстиниан даврида Византия Германлар ва славянлар ҳужумини қайтариб қолмасдан балки уларга қарши ҳужумга ҳам ўта олди. У Ғарбий Рим империяси ҳудудларини ҳам ўзига қўшиб олиш учун курашди. Унинг саркардалари Велизарий, Нарсеслар 534 йил Шимолий Африкадаги Вандал короллигини, 555 йил Италиядаги Остгот короллиги, шу йили Испаниянинг Жанубий Шимолда хунлар, Шарқдан Эрон билан тўқнашувлар барбод қилади.

Юстиниан давлат бошқаруви, қонунчилик борасида ҳам бир қатор ислоҳотлар амалга оширилади. Унинг ҳукмронлиги даврида барча Рим императорлари қонунлари тўпланиб, Трибониан бошчилигида 528-34 йилларда “Граждан ҳуқуқлари тўплами” ишлаб чиқилди. У тўрт қисмдан иборат бўлиб, 1-қисмида 12-томдан иборат Рим императорлари қонунлари тўплами, 2-қисмда Рим ҳуқуқининг турли соҳаларига оид, Рим юристларининг дегистлари (50 китобдан иборат, 3-қисм институция деб номланиб, судьялар ва юристлар учун 1 китобдан иборат қўлланма бўлса, 4-қисм новеллалардан иборат бўлиб, у дастлаб кодексларга кирмаган. 535 йилдан Юстиниан умрининг охиригача қабул қилган қонунларидир. Юстиниан қонунларида кишилар икки гуруҳга, қарам (қул) ва эркин кишиларга бўлинсада қулларни эркинликка қўйиб юбориш, колонлар тўғрисидаги қонунлар империянинг феодаллашишидан далолат берар эди.

532 йилги Ника қўзғолонларидан кейин Юстиниан йирик ер эгалари, сенаторлар, магнатларга қарашли ерларни бир қисмини черковлар ва ҳарбий хизматчи, кам ерли, ерсиз деҳқонларга бўлиб беришга эриша олди. Маъмурий бошқарувда Марказий ҳокимият ролини ошириш учун, маҳаллий ҳудудлардаги иккинчи даражали мансабдорларни ҳам император буйруғи билан тайинлаш тартибини жорий қилади. Туз, ипак ва бошқа бир қатор маҳсулотлар савдосида давлат монополияси ўрнатилади.

Византия феодаллашув жараёнини VII асрда яратилган “деҳқончилик қонунлари” китобида айниқса аниқроқ намоён бўлади. Қонунларда Византия деҳқон жамоаларининг ердан фойдаланиш тартиби қуйидагича бўлган.

Жамоа ерлари ҳар йил баҳорда жамоа аъзолари ўртасида тақсимланган. Ҳосил йиғиб олингандан сўнг, барча ерлар яна жамоа мулки ҳисобланиб, жамоа эгалари чорва молларини боққанлар, деҳқончилик қонунларида апрах – деҳқонлар, яъни ерни ижарага олиб ишловчи деҳқонлар ҳам тилга олиниб, улар йирик хусусий ер эгалари ва жамоадан ер ижарага олиб, ҳосилнинг ярмини ер эгасига берганлар. Йирик ер эгалари ҳосилни ўндан бирини тўловчи мортитлар ҳам тилга олиниб, улар эркин жамоачиларнинг йирк ер эгасига иқтисодий қарам бўлиш жараёнидаги дастлабки кўринишлардан бўлиб ҳисобланади.

Византия маданияти илк ўрта асрларда Европадаги энг илғор фан ютуқлари натижасида юзага келган десак хато бўлмайди. Чунки Византия Рим империяси вориси сифатида антик давр анъаналарини, илм-фанини давом эттириш билан бирга, шарқдаги билимлар ва империя яхлитлиги эвазига юқори маданий ютуқларга эришди. Айниқса, қасрлар, ибодатхоналар қурилишида бу ўз аксини топди. 532-538 йилларда қурилган муқаддас София черкови ўз даври учун йирик ва бетакрор архитектура намунаси бўлиб қолади. Бино сўнгги Рим императорлари томонидан қурилган иншоотларга ўхшаб кетсада, антик архитектура намуналарини (ички устунлар, колонада) ҳам ўзида акс эттирган, шунингдек, Шарқ анъаналари (қимматбаҳо безаклар бериш, йирик қубба)ни ҳам ўзида мужассамлаштирган. Тарих фани соҳасида Прокопий Кесарийский (“урулар тарихи”, готлар, форслар), “қурилишлар тарихи”, “сирли тарих” каби асарларида нафақат Византия балки унга қўшни халқлар тарихига оид қимматли маълумотлар мавжуд. VI асрда яшаган Агафий Прокопий маълумотларини бир қадар тўлдиради. Аниқ фанлар соҳасида София ибодатхонасини қуришда иштирок этган Александр Тралльский, Павл Эгинский, математик механиклар исмдор Милетский, Анфимия Тролльскийларни таъкидлаш лозим. Географлардан Козьма Индикоплавт ўз даври учун энг аниқ харита чизгани билан алоҳида ажралиб туради. Юстиниан замони ва ундан кейинги оғир урушлар даврида халқ аҳволи оғирлашди. Шунингдек турли еретик секталар фаолияти ҳам кучайиб

борди. V-VII асрларда империя учун монофизистлар ва несторианлар айниқса хавфли тус олади. Монофизистлар – V асрда шаклланиб, улар Исони оддий инсон эмас худо деб ҳисоблаганлар. Несторианлар эса ғарбдаги Арианликка ўхшаб, Исони оддий инсон деб ҳисоблаганлар. Бу оқимлар Миср, сурия, Месопотамия ҳудудларида кенг тарқалган эди. Византия маданияти Шарқий Европа халқларига ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Византия архитектураси анъаналари асосида Болгария (София ибодатхонаси), Киев ва Новгороддаги София ибодатхоналари ўз даврида Византия услубидаги архитектура услубида қурилган эди. Византия маданияти айниқса, рус маданиятига катта таъсир кўрсатди. IX-XI асрларда ҳам Византияда деворга фрескалар ва тасвирий санъат намуналари асосида ишлов бериш, мозаик тасвирлар тасвирлаш усуллари ривож топади. Ювилер буюмлар, ўймакорлик, металга ишлов бериш Европада энг тараққий этган эди. Шунингдек, қуролсизлик, кемасозлик, тоғ-кон ишлари ҳам тараққий этган эди. IX-XI асрларда Константин VII Багрянородныйнинг “Империяни бошқариш”, “Фемлар ҳақида”, “Одатлар ҳақида” асарлари, Патриарх Фотий (820-891 йй.)нинг “Мириобиблион”, Иоанн Малала, Феодан, Георгий Амартол, Анна Комнин, Никита Акоминат каби тарихчиларни санаб ўтиш мумкин. Уларнинг асарларида Византия ва унга қўшни халқлар салиб юришлари каби масалалар ёритилган.

Византияда христиан динининг провослав черкови ҳукмрон мавқега эга эди. Лекин Ғарбдаги католик йўналишидан анча фарқ қила бошлаганди. Провослав черковига Эрон билан бўлган урушлар рақобат натижасида Эрон ҳудудларидан моний ва маздак оқимлари зардушт руҳонийларидан қочиб Византия ҳудудларига кириб кела бошладилар. Натижада бу оқимлар христиан провослав динига сингиб, ҳатто монийлик христианликда Павликанлик йўналишига айланиб кетади. Католик мазҳабидаги мамлакатларга ҳам кириб боради. Монийлик таъсирида илоҳий иконалар чизишлар ва уни илоҳий қудратига ишониш кучайган даврларда ҳатто иконачилик (бутпарастликка) қарши кураш жараёнлари ҳам бўлиб ўтди.

Павликанлик еретик мазҳаб деб эълон қилинди. Христианликни католик ва провослав мазҳабларига ажралиб кетиши 1054 йили Рим папаси ва Константинопол патриархи бошқарув тизимидаги ибодат тили, одатлари устида келишмовчиликлари туфайли жанжаллашиб, бир-бирларига анафема (лаънат) ўқишади. Католик мазҳабидан фарқли Провослав черкови марказлашмаган ташкилот бўлиб, рус цивилизациясининг дастлабки даврларида рус митрополитини Константинопол патриархи тайинласада, Митрополит мутлақо мустақил фаолият олиб борган.

Архитектура икки даврда қулдорлик (IV-V) аср ва феодализм (6-15 асрлар) даврларига бўлинади. Зафартоқлари, черковлар қурилишида базилика кенг расм бўлди. Кичик Осиё, Сурия (калоб – лузех, 480 й.) ва Калат-Семан (5 аср) базиликаси кейинчалик София ибодатхонаси (гумбаз диаметри 31,5 м, баландлиги 55 м.) қурилишида кенг қўлланилди. 7-8 асрдан бошлаб гумбазли ибодатхоналар Фессолоника собори, Константинополдаги Андрей Хрисис, Феодосий, 11-12 асрларда бу анъаналар давом этиб, Фессолоника Биби Марям (11 аср), Пантелей Мон (12 аср), Афинада Феодор (11 аср) ибодатхоналари Шарқ ва Ғарб анъаналарини уйғунлаштирган эди.

Тасвирий санъат юнон, Рим, Ғарбий Европа, Жанубий Словян, Шарқ санъати уйғунлигини кўриш мумкин. Асарларда соя, чизиқлар ва рангдорлик ниҳоятда ифодали бўлган. Равенадаги Сан-Виталле чреокив (547 й) Никидаги успенсиа (7 аср) Дофнадаги монастр (11 аср) мозоика ва фрескалар ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Минатюрали асарлардан китобларни безаш ва бадавлат кишилар портретларини жамлаган “Исусновин ўрамли ёзувлари” (7 аср) “Париж пластри” (10 аср) ва бошқаларни келтириш мумкин. Мусиқа санъатида профессионал мусиқа эвфемик (пардали0 сўзларни ибодатхоналарда қироат билан айтиш, орган, труба жўрлигида ижро этиш рам бўлган. Забур, инжил оятлари ижроси кенг тарқалган. 5-6 асрларда яшаган шоир ва мусиқачи Роман Кондак деб номланувчи мадҳия-гимнлардан мураккаб компоцизиялар тузган. 7-8 асрларда яшаган критлик Андрей Конон деб аталган бандма-банд мадҳиялари кенг тарқалган. 8 асрда

яшаган Ион Домаский муножотларнинг энг атоқли муаллифидир. 9 асргача Византия мусиқаси Европада пешқадамлик қилган. Кейин инқирозга юз тутган.

5-6 асрларда фалсафада неоплатонизм ҳукмронлик қилар эди. Уни Прокл Диодох (410-485 йй.) системалаштирган эди. 4 асрда яшаган Серен Антинейский конус ва цилиндрнинг кесишишини тадқиқ қилди. Феон Александрийский математикадан ташқари оптика ва астрономия билан шуғулланди. Врач Орибасий (326-403 йй.) медицина энциклопедиясини яратди. 4 асрда Константинополда олий дунёвий мактаб очилади. У 7 асрда ёпилиб 9 асрда қайта очилади. Энг машҳур файласуфлари Михаил Пселл (1018-1078), Иоан Итол (11 аср) фалсафа ва черков бир-биридан мустақил, уларнинг ҳар иккиси ҳам ҳақиқатни алоҳида таҳлил қилади деб ҳисоблайдилар.

8-9 аср бўсағасида феодал муносабатларнинг ривожланиши натижасида маркази Киев бўлган илк феодал давлати – Қадимги Рус давлати пайдо бўлди. 988-989 йилларда христиан дини қабул қилинди. 11 асрда Шарқий Славянларда феодал тузум қарор топди.

Печенег (бижинак) ва қипчоқлар ҳужумини қайтарган Киев Руси Шарқий Европадаги йирик давлатга айланди. Киев Руси давлатининг равнақи Владимир Святославич (тахм. 980-1015 йилларда идора қилган) ва Ярослав Мудрий (1019-54 йилларда идора қилган) фаолияти билан боғлиқ. Феодал муносабатларнинг ёйилиши ҳамда синфий курашнинг кескинлашуви янги феодал марказларнинг юксалиши ва маҳаллий феодаллар ҳокимиятининг кучайишига олиб келди. Владимир Всеволодович Мономах (1113-25 йилларда идора қилган) Киев Руси давлатини ўз қўлида сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Аммо улуғ княз Мстислав Владимирович вафоти (1132)дан сўнг қадимги рус давлати парчаланиб кетди. Кие русидан Владимир Суэдаль князлиги, Галич – Волин князлиги, Новгород феодал республикаси ва бошқа давлатлар ажралиб чиқди. 1223 йили жанубий рус князликлари мўғул-татарлар билан Калка дарёси бўйидаги жангда мағлубиятга учради. 1236

йили мўғул-татарларнинг Шарқий Европага юриши бошланди. Улар Волга-Кама Булғориясини, 1237 йили Рязань ва бошқа шаҳарларни вайрон қилдилар. Айни вақтда рус давлатига ғарб томондан ҳужум бошланди. 1240 йили шведлар бостириб кирди. Рус қўшинлари Нева жанги (1240)да Александр Невский раҳбарлигида шведларни, 1242 йилги Муз устидаги жангда немисларни тор-мор келтирди. Феодал тарқоқликнинг кучайиши ва мўғул-татарлар хавфи натижасида жанубий ва ғарбий рус ерлари кучайиб келаётган Буюк Литва князлигига, Закарпатье, Венгрия, Галиция ва Польша қўл остига ўтиб кетади. Феодал тарқоқлик мўғул-татарларга қарши кураш билан бир жараёнга тўғри келди. 15-16 асрларда Москва князлиги атрофида бирлаштирилди. Иван IV Грозний (1533-84) даврида Қозон, Астрахань хонликлари Сибирь ғарбий қисми забт этилди. 15 асрнинг охири 16 асрнинг бошларида рус халқининг шаклланиши жараёни бўлиб, Россия деган ном шу даврдан бошлаб ишлатила бошланди. Россияда 1604 йил швет феодаллари 1611-12 йилларда Польша қўшинлари бостириб кирди. Пётр I (1700-1721 йй.) даврида мунтазам армия ҳарбий денгиз флоти тузилди. Боярлар думаси тугатилиб, сенат ва коллегиялар тузилди. 1700 йилда янги календарга ўтилди. Россия Ўрта Осиёга ва Узоқ Шарқ минтақасига мустамлакачи сифатида кириб кела бошлади. 1812 йил Напалеонга қарши оғир уруш бўлиб, Россия ғалаба қозонди. Александр II даврида (1861) Россиядаги 22,5 млн Крепостной деҳқонлар чиқарилди.

Рус адабиёти унинг бой оғзаки ижодиёти 11 асрдан бошлаб шакллана бошлади. Меҳнаткашларнинг аҳволи, ташқи душманларга қарши кураш Ил Муромец, Добриния, Василий Балислав каби қаҳрамонлар образи сифатида гавдаланди. Ёзма адабиёт 11 асрда шакллана бошлади. 14-15 асрларга оид Новгородлилар ва судаликлар жанги ҳақидаги афсона Иоан Новгородский ҳақидаги афсоналар цикли етакчилик қилди. 15-16 асрларда экспрессив эмоционал услуб (афсона ва публицистика) услуби устунлик қилди. 17 асрдан бошлаб рус адабиёти тематик ва услуб жиҳатидан бойиди.

А.С.Пушкин реалистик поэзия жанрини яратди. М.Ю.Лермантов бу анъанани давом эттирди.

9010 асрларда рус шаҳар маданияти шаклланди. 10-13 асрларда фрезка-мозацка санъати, китоб минатюраси ривожланди. 16 асрда Москвада тош ибодатхоналарнинг чодирсимон томли миноралари вужудга келди. 17 асрда рус тасвирий санъатида дунёвий мазмун кенгайди. Асрнинг ўрталарида қурол палатаси бадиий марказга айланди. 1757 йилда Петербургда бадиий академияга асос солинди. Рус мусиқаси славян қабилалари мусиқасига яқин бўлиб, меҳнат, маросим, лирий қаҳрамонлик, рақс қўшиқлари, хор, мусиқа шакли ривожланган. Асосан мусиқа асбоблари гусли, доира, балалайка, гитара, гармон ва бошқалар бўлган. 998 йил христиан дини қабул қилингач червок хонандалиги қабул қилди. 1859 йил А.Рубинштейн ташаббуси билан рус мусиқа жамияти тузилди. 1862 йил Петербургда, 1866 йилда Москвада консерватория очилди.

Х У Л О С А

Жаҳон цивилизациялари ва уларнинг тарихига бағишланган кичкинагина усулий ишланмани яратишимиз бу борадаги тугалланган иш деб бўлмайди. Бу борадаги дебоча ишлардан холос деб ҳисоблаймиз. Шунинг учун ундаги айрим камчиликлар учун муҳтарам ўқувчидан узр сўраймиз. Кўриб чиқилган мавзулар инсоният цивилизациясининг энг қадимги даврларидан янги замон давригача бўлиб, ҳозирги замон цивилизацион жараёнлари хусусида тўхталиб ўтирмадик. Биз бу мавзуни алоҳида ўрганиш зарур ва албатта уни ўрганишда кўпгина воқейликларга танқидий баҳо бериш зарур деб ҳисоблаймиз. Бу борада ғарбдан турли – туман оқим ва “маданият”ларнинг кириб келиши ва уларнинг салбий жиҳатларига алоҳида урғу берилишини истаймиз.

Жаҳон цивилизациялари тарихи, уларнинг вужудга келиши, ривожланиши ва инқирози масалаларини бизнинг фикримизча, муҳим ижтимоий – сиёсий аҳамиятга эга бўлган муамо деб қараш ва уни кенг миқиёсда, дунёнинг барча мамлакатлари ва халқлари ҳаётига дахлдор масала сифатида ўрганиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ишланма ана шундай саволларнинг айримларига жавоб беради деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.
2. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устивор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегияси. 2017 йил 7-Февраль. ПФ 4947-сонли фармон.//Халқ сўзи, 28-сон, 2017 йил, 8 февраль.
3. Мирзиёев Ш.М. Таныидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.
4. Эшов Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. Тошкент, 2005.
5. Островский А.В. История цивилизаций. Санкт-Петербург. 2000
6. Яковец Ю.В. История цивилизаций. М., 1997.
7. “Древние цивилизации”. Под общей редакцией Бангарда-Левина Г. М. М., 1989.
8. “Древнеиндийская философия. Начальный период” М., 1963.
9. “Мифология древнего мира”. М., 1977.
10. Крамер С. “История начинается в Шумере”. М., 1991.
11. Ғуломов Х.Ғ., Татибоев А.С. “Ўрта Осиё ва жахон тарихи”. Т., 1993.
12. Тарн В. “Эллинистическая цивилизация”. М., 1989.
13. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т., “Ўзбекистон”, 2001.

Электрон адабиётлар

14. http: // history.hanover,edu/texts.htm
15. http: // www.ucr.eduҒh-gig/horuslinks.html
16. http: // English www.hss.cmu.Edu/history
17. http: // www.ukans.edu/history/vl/
18. http: // www.lib.muohio.edu/inet/subj/history/wwiiҒindex.hrml
19. http: // www.lib.byu.edu/-rdh/www//

20. http: // classics.mit.edu.

21. http: // www.washlaw.edu/forint//

22. http: // www.yole,edu/Lawweb/avolon.htm

23. http: // www.yale.edu/acuns/

МУНДАРИЖА

Кириш----------3-4

Цивилизация тушунчаси. Унинг таърифи ва ўзига хос сифатлари---5-10

Дастлабки цивилизацияларнинг шаклланиши----------11-15

Икки дарё оралиғи (Месопотамия)нинг қадимги цивилизацияси---15-21

Қадимги Миср цивилизацияси----------22-28

Қадимги Африка ва Жанубий Арабистон цивилизацияси----------28-35

Қадимги Кавказорти ўлкаларининг цивилизациялари----------36-40

Қадимги Жанубий-Шарқий Осиё цивилизацияси----------41-46

Қадимги Кичик Осиё ва Шарқий Ўрта ер денгиз бўйи цивилизациялари----------46-56

Қадимги ва илк ўрта асрларда Эрон----------57-66

Хитой цивилизацияси----------66-76

Ҳиндистон цивилизацияси----------76-87

Илк ўрта асрдаги япон цивилизацияси----------87-96

Марказий Осиё цивилизацияси. Марказий Осиё цивилизациясини юзага келтирувчи мустақил манба----------96-106

Ислом цивилизацияси----------107-120

Қадимги Юнонистон цивилизацияси----------121-136

Рим цивилизацияси----------136-156

Византия ва Россия цивилизациялари----------156-163

Хулоса----------164

Фойдаланилган адабиётлар----------165-166